

MIRAS
میراث

МИРАС

2022

ISSN 0869—3536

Бәраәт кичәсе мәбарәк булсын!

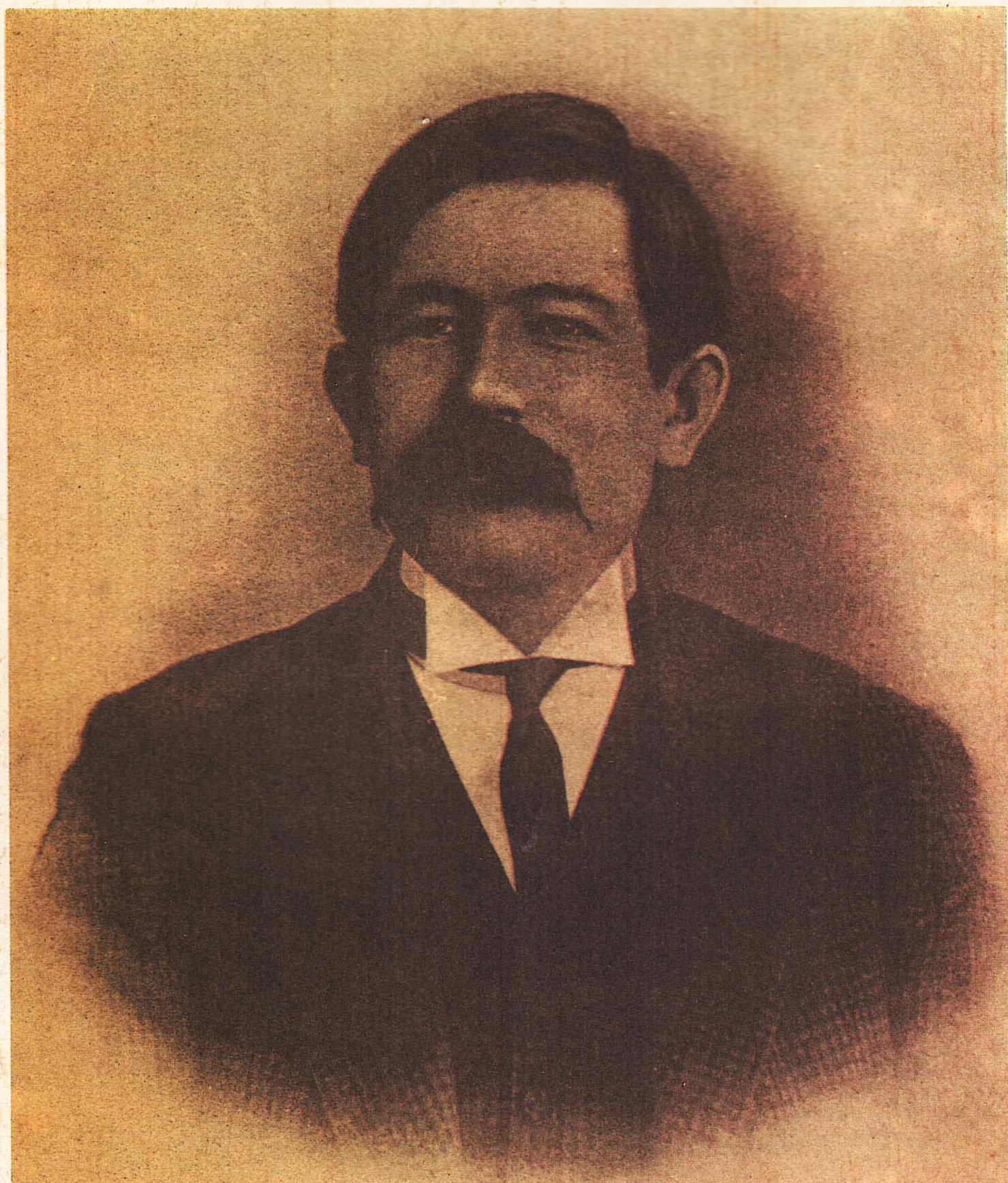
برائت کيچہ سی مبارک بولسون!

БУ САНДА:

Мәжлиси.
Сәйфелмөлек
китабы. Дәвам.

Гаяз Исхакый. Өйгә
таба. Повесть.

Төрле авырулардан
дәвалау чаралары һ. б.

محمد عياض الاسحاقى

Мухамедъ-Гаязъ Исхаковъ.

Собственность издат. „Гасеръ“

Айлык әдәби-нәфис һәм
фәнни-популяр журнал

МИРАС 2/92

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Татарстан Республика Президенты аппараты, Татарстан газета-журналлар нәшрияты, Татар «Мирас» фонды Советы, редакциянең хезмәт коллективы

БУ САНДА:

ЖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК МӨНБӘРЕ

МИРЗА МӘХМУТОВ, ӘБРАР КӘРИМУЛЛИН. Без нинди мираска мохтаж?.....3

ӘДӘБИ МИРАС

МӘЖЛИСИ. Сәйфелмөлек китабы. XVI гасыр татар әдәби ядкаре.....6
 ҺӘНҮЗ МӘХМУТОВ. Гаяз Исхакый ижатын барлаганда.....37
 МӘХМУТ ФУАТ. Гаяз әфәнде Исхакыйның туган көне.....38
 ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Элек сүз. Русиянең киләчәге.....39
 ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Өйгә таба. Повесть.....45

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН. Ислам дине — нинди дин?.....67

РУХИ МИРАС

Бәраәт кичәсе.....72

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

ИЛБАРИС НАДИРОВ. Финляндия тартарлары.....73

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

ӘНВӘР ХӘЙРИ. Мәржани татар халкының килеп чыгышы турында.....82

МИГЪМАРИ МИРАС

НИЯЗ ХАЛИТ. Василий Блаженный со- бры нинди телдә «сойләшә?».....86

ХАЛЫК ТАРИХЫ

ЯМАШ ИГӘНӘЙ. Аксак Тимер Чулман буйларында.....100

Баш мөхәррир
Флун Мусин

Редакция коллегиясе

Сәлам Алишев
Миркасыйм Госманов
Әмирхан Еники
Дамир Исхаков
Һәнүз Мәхмүтов
Мөхәммәд Мәһдиев
Әхмәт Сәхапов

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров
Нурмохәммәт Хисамов
Маисур Хәсәнов
Әпвәр Хәйри
(жаваплы сәркәтип)
Марсель Әхмәтжанов

Редакция советы

Камил Вәлиев (Мәскәү)
Владимир Гаврилов
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев
Фәрит Иделле (Германия)
Василий Лихачев
Мирза Мәхмүтов
Марат Мөлеков
Хәләф Низамов
Ростәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин
Тәлгат Тажетдин (Уфа)
Окан Таһир (Финляндия)
Рафаэль Хәкимов
Рифкат Шәрәфетдинов
Темимдар Мохит (Япония)

Тышлыкның беренче битендә рәссам **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсеме. Тышлыкның икенче һәм өченче битләрендә **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фоторәсемнәре. Тышлыкның дүртенче битендә рәссам **НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ** шамаиле.

ТАРИХИ ХӘЗИНӘ
ЗӨФӘР БӘШИРОВ. Мәңгелек манара..... 103

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ
ФИРДӘУС ГАРИПОВА. Яуширмә авылы тарихы..... 108

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ
ГАБДЕЛВАХИД МӨФТИ ИБНЕ СӨЛӘЙМАН. Төрле авырулардан дөвалау чаралары..... 113

ЧИТ ТЕЛЛӘРНЕ ӨЙРӘНӘБЕЗ
Төрөк теле дәресләре. Өченче дәрес 118

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА
Хроника, вакыйгалар, фактлар..... 126
Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлегә 128

РЕДАКЦИЯ ХЕЗМӘТКӘРЛӘРЕ:

Тәнзилә Мусина, Рушан Шәмсетдинов, Лилия Сәхапова, Суфия Әхмәтжанова,
Флера Гыйниятуллина, Роза Хәбибуллина, Люция Гатауллина.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллеген, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслеген, бөхәслә фикерләрнең корректлылыгын өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеген урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми.

«Мирас» журналы газета һәм журналларның Бөтенсоюз каталогына кертелде. Индексы — 73955. Аңа БДБнең барлык элемент бүлекләрендә чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе — бер елга 14 сум 40 тиен. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе.

Телефоннар: 32-21-86, 32-56-61.

Производствого бирелде 4.11.91. Басарга кул куелды 26.02.92. Кәгазь форматы 70X108 ¹/₁₆. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 8,0. Исәп-басма табагы 10,0. Заказ И-608. Тиражы 10 000 данә. Бәясе 1 сум 20 тиен. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

БЕЗ НИНДИ МИРАСКА МОХТАЖ?

МИРЗА МӘХМУТОВ, академик:

— «Мирас» журналы... Нигә кирәк булды әле бу? Әллә башка журналларда чын сүз әйтергә урын да калмадымы? Әллә аларда буш сүзләр күбәеп киттеме? Йәисә галимнәр эзләнүе безне халык бер дә белмәгән мәгълүматка ия иттеме? Мондый сорауларны күп итеп куеп була һәм аларга уңай йә тискәре җавап та эзләп торасы юк. Сер нәрсәдә соң?

Совет чорында гасырга якын вакыт татар халкы үзенең чын тарихын өйрәнә алмыйча килде. Халык тарихы урынына без Татарстан АССР дигән харитада (картада) карандаш белән уратып алынган, чикләнгән бер жирнең, кечкенә бер территориянең тарихын өйрәнү белән мәшгуль булдык. Анда яшәгән халыклар турында алар большевиклар житәкчелегендә революция ясадылар, колхозлар төзеделәр һәм коммунизмга таба баралар, дип өйрәтелде.

Татар халкының бер мең дүрт йөз елга якын тарихы барлыгын да юнәлп белмәдек, аның үзенчәлекле рухи дөнъясы, аның хыяллары, уй-фикерләре турында бөтенләй диярлек әйтелмәде. Шушы халыкның монгол-татарлар килгәнче үк алты йөз ел үз дәүләтләрендә яшәгән дәвер турында нәрсә белдек соң? Ә бит шул дәүләт Көнчыгыш Европада заманасына күрә иң зур, бай һәм көчле ил булган, күршесендә шулай ук көчле Кисв Русе — бердәнбер славян дәүләте белән тыгыз мөнәсәбәтләрдә яшәгән.

Вакыт үтү белән кешеләр дә, илләр дә үзгәрә. Кайчандыр чиксез көчле һәм мәһабәт Рим дәүләте ярты дөнъяны биләп, күрше халыкларны тетрәндереп торган. Аннары яңа мәдәнияткә, христиан диненә яңа юнәлешенә нигез салучы Византия барлыкка килгән һәм русларга да мәжүсилектән христиан диненә күчәргә ярдәм иткән. Шәркый якта әллә ничә эреле-ваклы дәүләтләр йөзәр еллар яшәп юкка чыкканнар. Рим һәм Византия дәүләтләренең «тузгып, туны тузгач» Византия жирләрендә Төрөк империясе мең елдан артык яшәп ала. Хәзерге Италия белән Төркия аларның пыяла ватыклары шикелле ялтыравыклы тарихи калдыклары гына.

Шулай да мондый илләрнең тарихта эзләре бик тирән. Әмма борынгы грекларның фабрикалары, житештерү ысуллары, жир казып металл житкерү юллары кайда соң? Алар я бик нык үзгәрә, йәисә юкка чыга. Ә инде адәм баласының теге яки бу стильдә фикер йөртү ысуллары, дөнъяга карашлары, табигать күренешләренә үзенчәлекле бәя бирү методлары, әдәбият һәм сәнгатьнең, рухи дөнъяның асылына нигез салу юллары мәңгегә кала. Философ Аристотель, шагыйрь Эсхилларның әсәрләрен һаман да укыйбыз. Халыклар бер-

берсеннән өйрәнәп, бер-берсенә иярәп кыргыйлыктан бердәм көч белән алга, югары мәдәни хыялларга таба баралар.

Безнең татар халкының да шулай үсеп барган тарихы бар. Ул да, Рим һәм Византия кебек үк булмаса да, дөнья мәдәниятенә үзенә өлешен керткән. Менә шул тарихны без бик тә аз беләбез. Аны өйрәнәп өчсә галимнәребез дә әлегә бик аз.

Нигә алар аз, нигә житәрлек түгел? Бу сорауга ап-ачык бер җавап бар: изелгән халыкларның тарихы язылмый, аларның биләре, ханнары, патшалары турында язарга түгел, сөйләргә дә хаким халык һәм аның житәкчеләре тарафыннан ирек бирелми. Шуңа күрә безнең бабаларыбыз кайсы Киев князе кайсы елда тәхеткә утырган, кайсы рус шәһәре нәрсә житештергән, кайсы рус патшасы нинди җирләргә үз халкынан «азат» иткәнне, ягъни яулап алганны беләләр, әмма үзләренең кайдан чыкканлыгы, кайсы бабадан туып кем булганлыгы турында сүз әйтә алмыйлар...

Мирас ул буыннан-буынга күчеп килә торган байлык. Матди байлык ул — фани, бетә торган, вакытлы нәрсә, ә рухи байлык, фикер байлыгы, акыл көче белән хасил булган дөньяга караш, кешеләрнең үзара инсафка нигезләнгән мөгамәләсе, горәф-гадәт — бакый, мәңгелек. Мирасның иң кадерлесе — халыкта сакланып килгән азатлык рухы, хөррият хыялы.

Андый мирас аерым шәхестә булмаса да, бербөтен халыкның гомуми жанына сеңеп кала, аның телендә, әдәбиятында, ижатында, әдәп-тәртибендә, горәф-гадәтендә, фикерләү сәләтендә, буыннан-буынга күчеп килгән риваятьләрендә саклана. Азатлыкка, читлектәге кош кебек канат кагып иреккә чыгарга омтылу — татарларга ата-бабадан калган мирас ул. Һәр төрле золымга булган күңел каршылыгы ачы сүзләр булып бүген мәйданнарда күккә күтәрелә... Бай мирасыбызны өйрәнәп, үстереп киләчәк буыннарда түкми-чәчмичә генә тапшырасы иде. «Мирас» журналы нәкъ менә халкыбызның тарихи, рухи байлыгын саклап калу, аны халыкка яңадан кайтару өчен кирәк.

ӘБРАР КӘРИМУЛЛИН, академик:

— Кемгә-кемгә, безнең татар халкы өчен бу журналның чыга башлавы аерата кадерле һәм кирәк. Кыска вакыт эчендә телебезнең графикасын ике тапкыр көчләп алыштыру аркасында, безнең бай мәдәни, фәнни, әдәби мирасыбызны халыктан аердылар. Мирасыннан аерылган халыкның — киләчәгә шикле. Әдәби мирас ул — халыкның рухы, жаны, дөньяны тану формасы, үткән гасырларның тәҗрибәсе, табышы һәм ачышлары, киңәш һәм уйланулары, уй һәм фикерләре, хыял һәм теләкләре, киләчәк буыннарда васыяте. Рухи мирасыннан аерылган халык — чиксез далада адашкан, кыйбласыз халык ул. Без моның нәрсәгә китергәннен совет чорында күрдәк инде.

«Мирас» дигән журнал менә шул халык хәтерен кире кайтару өчен оештырылган дип уйлыйм. Әлбәттә, күләме белән 100 биттән генә торган бу журнал әдәби, мәдәни, фәнни, рухи мирасыбыз әсәрләрен укучыга житкәрсен өчен берничә гасыр кирәк булачак. Менә шуннан чыгып, мин бу журнал үзенә эшчәнлеген, иң беренче чиратта, халкыбызның күңеленнән төшеп калуга барып житкән, яшә һәм урта буын өчен бөтенләй билгеле булмаган әдәби жәүһәрләрдән иң асылларын басудан башларга тиеш дип саныйм.

Мин журнал битләрендә, беренче чиратта, түбәндәге материалларны күрергә теләп идем.

1. Революциягә хәтле яшәгән һәм иҗат иткән әдип, галим, мәғрифәтчеләр, милли азатлык өчен көрәшүчеләр, күренекле татар педагоглары турында хезмәтләр һәм аларның аерым хезмәтләре. Теге яки бу зыялы турында язганда, аның тормышы һәм ижатын яктырту белән бергә, барлык әсәрләренең библиографиясен һәм аның турында чыккан әдәбиятны бирүне әһәмиятле дип саныйм.

2. Аерым чорларда теге яки бу темаларга басылган китапларның исемлеген биреп бару әһәмиятле булачак. Әйткә, XIX йөзгә беренче яртысында нинди «кыйсса» китаплары, нинди «матур әдәбият әсәрләре», нинди «уку

китаплары» чыккан. Бу материаллар фәнни обзор белән бирелсә, яхшы булыр иде.

3. Революциягә хәтле чыккан аерым татар газета һәм журналлары, аларның юнәлеше, тоткан юлы, авторлары, халык мәдәниятына керткән өлеше турындагы мәкаләләр.

4. Патша һәм совет цензурасы тегермәне аркылы үтә алмаган һәм шул тегермәннәр аркылы үтү аркасында, «аксак» чыккан әсәрләрнең тулы яңа басмалары.

5. Дөнья күрми калган, өлешчә китапханә һәм аерым кешеләр кулларында саклана торган кулъязма китапларга фәнни күзәтүләр.

6. БДБ һәм чит ил китапханәләрендә сакланучы татар китаплары һәм кулъязма китаплар турында күзәтүләр.

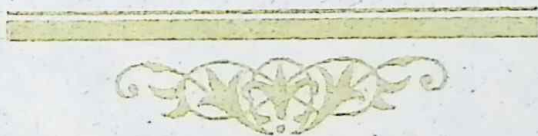
7. Татар археографларының эшчәнлеген чагылдыру, алар турында тематик бүлекләр.

8. Татар халкының язмышы, тарихы, әдәбияты буенча чит ил галимнәре язган хезмәтләр буенча күзәтүләр.

9. Әдәби, фәнни мирас басма китаптан башка яши алмаган. Шуңа күрә журналда татар китабы наширләре, типографлары, китап белгечләре турындагы хезмәтләргә дә урын бирелергә тиеш.

10. Элек СССР дип аталган илдә татар халкының үткәне, горез-гадәте әдәбияты, сәнгате турында кара ягып чыккан хезмәтләргә эзлекле рәвештә анализ, тиешле бәя биреп торы шулай ук гәмәлгә кертелергә тиеш.

Кыскасы, күптән көтелгән бу журналны мин халкыбызның милли аңын, тарихи хәтерен, рухи хазинәләрен торгызучы орган булып дип өметләнәм.

ӘДӘБИ МИРАС

Мәжлиси
Бәйфелмәлек
китабы

Рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ

ШАҤЗАДӘНЕҢ ЯНӘ ОЛУГ КУРКЫНЫЧ ТАУЛАРГА ОЧРАГАНЫ

Гарип¹ ел буена тау эчендә калды,
Китә белми яман тауда ул калды.

Булып хәйран кая баруны белми,
Һаман елар аяк атлауны белми.

Олуг таулар куркыныч, тулы афәт:
Булыр тауларда мең төрле афәт.

Килер аждар, арысланнар әвене,²
Һәм дә юлбарыс, капланнар әвене.

Ходаның саклавына сыенып ул,
Ни, кем булса, аны каза күреп ул,

Буйсынып ул һәм дә барлык казага,
Риза булып хөкәм иткән Хомага,

Тотып юлны теше-тырнагы белән,
Ябышты тауга ун бармагы белән.

Менеп життем дигәндә тау башына,
Юеш кылып ташларны күз яшенә,

Каравыл күк карап тавы-төзене,
Күрәдер ятып бу жирнең йөзене.

Янә жәелеп ята бер дала-сахра,
Һәм дә булмас анда беркем дә пәйда.

Буен баксаң, диңгездер, һич очы юк:
Әгәр чүлгә керәм дисә, көче юк.

Килер һәръяктан арыслан тавышы,
Елан белән янә каплан тавышы.

Төвәккәллек кылып керде далага,
Чыгар-чыкмаста очрады бәлагә.

ШАҤЗАДӘ АННАН ЧЫГЫП, БЕР ЮЛБАРЫСКА ОЧРАГАНЫ

Кинәт алда бер юлбарысны күрде,
Ул болыт кебек күкрәп шаһка орды.

Бар иде шаһның бер сугыш балтасы,
Зәнкиләрдән кулда калган ядкаре.

Диде: «Качып һич тә котылып булмас,
Багып торып хатын күк үлеп булмас.

Дәвам. Башы журналның 1991 елгы башлангыч һәм 1992 елның беренче саннарында.

Ир углы аяк куйса шушы юлда,
Аяк—юлда кирәктер вә баш—кулда.

Йөреде алдына тугры падишаһ,
Ачып аузын чәчрәп кунды шунда, аһ!

Ходаны телгә алып ул шаһ газиз,
Очып кунды мәгәр, кем, бөркет үзе.

Сугыш балтасы белән орды шулай:
Кисте аузын, үтте буен урталай.

Тиеп шаһзадәнең кулы пычактай,
Егылды алдына хайван ефәктәй.

Һәм дә Мәррих⁴ афәрин кылды эшенә,
Балта ормак, каннар түкмәк кешегә.

Аның аркасыннан бер тасма телде,
Үзенең биленә бер билбау кылды.

Йөрөп, сикереп тиз чыкты таудан,
Күтәрде жимешләрне мисле багдан⁵.

Йөрде ничә көннән ул дала-чүлдә,
Һәм дә юлда, кош очмас тавы-төздә.

Йөрөп йомшак аяклары уелып,
Тагын нәзек табаннары суелып,

Яңа айдай булып нечкә бу гөләбә,
Йөрер елап, күздән энже түккәләп.

Шаһинның күзе яшьле, жан дустым, аһ!
Һәман да дия: «Йа, рәхмәтлә Аллаһ!

Минем хәлемне бары син белерсең,
Үгет-нәсихәтне дә син бирерсең!»

**ШАҺЗАДӘ АНДА ЙӨРӨП,
БЕР ДИЮНЕН БАКЧАСАРАЕНА КЕРЕП,
БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ ХАКЫНДА
ХӘБӘР ТАПКАНЫ**

Кил, и шәрабче, китер утлы шәраб:
Риваять кылды, рави яхшы сөйләп.

Диде рави: ишет яхшы хәбәрне,
Ләкин күрсәтмәсен Тәңрә зарарны.

Кылып урын келәмнәрне жәюче,
Ни жиргә китерер ул жан бирүче?⁷

Күренде алдында бер тау сырты, аһ!
Жан-көч белән килеп житте шаһиншаһ.

Һәм калыкты-чыкты сыртның өстенә,
Килеп керде хәрам мәйдан эченә.

Якын төшеп торыр диңгез ярына,
Агар кайнап диңгез сарай янында.

Йөрөп-уйнап жанвар өере килмәс,
Эзләнсә дә кошлар да моны белмәс.

Аз гына куәт юк иде бу тәндә,
Әмма сыртка житеп утырды шунда.

Күрер шаһзадә ни мәйданга керде,
Башында батырлык фикере иде.

Диде: «Монда кеше булмас, пәридер,
Шөбһә юк, пәри-диюнең бередер».

Аның ишеге ачылганны күрде,
«Хода» дип анда шаһизадә керде.

Күрер, кем, матур бакчасарай шунда:
Күп төрле җимешләр бар иде анда.

Ачылып гөлләре — нәзек чәчәкләр,
Һәм чолганып сабак буйлап үрмәләр.

Йөрөп-карап күрде һичбер жанлы юк,
Һәм дә мондый чәчәкле дәнъяда юк.

Уртасында мәһабәт сарае бар,
Бизәкле бүлмәләр, әмма буш алар.

Кинәт чыкты бер арыслан — тылсымлы:
Ходаның шаһ бөек исмен укыды.

Баһадир шаһ качмыйча каршы торды,
Хода исеме белән башына орды.

Киселде арыслан башы вә төште,
Тылсымы да шул вакыт күккә очты.

Күрде, кем, утарда бер парә сирәш:
Кылынган ялган илә диюләргә аш.

Шунда күнле тынып керде шаһиншаһ,
Җажәеп урынны хуш күрде ул шаһ.

Теләк белән ясап торырлар өйне.
Хәрәм кылган, имеш, шәһри диюне.

Салып һәм ишегенә йозак алтын,
Мондый да җиргә килде шаһи мәҗнун.

Ачкычы юк аның ишеген ачса,
Ни бар иде аның эченә бакса?

Суырды балтасын, йозакка орды,
Ишекне ачып ул шунда керде.

Гүзәл өй күрде, якут, җәүһәр анда,
Ни кыйммәтле гәүһәрләр ята алда!

Тагын да уртага бер сарай корган,
Түренә бер бизәкле тәхет куйган.

ШАҢЗАДӘНЕҢ УЛ ӨЙ ТӘХЕТЕНДӘ БЕР АЙДАЙ СЫЛУ МАҢИПАРӘНЕ⁹ КҮРГӘНЕ

Ни күрде шаһ ул өйдә һәм син ишет,
Колак салып, күңелгә ял кыла кит.

Һәм тәхеттә ятыптыр бу нәмәрсә,
Шаһның күргәне булмас мондый нәрсә.

Барып ачты йөзөндәге челтәрне,
Күрде шунда жансыз яткан гүзәлне.

Тәхеттә ята иде бер маһипарә.
Күрүгә шаһ якасын кылды парә¹⁰.

Терек булса, ул, шөбһәсез, кубар иде,
Шаһны күреп йөзен һәм ябар иде.

Әгәр үлек дисәң, аның жаны бар,
Кагылырга шаһидә теләк тә бар.

Еландай үрелгән чәче — янында,
Һәм жаны бар: хәрәкәт юк тәнәндә.

Башының астында бер такта — алтын:
Бу тактада калдырган күпләр канын.

Диде: «Күп торуым хикмәттән булмас,
Бу такта монда калса файда килмәс».

Торып, бу тактаны кулына алды.
Һәм дә бер кисәктәй куйнына салды.

Алып чыгып, ишектә берәз торды:
Бу кыз өйнең эчендә аһын орды.

Кабат бакса, утыра — гүзәл кыз ул,
Янә керде, һәм йокымсырады ул.

Такта кергәч тәмам язды һушыннан,
Күзән йомды, тагын калды сүзеннән.

Аңлады ул — тактада икән сәбәп:
Йоклатып бу кызны тотә богаулап.

Бу вакыт тактаны тышка атты шаһ:
Кубып утырды тәхетенә ул маһ¹¹.

Сәлам әйтте түбәнлек белән солтан,
Йөзенә бакты, шаһи калды хәйран.

Диде: «Йа Раб!¹² Пәри, йә адәмидер,
Мондыйның жирдә дию һәм дустыдыр».

Булып хәйран бу кыз диде: «И. балам,
Килә белмәс пәри янына адәм».

Кыз әйтте: «И егет, сөйлә, ни жан син,
Һәм дә мәгълүм — сагышлы жан син?»

Шаһи әйтер: «Кешеме, пәриме син,
Кешеме, йә хур, йә пәри шаһымы син?»

Кыз әйтер: «Куркып калма, адәми мин,
Ирекседән бер дию янында мин».

Торып, елап күрештеләр икесе,
Ләкин куркып килер дип кыз иясе.

Диде шаһзадә: «Миндәй зарлымы син,
Айрылу кулында хәсрәтлеме син?

Ничек хәлең, миңа әйтче, сөйлә, зар,
Һәм булырмы миңа дәртең бәрабәр?

Атың кемдер, кайсы жирдән булырсың,
Ни сәбәптән килеп монда йөрерсең?»

Кыз әйтер: «Кем, син әүвәл сөйлә хәлең,
Ишетим, кем, ни булыр монда хәлең?»

Диде шаһзадә: «Кем, кыйсса озындыр,
Һәм дию алдында адәм мескендер.

Кайгы килер әгәр мин монда калсам:
Кызганыч ул хәбәрне белми үлсәм».

Кыз әйтер: «Дию дә өч көннән килер,
Килеп яхшы-яман хәлемне белер.

Килеп күрешү жиде көндә булыр,
Торыр өч көн, тагын шуннан юк булыр.

Үземне бәйле дип һич тә беләлмам,
Ятырмын, ишетермен, сөйли алмам.

Белермен һәм аның килер көнене,
Кубармын ишетеп аның өнене.

Һәм унбер ел булып монда тоткын-зар,
Бу хәлемдә кичә-көндөз булдым зар».

ШАҤЗАДӘ ҮЗ ХӘЛЕН МӘЛИКӘГӘ ӘЙТКӘНЕ

Ишеткәчтән бу кызыйның сүзен шаһ,
Эче көеп орды ялкынлы бер аһ.

Диде: «Инде хәзер минем хәлем ишетче,
Гаеп булмас, и жан, чын сүзне белче.

Атам исме булыр Гасыйм ибн Сафуан,
Булыр ул Мисыр икълимендә солтан.

Минем атым булыр Сәйфелмөлек, бел,
Ишетеп хәлсмне яхшы эшең кыл.

Мисыр икълименә шаһзадәсе мин,
Һәм бер сурәт күреп гашыйк мин.

Янар утка салып үз халыкымны,
Эзләп киттем куеп солтанлыгымны.

Бәдигь-Жамал — аты, атасы — Шаһбал,
Жире аның Ирам бакча: будыр хәл.

Ике ел Мисыр эчендә зар булдым,
Дәва тапмый каты сагышлы булдым.

Минем өчен чиксез сагыш болар һәм,
Шул сәбәптән бөтен Мисыр булды гамы¹³.

Атам кылып падишаһлык нигезен,
Ясап дүрт йөз көймә, йөз мең огланын,

Биреп жибәрде, тик бичара булды,
Минем өчен хәсрәттән әрәм булды.

Төште башыма ут кебек бу сагыш,
Юлым булды тик бер канлы диңгез.

Кубып туфан, яшынәп яшен: саны юк
Шул халык кургаштай булдылар гарык¹⁴.

Якын дустым иде Сәгыйть исемле,
Арабызга кертмәдек һич ят кемне.

Атасы иде атамның вәзире,
Үзе иде бу күңелем сакчысы.

Әгәр күрмәсәм иде бер заманны,
Көяр идем янә күргәнче аны.

Унике ел булыр аннан айрылдым,
Элек солтан идем, инде гидаймын¹⁵.

Бу сукбайлык — куылуда гажиз мин,
Йөрөп ялгыз, тоткын-әсир, бәламен.

Куйган иде Бәдигым күкрәккә тау,
Янә Сәгыйть куйды тау өстенә тау.

Әгәр күрсәм иде Бәдигь-Жамалым,
Китәр иде бу көн барча хыялым.

Бусагасын аның тәхет диярмен,
Колы булсам, яхшы бәхет диярмен».

Ни эш төшкәннәрен әйтте: тәмам зар,
Ишетеп елады кыз һәм бәрабәр.

МӘЛИКӘ БӘДИГЫЙЛЬ-ЖАМАЛНЫҢ ИСЕМЕН ИШЕТЕП ЕЛАГАНЫ

Бәдигынең исемен кыз ишетте,
Якасын ertyп аһ-зарларын итте.

Исемен ишетеп елады күп зар,
Аның белән тагын бу гашыйк вә зар.

Диде кыз: «Кем, икебез без имидәш,
Булырбыз бер кичә туган карендәш.

Һәм унбер ел булып монда мин дә зар,
Бу хәлемдә кичә-көндөз тоткын-зар.

Аннан айрылып көя жисмем-жаным,
Караңгыдыр айрылудан жиһаным.

Ничә еллар аның белән сөөшкән,
Ана сөтең аның белән имешкән.

Һәм ул миннән хәбәр белми тора һич,
Мине куймас иде монда алар һич.

Әгәр очрасаң иде анда безгә,
Һәм житксерер идем максатыгызга.

Ни эшлим, ни кылыйм, бичарадыр мин,
Бу диюнсә кулында тоткында мин.

ШАҤЗАДӘ БУ СҮЗЛӘРНЕ МӘЛИКӘДӘН ИШЕТЕП ЕЛАГАНЫ

Ишеткәч кызыл гөленең сүзен шаһ,
Сөөнөп дәрте белән орды бер аһ.

Диде: «Йа Раб, яхшы хәбәр ишеттем,
Төшем йә өнөмдер, дәүләткә життем».

Аягына йөзен куеп диде зар:
«Чын әйтче бу сүзләрне, и хак сөйләр!

Үзең белән зарлы жаным бәйләнде,
Сүзең белән гамьле күңлем көйләнде.

Инанамын, бирдең миңа бөхетне,
Хәтта йолдызчы белмәде бу хәлне.

Бу сүзне чынлапмы дидең миңа син?
Ни төсле дус якын булдың миңа син!

Мәхәббәт исе киләдер үзеңнән,
Гажәп дәүләт ишеттем бу сүзеңнән.

Чын әйтче шушы сүзне ниһаять тә,
Тәмам мәгънәле эштер бу гаять тә».

МӘЛИКӘ БӘДИГЫЛЬ-ҖАМАЛ БЕЛӘН СӨТ ИМГӘННЕ ХИКӘЯТ КЫЛГАНЫ

Диде кыз: «Колак тот, кем, әйтәм мин,
Сүзем яхшы, ишетеп тыңла тик син.

Әгәр төшсәң ул безнең сарайларга,
Житкер син бу хәбәрне андаларга.

Атам аты Рабигыль-Мәлик, белче,
Һәм тәхет иясе — Сәрәндил шаһы.

Тагын да бер кеше — тажлы мәлик ул.
Кылыр бар эшен яхшылык белән ул.

Аның башкаласы һәм шәһәр Сәнгин,
Булыр шәһәре күркәм вә матур иң.

Әгәр моннан хәбәр алсаң, барырсың,
Бу галәмдә терек булсаң, күрерсең.

Минем атым Мәликә бу жиһанда,
Үзем монда, ләкин күңелем анда.

Сагынырмын Бәдигымне һаман да,
Зарурлыктан кылам мин сабыр монда.

Мин әйтәм инде сөт имгән сәбәпне,
Ишет, хак итеп бел, куйма таләпне.

Шул көн, кем, анамның вакыты житеп,
Һәм туй итү ниятене ул әйтеп,

Һәм бар бер бакчасарае, тын урын,
Күркәм чәчәклек һәм дә бакча-болын.

Бәдигымнең анасы килгән икән,
Мондый да яхшы урын күргән икән.

Аның вакыты житеп вә шушында,
Бәдигымне тудырган имеш анда.

Анам шунда якыннарга туй кылып,
Яхшы исләр сибеп, галимнәр жыеп,

Ничә көннәргә монда утырганнар,
Боларның туйларын да үткәргәннәр:

Жыеп туена хисапсыз якыннар,
Илгә хәбәр биреп, жыеп галимнәр.

Аннан кылган ак өйдә ялгыз урын,
Көргән алдына бер яхшы-хуб хатын.

Күрешеп һәм сорап, яхшы белешеп,
Берен-бере янә хак сүз кылышып,

Минем йөземне ачып шунда күреп,
Миңа күңеле төшеп һәм имезеп,

Шунда әйтеп: «Шушы көнемдә бер кыз
Тудырдым мин, моны яхшы белегез.

Бел инде бу, кем, пәриләрнең шаһы,
Пәриләр хөкемдарның һәм шаһы.

Кызым дип син сөт бирдең кызыма,
Һәм мин дә сөт бирәм синең кызыңа».

Чинар¹⁶ өстендә бер җенгә боерган,
Ул бер якуттан бишекне китергән.

Һәм булган бер-бере белән имидәш,
Аларны дисәң булыр һәм карендәш.

Анам ачып күрүгә гөл йөзене,
Сөеп, жан белән имезер кызыны.

Анам диеп һәм дә: «И шаһ, пәри зат,
Кылырмын бу Бәдигымне кадер зат.

Күрәм дисәм, таба белмим, ник шулай?
Ирам бакчасы каядыр, ник болай?

Кылыплар шарт анам белән пәри зат,
Чын әйтерсең моны, и адәми зат.

Һәр өч айда кызым сезгә жибәрәм,
Килеп сезне Бәдигыма күрсәтәм.

Бәхиллекләр белән киттеләр аннан,
Булып сөт туганнар шушы заманнан.

Өч ай булгач, килеп безне күрер ул,
Ничә көннәр бакчабызда торыр ул.

Ничә еллар аның белән мин азат,
Яши идек шушы жирдә рәхәт, шат.

Һәм мин аерылганга булды унбер ел,
Тагын йөз кат чибәрдер ул шуны бел.

Әгәр йөзләрене мин күрсә идем,
Сине максатыңа житкерер идем.

Хода биргән мораныңны, айа шаһ,
Янә Мисыр иленә син падишаһ.

Мин, бичара, булып монда тоткын-зар,
Бу дию кулында тордым булып зар».

Мәликзадә иштеп язды һушыннан,
Бәгырь канын агызып ике күзеннән.

Янә елап диде: «И кем, Мәликә,
Ничек төштең диюгә, и жаникә?»¹⁷

Һәм монда төшкәнеңне кыл хикәят,
Күкләр кимсетсә, юктыр шикаят».

МӘЛИКӘ ДИЮГӘ ТӨШКӘНЕН ШАҺЗАДӘГӘ ХИКӘЯТ КЫЛГАНЫ

Мәликә әйтте: «И галәм солтаны,
Синең булсын һәм балаң галәм жаны.

Жаным булсын фида сораганыңа,
Үзем корбан күңел аулаганыңа.

Бәдигым белән уйнап йөрер идек,
Шушы бакчада һаман торыр идек.

Бу залим безне анда күргән икән,
Безнең гафиллекне¹⁸ белгән икән.

Миңа булган икән ул анда гашыйк,
Алып качуны күргән ул муафыйк.

Бәдигыймә бу диюнең теше батмас,
Алам дисә, тотарга кулы житмәс.

Йөзем инде гүяки кызыл чәчәк,
Рухым да булган иде гүя чәчәк.

Чәчем буган иде кара еландай,
Һәм килерме иде бу кайгы болай.

Миңа күзен салган иде бу залим,
Чибәрлектән хәсрәткә төште хәлем.

Һәм кырган иде сачы вә кашын:
Чигәм мин, бел син, мәхәббәт бәласен.

Буюм булган иде кипарис сыйфат,
Бары булган иде бу гамьнән азат.

Булган иде чәчәктәй көләч авызым,
Иренем — якут һәм ак энже төшем.

Мин инде әйтәм дә хәлемне сезгә,
Муафыйк бармы икән дәртебезгә.

Беркөн бакча эчендә гизәр идем.
Башымны гөл белән һәм бизәр идем.

Кол кызларым белән мин суга төштем:
Һушымнан яздым мин һәм күккә очтым.

Караңгылык булып туфан жиленнән,
Ерак төштем тәмам шәһәр, илемнән.

Күзем ачтым, үземне монда тойдым,
Һәм алдымда шушы диюне күрдем.

Һәм дә куркып хәлемнән һушсыз булдым,
Һушсыз булдым да телемнән яздым.

Ничә көннәр мине алдады дию,
Гамьле күңелне янә аулады дию.

Бу һәм диюләргә булыр шаһзадә,
Булыр солтан, ләкин сабыр бу задә¹⁹.

Моның атын диярләр шаһи Әсвад,
Һәм юк моның кебек кяфер вә яһүд.

Боларның йорты Кылзум суы, имеш,
Кяферлек боларның торагы, имеш.

Булыр Шаһбал Шаһрух — мәселман,
Болар белән сугышып түгә ул кан.

Диде миңа: «Атаң-анаңны оныт,
Бәхетенә тот, минем күңелем ут.

Һәм моннан ике елда җитә алмас,
Минем кулымнан һичберкем котылмас.

Пәриләргә булыр бер ай барыр юл,
Арасында диңгез һәм таулар вә чүл.

Буйсыну мәгънәсеннән күп сүз әйтер,
Риза булмагач, сүзеннән янә кайтыр.

Күңле белән миннән һәрчак ул кайтмас,
Һәм ул мәгънә белән җаныма тимәс.

Риза диеп әйтмәм аңа һичбер сүз,
Буй куймам риза булып белегез сез.

Һәм бу залим торыр, солымны белмәм,
Ул кяфер торыр, рәнҗетүне белмәм.

Теләрмен кичә-көндөз Тәңредән мин:
Саклачы дип диюнең солымыннан син!»

Икәүләп утырып елаштылар зар,
Ишеткәннәр болар хәленә елар.

ШАҤЗАДӘ МӘЛИКӘ БЕЛӘН УЛ ДИЮНЕ ҮТЕРЕРГӘ КИҢӘШ КЫЛГАНЫ

Диде Сәйфелмөлек: «Бер фикер ит син,
Бу диюне үтереп моннан кит син».

Мәликә диде: «Ничек итим соң,
Бу залим кулыннан ничек китим соң?

Һәм бер фикер кылсаң, яратучың мин,
Синең хәлең өчен канлы яшьле мин.

Хода кылган шушы фикерне хактан,
Котылдыр, Аллаһым, безне богаудан!»

Мәликзадә диде: «И, кем, Мәликә,
Сөеклек җәүһәрәм синсең, җаникә!

Вакыт җитеп, дию кинәттән килсә,
Бу эшләрне, Алла язмасын, белсә!

Бу тактаны да урынына син куй,
Бу челтәрне дә йөзеңә ябынып куй.

Ишекнең йозагын һәм борынгыдай,
Төзәтеп беркетим мин әүвәлгедәй.

Үземнең эшемне мин дә белермен,
Яшерен мәслихәтне һәм кылырмын.

Аның белән мәхәббәт сазы кыл син,
Гүзәллек белән яхшы сүзләр кыл син.

Көй-жырлар белән аны мәшгуль кылып,
Уен белән аны син көлкө кылып,

Кылып мактау, аның яшен дә сора,
Һәм дөнъяда аның жанын да сора.

Диюләрнең һәм дә озын яше бар,
Белә алмыйм аның ничә жаны бар.

Аларның жаны тәндә юк та бугай,
Аның хәтта уй-хисе дә юк бугай.

Дип сора: «Жаныгыз кайда торыр, кем,
Мәгәр сезнең беләнме йөрер ул, кем?

Адәмиләр жанын Газраил алып,
Пәри-дию жанын, белмим, кем алып?

Бу сүзләргә ишетеп ачуы килсә,
Ачуланып аның зәһәрә килсә,

Син анда наз белән һәм дә еларсың,
Ялгызлык сагышын аңа сөйләрсен.

Ишет, ул ни әйтер, ни мәгънәләрдән,
Тагын гомере бетәр ниләрдән?».

Мәликә әйтте: «Бу сүзгә сорадым мин,
Үзенең күңеленә тындырдым мин.

Һәм беркөн дию миңа разый булды,
Мәхәббәт белән ул жан сазы булды.

Бу сүзләргә миңа син, кем, әйттегез,
Сорадым мин беркөн, сез ишетегез.

Көйләп-нитеп Әсвәд диюдән һәм мин,
Диде көлөп: Күп моны сорыйсың син!

Моңы сорадым, жанын табангача
Орды: Ни сүз, моңы кемнәр сораша?

Аңа мин еладым, назларны кылдым,
Аның белән ялган эшкә баш куйдым.

Аңа әйттем: Сиңа миннән ни килер?
Мин — бичара жаныңа һәм ни кылыр?

Син дип барча галәмнән ваз кичеп мин,
Мәхәббәт бокалын синнән эчеп мин,

Көйләгәнгә син миңе орышырсың,
Үземне үтерермен, син көярсен.

Һәм: И жаным, диюләргә бөгә сез,
Кинәт жаным алып дип куркамы сез?

Китеп каһәрә диюнең, ди: И жан,
Синең күз яшеңә жанымдыр корбан.

Минем жаным, бел син, кайда ятар,
Әгәр белсә адәм, аңа ни эшләр?

Торыр жаным бу диңгезнең төбендә;
Бер коеда ул һәм сандык эчендә?

Әгәр булса Сөләйман хикмәтеннән,
Янә аның йөзеге хөрмәтеннән,

Суга орса, чыгар Әсвадның жаны,
Үзе каны, Сөләйман мөһре каны.

Сөләйман үлде, диюләр котылды,
Аның дәверендә күп кан йотылды».

Хикәят шушы, диде, шулай бетәр,
Диде: «Кем, син, миңа хәлең бәрабәр.»

«Көлеп алдына килдем мәслихәттән,
Һәм дә хәйран идем ошбу нияттән».

Мәликә диде: «И тугыры ярым зар,
Минем хәлем шушы, дип елады зар.

Котылып булмады, и жанаш, моннан,
Өметегне өз бу көн, жаным миннән.

Бу көн барып сезләр юлга керегез,
Атам-анама барып күрешегез!

Моның жанына кемнең кулы житәр?
Мескен адәм углы аңа ни итәр?»

Сөләйман мөһре һаман монда, и яр,
Чыгар инде Әсваднең жаны, и яр!

Мәликә сүзләрен әйтте бәрабәр,
Мәликзадә кубып сөенде чәрчәр.

ШАҖЗАДӘ МӘЛИКӘДӘН БУ СҮЗЛӘРНЕ ИШЕТЕП, МӘЛИКӘДӘН СӨЕНЧЕ АЛГАНЫ

Диде: «Сөенче бирче, и Мәликә,
Теләгәнне Хода бирде, и жаникә.

Сөләйман мөһре хәзер миндә булып,
Яхшылык кылырга аның көче житәр.

Котылабыз бу дию михнәтеннән,
Сөләйман йөзегенең хөрмәтеннән.

Сөенчә күп, мәслихәт кылмыйк монда,
Тынычланып утырып тормыйк монда.

Жыеп азыктан барлык нигъмәтләрен,
Чыгарып энже-якут кисәкләрен,

Чыгып киттеләр бәйләр өчен сал,
Котылырга төшеп дәръяга: шул хәл.

Һәм барча эшләрен кылды ахырга,
Кереп диңгезгә ике гашыйк бергә.

Диделәр: И диңгез, Тәңре атыннан,
Сөләйман йөзегенен хөрмәтеннән.

Һәм син дулкын орып йөзгә китерче,
Бу дию жанын безгә һәм китерче!»

Йөзекне суга оргач, кайнау кылды,
Һәм бер сандык чыгып, капкач ачылды.

Булып канәгать икесе гүя гөлчәчәк,
Ачып күрделәр, күгәрчен анда хак.

Күгәрченнен кисеп шул хәлдә башын,
Төшерделәр бу көн Әсваднең жанын.

Шушы сәгатьтә кинәт купты туфан,
Һавадан ява башлады кызыл кан.

Килеп егылды ул залим һавадан,
Өзелеп башы тәкъдире Холадан.

Котылды болар дию афәтеннән,
Пәриләр китте ул дию катыннан.

Кылып сәждә, диделәр: «И Яраткан²⁰,
Балаларны хикмәт белән арыткан.

Яхшылык уен сал син башыбызга,
Рәхим-шәфкать кылчы күз яшебезгә.

Илдән киткәннәр күңелен син төзәт,
Бозылган юлларыбызны син төзәт!»

ШАҤЗАДӘ МӘЛИКӘ СЕҢЛЕСЕ БЕЛӘН АННАН КҮЧЕП КИТКӘНЕ

Коткарды шаһиншаһ бу сеңлесене,
Һәм дию кулыннан гүя пәрине.

Килеп керделәр төпсез бу диңгезгә,
Сыенып һәм таянып Тәңребезгә.

Гарипләр юлын төзәтче, бөөк син!
Хилаф²¹ искән җилләрдән саклый күр син!

Кичә-көндөз йөрөп, салны сөрерләр,
Укып «Исме Әгъзам»не²² аһ орырлар.

Кешегә, кем, Ходабыз яры булыр,
Шушы колга барсы уртактан булыр.

Һәм йөз мең җәфалардан да котылды,
Һәм сансыз бәләләрен дә оңытты.

Сыенсаң әгәр Ходаның хикмәтенә
Сине тартыр үзенен рәхмәтенә.

Ут якмый гына казан кайнар булмас.
Һәм шәраб кайнамаса, затлы булмас.

Ни яхшы, кем, кеше йөз рәнжү чиксә,
Чигеп рәнжү, максатына ирешсә!

Диңгезгә керделәр бу ике маһи,
Кит балыгын көйдерер болар аһы.

ШАҤЗАДӘ БУ БАРУДА БЕР КИТ БАЛЫГЫНА ҺӘМ УТРАУГА ЮЛЫККАННАРЫ

Диде рави: һәм өч ай тынмадылар,
Кая барырга да һәм белмәделәр.

Шушы бичаралар, кем, суда иде,
Беркөн ул шаһзадә йокыда иде.

Казадан бер кит балык булды пәйда,
Мәликә кычкырып әйтер һәм шаһка:

«Котылдык диюдән, бу ни бәладер?»
Һәм уяңды янә ул шаһ баһадир.

Күрер, кем, бер кит авызыны ачып
Якыная боларга суны чәчеп.

Диде Сәйфелмөлек: «Гөнаһсыз Алла,
Минем хәлем и дус, шушыдыр сиңа.

Карап торганчы бер зәхмәт ор әле,
Һәм, кем, булса каза аны күр әле!»

Сугыш балтасын алды, каршы торды,
Хода исеме белән күтәрәп аңа орды.

Шундый нык орды, башы кисәк булды,
Боргаланып, диңгездә юк та булды.

Шөкер белән Ходаны кылдылар яд,
Һәм булдылар янә бичаралар шат.

Ничә көннәр йөрәделәр жыймый тәгамь,
Күренде беркөн утырау яхшы һәм.

Диделәр: «Ничә көн без монда торыйк,
Ни килер, Тәңре сәнгатене күрик».

Дәшегез шөкер әйтеп Тәңребезгә,
Сыеныгыз яраткан Хужабызга!²³

Шөкерләр кылып чыктылар һәм анда,
Ходаны истә тотып торып шунда.

ШУШЫ УТРАУДА БОЛАРГА ТУРЫ КИЛЕП БЕР КӘРВАН ОЧРАГАНЫ

Кил, и рави, китер авызга шәраб,
Ныгый жаннар шигыръләреңне тыңлап.

Диде рави риваять кылып дастан:
Үтеп вә каты кыш, булды гөлестан.

Гөлестанда гөл ачылып чәчелер,
Бу дастаннан һаман күңел ачылыр.

Гөлестан вакыты берничә көннәр,
Бу дастан таза торыр ничә еллар.

Килеп шатлык, янә михнәт төкәнде,
Китеп михнәт, янә дәүләт өстәлде,

Казадан Тәңре тәкъдирен бел син хак,
Житеп бер кәрван, монда тотып теләк.

Алар һәм күрделәр бер яхшы урын,
Килеп төште анда бер яхшы төркем.

Ишетеп өннәрен һәм шаһзадә,
Еракта торды берәз бу шаһзадә.

Янә куркыр дошманы булмасын дип,
Хаклыкны эзләүчеләр булмасмы дип.

Сүзләрен аңлыйм дип ул берәз торды,
Ерактан күреп түбәнчелек кылды.

Болар, диеп, караклар булмасын тик,
Һәм безне чагарга да килмәсен дип.

Һәм дә күпне ачыклады тикшереп,
Боларны аңлады мөселман күреп.

Күреп һәм хакыйкәт кылдылар моны,
Болар һәм белделәр сөнни²⁴ мөэминне.

Барып һәм шул салында булган малын.
Мәликә белән ул китерде барын.

Утырдылар төшөп, күңеле тыным,
Күкнең жәбер итүеннән куркынып.

Болар күңлен аулап сүз сорадылар,
Гажәпләнәп аларга карадылар.

Боларның чәче төшкән йөзләренә,
Багарлар бие-башы, күзләренә.

Һәм икесен дә күреп тыңладылар,
Гажәпләнәп башларын болгадылар.

Шунда диләр: «Мәгәр хури кызыдыр,
Моның гүя саргаеп нуры тамадыр».

Һәм белделәр аның фигыль билгесен,
Болар һәм мәгълүмат кылды атын.

Һәм сорады болар хәлән ничек бар,
Болар сөйләде үз хәлән бәрәбәр.

БОЛАРНЫҢ СҮЗЕН ИШЕТЕП КӘРВАНДАГЫЛАР МӘЛИКЗАДӘ ВӘ МӘЛИКӘНЕ ТАНЫГАНЫ

Ишетеп кәрвандагы шушы сүзне,
Аңлап искә алдылар шушы сүзне.

Берсе диде: «Безнең солтаныбызның,
Агасының кызы бу ханыбызның.

Һәм дә унбер ел торыр юкка чыгып,
Кеше белмәс үлгәнме йә ул терек».

Болар диде: «Сезнең солтаныгыз кем?
Аның олуг агасы, ханыгыз кем?»

Диде: «Тажлы-Мәлик солтаныбыздыр,
Рабигыль-Мәлик агасы ханыбыздыр.

Шушы илдән булырбыз, дәресең бел,
Агасы хан булыр шаһи Сәрәндил».

Ишеткәч тә Мәликә елады зар:
«Шушы югалган мин булам, жаным зар».

Аһлар орды барча кәрван кешесе,
Сөөнөп, очраганга жиһан шаһисе.

Һәм булдылар бу көн бичаралар шат,
Барча кайгыдан да булдылар азат.

Диделәр кәрванчылар: «Без барырбыз,
Шушы икътимдә безнең өйләребез».

Мөселманнар бары булды таләплә,
Өч айда барып житәргә өметлә.

Диде: «Без Кытайдан сәүдәгәрләрбез,
Биш-алты ай сәүдәбездә йөрербез».

Тагын өч көн торып, бу кәрваннары,
Китерделәр янә дә көймәләрне.

Шаһзадәләрне уртага һәм алып,
Болар китте үз иленә юнәлеп.

Яхшыдан булды жылкәнле корабы,
Сәламәт булды ул илнең һәм ханы.

Сөрөп диңгезчеләр көн дә көймәне,
Кытай жиренә китерде беркөнне.

Чик буе шәһәрәнә житте көймә,
Чыгарды халык сәүдәгә күп намә.

Жыеп тагын кәрван башы кешеләр,
Кытайдан тагын да яхшы комачлар.

Сөөнчегә кешене күндерделәр,
Күчәргә рөхсәт барын белдерделәр.

КӘРВАНДАГЫЛАР СӨЕНЧЕГӘ КЕШЕ ЖИБӘРГӘННӘРЕ

Килешеп кәрваннан ике олугын,
Сүзгә оста һәм дә хәбәр хужасын,

Диделәр: «Шанһы сез барып күрегез,
Хәбәр итеп, сөенечене алыгыз!»

Икәүләп атланып иленә чапты,
Килеп шанһы алар өсндә тапты.

Диде: «Бу көн барып шаһка, син күреш,
Сөйлә хәбәрне килеп аңа син хуш.

Ишетеп чыкты диванханәгә шаһ,
Күренеш бирде илчеләргә ул шаһ.

Торып күренделәр солтан күзенә,
Догалар кылдылар яхшы йөзенә.

Диделәр: «Дәүләтең байлыкта булсын,
Бу Йосыфтай йөзең сафлыкта булсын.

Тулы итте өсә дәүләт аен,
Шул ай белән тагын дәүләт тулаем.

Агаң өенең нурын без китердек,
Бакчасының сөенечен житкердек.

Имин, исән, сәламәт шаһ бөркетә
Сеңел диеп торыр бер зыйфа буе.

Гажәп шаһзадәдер, жанга кирәкле,
Баһадирлыкта арыслан йөрәкле.

Күрер күзгә мәгәр жәннәт гүзәле,
Сүз сөйләсә, гүя шикәр ирене.

Аң тиндәш адәм баласы аздыр,
Аң бирерлек тагын галимнәр аздыр.

Һәм Мисыр падишаһының улы икән,
Күкләр кушуыннан ул монда килгән».

Ишеткәч, шушы сүзләргә, шаһ купты,
Сөенгәннән жаныннан бер аһ купты.

Бары орды, ишетте бу хәбәрне,
Бизәделәр аңа иске тәхетне.

Бизәде сеңлегә бакча-сарайны,
Тагын һәм шәһәргә бәйләде айны.

Үзе, урдасы шул хәлдә чыкты,
Тәмам халык-ил каршылап чыкты.

Йөгрөп барып очраштылар юлда,
Аһлары купты сөенеп шунда.

Күрешеп вә сорашып елаштылар,
Алар хакында сагышлы халыклар.

Һәм сөйләп сәүдәгәр белән шаһиншаһ,
Акча-бүләк биреп озатты ул шаһ.

Торып ун көн ял итеп туйладылар,
Ике шаһзадә сүзен аңладылар.

Кылып Сәйфелмөлекне шаһ канәгать,
Күңел биреп диде: «Кем, бул, сәламәт!»

Мәликәне шул хөрмәт назы белән,
Олылап өйдә күп хөрмәтләр белән,

Агасына хәбәр әйтеп җибәрде,
Сөенче намәләр язып җибәрде.

Ничә көн сеңлене яхшы күзәтте,
Илчедән соң аны бик тиз озатты.

Һәм Тажлы-Мәлик ничә бәкләреннән,
Янә кем берничә өй кызларыннан,

Аларны баш итеп, бизәп җибәрде,
Ике шаһзадәне атап җибәрде.

МӘЛИКӘНЕН АТАСЫ ИШЕТЕП КАРШЫ ЧАПКАНЫ

Ишетеп бу хәбәрне шаһ Сәрәндил,
Кылып шәһәрән нурлы бер ил.

Ашыгып чыкты каршы барлык урда,
Терелделәр хәтта вә үлеләр дә.

Рабиғыль-Мәлик килде каршыларга,
Җитеште дип янә җан-зифа буйга.

Кушылды бер-беренә җисме-җаны,
Ара юлда шушы энҗе урыны.

Тулган иде кояш чыкканы кебек,
Күреште Ай-Зөһрә-Мөштәри²⁵ кебек.

Боларның хәләтеннән купты аһлар,
Ләйсән²⁶ кебек сөенеп халык елар.

Солтанат нигезе белән китерде,
Сәрәндил шәһәрән дә җанландырды.

Бизәкле алтыннан кылган тәхетләр,
Җыеп төрле яхшы комач-рәхәтләр.

Килеп шаһ Рабиғыль-Мәлик сеңеле,
Биреп туй, канәгать булды күңеле.

Утырдылар балкышып кояш кебек,
Сөенеп әйтер анасы үз итеп:

«Синең хәлең, гарибем, яз вә көздә,
Ничек кичте икән ул тавы-төздә?

Синең дәртең белән түзмәдем, и жан,
Тереклек арканын өзмәдем, и жан!

Синең китүең белән үләр идем,
Сагышың утында мин көяр идем».

МӘЛИКӘ ҮЗЕНЕҢ САФ КЫЗ БУЛГАНЛЫГЫН ӘЙТКӘНЕ

Ни, кем, күргәннәрен диде бер-бере,
Тәки, кем, монда юк һич тә гаебе.

«Төрле уй уйламагыз, сөттән ак мин,
Гайбәт сөйләмәсеннәр, сөттән пакь мин.

Тәнемә тимәде учыннан үзгә,
Бу адәм тотмады һич жиңнән үзгә.

Йөземә тимәде башка беркем дә,
һаман да чәчәктән пакь иренем дә.

Йөзем һаман да гөл бакчасы,
Кире кайтыр күрсә үлгәннәр жаны.

Кыл ышаныч бу мескеннең сүзенә,
Күзем карамады аның йөзенә.

Эчем кан чәчәктәй аузымны ачмый,
Ачар идем, шушы каным да качмый».

Ишетеп аһ орды туган-кабилә,
Кылырлар фикер бик күп барсы илә.

Бу сүзләрен әйтте, кылды килешү,
Ишеткәндә һич калмады шикләнү.

Ата-анасы ишетеп шат булды,
Чит уйлардан күңел азат булды.

Угылы итте ул шаһзадәне шаһ,
Аңа тапшырды мөлкәт-малын ул шаһ.

Борынгыдай янә шаһзадә булды,
Барча кирәкләре каршында булды.

ШАҖЗАДӘ СӘГЫЙТЬНЕ САГЫНЫП ЕЛАГАНЫ

Кичә-көндөз шат тормышта шаһиншаһ,
Ләкин Сәгыйть өчен һәрчак орыр аһ.

Шунда бер кичә ул шат йөзле булды,
Шаһиншаһ күңелен актарган кылды.

Теләген илгә биреп калды ялгыз,
Кичтән таңга кадәр елады ялгыз.

Ул дияр: «Кем, Сәгыйть жанашым, и яр,
Нигә булдың икән читләрдә, и яр.

Үзең күңелемдә, күздә нәрсәдер,
Күземнән югалды, күңелдә хәзер.

Сәлам ал әле, хәзер син күңелдә,
Диңгездә калдың, йә тавы-чүлдә?

Сәлам, и яр вә жаный миһербанлы,
Сәлам, и гомеремә миһербанлы.

Сәлам, и миһербанлы жан рәхәтем,
Сәлам, и гөлбакчадай буйлы назым.

Сәлам, и лалә йөзлө гөлгезарым,
Сәлам, и жан бакчасы, якты көнем.

Миңа синсез бу эчкәннәр кызыл кан,
Миңа синсез ачы булыр кечек жан.

Миңа синсез газап булыр бу рәхәт,
Миңа синсез йөрәктә мең жәрәхәт.

Миңа синсез хәрам булыр сөйләшү,
Миңа синсез бәхетсез тормыш итү.

Миңа синсез мәгыйшәтләр мәшәкәт,
Миңа синсез бу сөйләшүләр михнәт.

Синең хәлеңне беләлмәдем, и дус,
Синең кайгыңнан айрылмадым, и дус.

Синең кайгың белән ахыр үләрмен,
Аерылу утында мәңге көярмен!»

МӨНӘЖӘТ ӘЙТКӘНЕ

Диде шаһзадә: «Ятларны Яклаучы²⁷,
Кич вә көндез теләгем минем шушы.

Тере булса, миңа Сәгыйтьне китер,
Кояшым, шатлыгым Сәгыйтьне китер».

Булды бер кичтә сулган гөл кебек,
Йөзе кызарды зәгъфран кебек.

МӘЛИКӘ ШАҤЗАДӘНӘҢ АҤЛАР ОРГАНЫН ИШЕТЕП КИЛГӘНЕ

Ишетеп бу хәбәрне сеңеле аның,
Йөгереп килде, көеп күңле аның.

Күп кызлары белән керде каршына,
Тезен дә кылды ястык шаһ башына.

Күреп кызлар аның чибәр йөзене,
Алалмаслар бары ике күзене.

Тезенә башын алып ул Мәликә,
Көеп-елап әйтте ул: «И жаникә,

Күңел салма, кубып үзеңне оныт,
Чыгып ауга бу утыңны да суыт.

Тере булса, кушылыр Сәгыйтең һәм,
Ничә көннәр йөрә шулай, кылма гамь.

Ишеттем, киләдер Бәдигь-Жамалым,
Янә ун көндә күрерсең йөзләрен.

Һәм илчесе килеп китте миңа, кем,
Бу көн әйтмәкче идем мин сиңа, кем.

Күп итеп шушы дәүләткә шөкер кыл,
Аны һәм китерер Тәңре, сабыр кыл!

Мине көйдермә син, и миһербаным,
Синең көйгәнәңә көйде бу¹ жаным.

Элек көйгәннәребез безгә житәр,
Янә көйдермә син, шушы житәр.

Күн инде, миһербаным, сүземә кер,
Бу көн атлан һәм дә син авыңа йөр».

Ишетте шаһи аннан бу хәбәрне,
Кубып тунын киде бәйләп билбауны.

Шул заманда сеңле белән шат булды,
Кем, шушы кайгыдан ул азат булды.

Тагын сеңлесе кубып өйгә керде,
Биреп күп төрле нигъмәтләр жибәрде.

ШАҤЗАДӘ МӘЛИКӘ СҮЗЕ БЕЛӘН АУГА АТЛАГАНЫ

Мәликә сүзе белән ул сагышлы,
Ау-ауларга бару булды теләге.

Ярашып, тун итәген кайтарып чак,
Шул көн атланып чыкты хәвәсле, хак.

Мисалдыр, иртәдән сүз ишетте,
Кабул кылды, нәфес дәүләткә житте.

Кабул итче, нәфес, кем, сагышлы жан,
Ишетмәсәң нәсыйхәт булыр зыян.

Аның кичәге аһ уклары да һәм,
Барып тиде Сәгыйтькә берсесе һәм.

ШАҤЗАДӘ АУГА БАРЫРГА ЧЫККАЧ, БЕР ЕГЕТНЕ СӘГЫЙТЬКӘ ОХШАТЫП КИТКӘНЕ

Шушы сәгәтьтә килеп анда Сәгыйть,
Торыр базар эчендә якты шаһит.

Чыгар капкадан шул чак шаһизадә,
Торыр аның алдында галәм аягында.

Күрер бер егетне гүя Сәгыйть ул:
Мөсафир хәлендә булган Сәгыйть ул.

Бакты сөөнеч белән үзенә аның,
Күренде таныш күк күзенә шаһның.

Ишарәт кылды: «Аны саклагыз сез,
Һәм мин килгәнче аны карагыз сез!»

Барып ике жәяүле тотты аны:
Гарип хәстә күңелен шаһ онытты.

Диделәр: «Кем йөри, мондарак килче,
Сүзләрең булса, әйдә шаһка әйтче!

Бу бичара янә куркып һич килмәс,
Күз яшьләре йөзеннән һич тә китмәс.

Һәм берничәсен егып юлга салды,
Бу мәгънәдән халыклар таңга калды.

Босрганны эшләүчеләр белмәде,
Кусалар да кулларына кермәде.

Һәм бер-бер актарып төзек-бозыкны,
Һәм таптылар ул күңеле бозыкны.

Сугу белән зәһәрлеген дә алды,
Янә качар диесп зинданга салды.

Гариплектән яман эш бармы икән?
Гарипкә миһербан эш бармы икән?

Гариптән күңеле сынык жирдә юк,
Жиһан эчендә гариптән гамьле юк.

Гарипне кылмагыз читтә интеккән,
Гарипне кылмасын Тәңре тоткыннан.

Гарипкә төшсә эш, кайгыдашы юк,
Гарипләр кайгысының ярлары юк.

Гарипләргә кеше ярдәме булмас,
Кимсенүдән ул көн айрылу булмас.

Гариптер Мәжлиси, интектермә син,
Сынык күңлен тагын зарлы кылма син.

Өгәр кемсә гарипнең күңлен күрер,
Ахыр чиктә ул, кем, саваплы булыр.

ШАҤЗАДӘ АУДАН КИЛЕП УЛ ЕГЕТКӘ КЕШЕ ЖИБӘРГӘНЕ

Карары калмыйча янды шаһиншаһ,
Танда килде вә төште дингезгә шаһ.

Боерды: «Ул егетне китерегез!
Аның күңелен рәнжетә күрмәгез!»

Диделәр: «Кем, ая шаһи жиһандар,
Гажәеп, ни булсын, бу — ялганчы яр.

Бездән мәгәр котылып качкан иде,
Китәлмәдә, дәүләткә Тәңре бирде.

Барып китерделәр кулын богаулап,
Йөзен-күзен тузан-туфракка болгап».

Бу хәл белән аны күрде шаһиншаһ,
Түземсездән тагын орды ул бер аһ.

Гарипләргә кеше болай кыламы?
Аның хәлен сорамайча буламы?

Бу мескеннең гөнаһы нидә булган?
Куркып-нитеп кинәт ул булса корбан?!

Эче көеп сорады шаһ: «Исемен кем?
Ни жирлек син, яшермә һич, үзең кем?

Диде: «Сәгыйть — исемем, Мисыр — шәһәрәм,
Унөч еллы ачылмый жан чәчәгем».

ШАҤЗАДӘ СӘГЫЙТЬНЕ ТАНЫП, ЕЛАШЫП КҮРЕШКӘННӘРӘ

Ишеткәч, шаһи чәчрәдә жиреннән,
Вәзирләр купты утырган жиреннән.

Кочып-елап диде: «Сәйфелмөлек мин,
Һәм синсез дөньяда гүя үлек мин.

Шул сәгыйтьтә мине синнән аерды,
Күкләр бәхет сабагынан каерды.

Унөч еллар һәм мин синнән айрылдым,
Үлек идем, сине күреп терелдем».

Диделәр: «Кем, сезнең кунагыгыздыр,
Сезнең кунак безнең жанашыбыздыр!

Әйдә, хуш килдегез кунагым-жаный,
Сөйгәнәбез хан белән ике жаный».

Диде шаһ: «Сөйгәнәмең сөегез сез,
Чиста жан шәһәренең ак нуры сез».

Шул мәҗлесне яхшыдан яхшы кылды,
Бар халыкка хәерле эшен кылды.

СӘГЫЙТЬ ҮЗ ХӘЛЕН ШАҤЗАДӘГӘ ӘЙТКӘНӘ

Кил, и рави, Сәгыйтьнең хәлен әйтче,
Ниләр күрде, аның әхвәлен әйтче!

«Шул көнне, кем, бозыклык салды Тәңре,
Йөз мең халыкны бердәй кылды Тәңре.

Аерды бер-беребездән бу Гаттар²⁸,
Агызып һәр тараф дәрьяга каннар.

Ничә көннәр агызып безне дәрья,
Казадан ничә зәнки булды пәйда.

Тотып бардылар безне үз өйләренә,
Һәм төштек зәнкиләренә көйләренә.

Алар илтеп безне коллыкка салды,
Кичә-көндөз безне утларга салды.

Ике-өч ел кылып коллык, булып зар,
Аларның кулында булдык тоткын-зар.

Ничә зәнки аларга кунак булды,
Беребезне аларга корбан кылды.

Өчебез бер кичә киңәшеп качтык,
Килеп жан өркүдән диңгезгә төштөк.

Хода кылды яхшылык белән төз жил,
Агызып салыбызны һәр тараф сил²⁹.

Зәнкиләр йөзен күрсәтмәде Тәңре,
Тагын да күпләрне күрсәтте Тәңре.

Утырау очраса, аннан качабыз,
Бәла булмасын дип каннар эчәбез».

СӘГЫЙТЬНЕН ЗӘНКИЛӘРДӘН КОТЫЛЫП, БЕР БӘЛАГӘ ТАРГАНЫ

«Күрдек без бер бүләк затлы гажәеп,
Ходаның кодрәтеннән күп гажәеп.

Килеп тоттылар һәм без хәстәләренә,
Тотып бәйләделәр без сукбайларны.

Аларның башлары, аркасы бик зур,
Ләкин йөзе-күзе кешедәй булыр.

Куллары да кешенекә һәм аягы,
Ни адәм, ни хайван ике колагы.

Йөреше мисле адәм төсле бары,
Ләкин дә тәнендә ишәк ялы.

Телен дә белүче булмас, ни әйтә,
Ләкин алар яхшы нигъмәт ашата.

Бирерләр безгә күп жимеш, киш-мишләр,
Түгәрләр алдыбызга күп жимешләр.

Су урнына бирерләр яхшы шәраб,
Икебез булдык без чәчәктәй бик шәп.

Бер-ике ай безне һәм ашаттылар,
Симертеп икебезне ашадылар.

Мин уйладым синнән аерылуны,
Күз алдымда күрдем бер очрашуны.

Аларның нигъмәтеннән ашамадым,
Авызыма тутырып жыялмадым.

Синең кайгыңны жыйдым кичә-көндөз,
Курыктым шушы бүлмәдә мин ялгыз.

Аерылып ике ел бер уйда идем,
Синең юклык утында көяр идем.

Һәм беркөн хатыны керде каршыма,
Карап торды йөземнең күз яшенә.

Ишекне ачып кылды ул ишарә,
Качарга дип белдем — ул хәбәр бирә.

Чыгып салдым үземне чәнечкегә,
Килеп каптым тагын утлы диюгә.

Бу кояш утырды, булды караңгы,
Качарга юллар юк, бик тә караңгы,

Килеп төштем янә олы бәлагә,
Ышанычны тоттым ялгыз Ходага.

Ничә көннәр йөредем мин «Хода» дип,
Жан-күңел белән, Ходага дан, дип».

СӘГЫЙТЬНЕҢ АННАН КОТЫЛЫП, ЯҢАДАН БЕР БӘЛАГӘ ОЧРАГАНЫ

«Юлыкты бер утырау юлда кинәт,
Һәм чыкты бер яман эш шунда кинәт.

Тотып мине алып бардылар анда,
Гажәепләр яратып бу жиһанда.

Аларның буйлары гүя манара,
Диярсең син күрәсең бер манара.

Гүя келәмдәй колаклары аның,
Кеше белмәс телен дә һәм аларның.

Ләкин булмаслар кеше итен ашар,
Ашамас иде алар үлек-мордар.

Әмма күрделәр мине бик гажәеп,
Аларны мин тагын күрдем гажәеп.

Мине тотып алар салды читлеккә,
Бу вакыт калдым янә мин зар эшкә.

Бик тә гажәп, башларын һәм бизәрләр,
Мине: «Сайра!» — дип шунда елатырлар.

Асарлар былбыл күк мине диварга:
Аһ-вах орып кычкырырга-еларга.

Күңел ачу кылырлар бу эшемнән,
Алырлар файда аһ-вахлы хәлемнән.

Чагыр³⁰ эчәләр дә илтеп куялар,
Минем елаганымны хуп күрәләр.

Читлектә ике ел булдым тоткын-зар,
Кичә-көндөз айрылудан булып зар.

Беркөн йөрергә чыктылар жыелып,
Бардылар диңгез ярына алып.

Шундый күп эчтеләр бер дә тынмыйча,
Егылдылар аяк-кулны белмиңә.

Табып форсат, чыгып киттем читлектән,
Котылдым анда аһ-елау эшемнән.

Күрдем мин су ярында иске көймә,
Бераз ниһмәт салдым аның эченә.

«Хода» дип салдым үземне бу суга,
Өмет кылдым анда бары Хомага.

Ике айга калдым диңгез эчендә,
Кичә-көндөз йөредем су эчендә.

Күп афәтләрне бар кылды Ходаем,
Әжәл җитми адәмгә килми үлем».

СӘГЫЙТЬНЕҢ БЕР КӘРВАНГА ОЧРАГАНЫ

«Көтмәгәндә очрады бер кәрәван,
Барганда көймә күзәтчесе күргән.

Мине күреп, килеп алдылар алар,
Һәм үз көймәләренә салды алар.

Сорап-белеп минем хәлемнән ни бар,
Мин дә барчасын сөйләдем бәрабәр.

Алар белән чыгып сахра йөзенә,
Куандым дөньяның тавы-төзенә.

Йөрдем эзләп сине мин илдән илгә,
Бәйләп сәяхләр бәласен дә билгә.

Ничә еллар йөрәп гиздем җиһанны,
Һәм үлдә дип белгән идем бу җанны.

Шул көнне идс монда килгәнебез,
Бар икән мәгәрә бер кылганыбыз.

Аллага дан! Янә күрдем хөрмәтне,
Бәхетле йөзеңә булдым хөрмәтле».

Ишетеп хәлләрен шаһзадә елар,
Үбәр йөзен, елап күңелен аулар.

Шөкер кылып, булып сөйлөргә мәшгуль,
Боларның алдыннан гамь читкә куыл.

Ничә көннәр кылып шулай шат тормыш,
Булдылар бер жәннәт хурлары, имеш.

Илаһи, бар сагышлыны шат кылчы!
Гамьнән бәндәләреңне азат кылчы!

Нинди яхшы төзек йөрсә бар эшләр,
Һәм таләбенә ирешсә таләпкәр.

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛНЫҢ МӘЛИКӘНЕ ИШЕТЕП КҮРЕШЕРГӘ КИЛГӘНЕ

Әйдә гашыйк, кил инде син, борчылма,
Өмет тоту гашыйкларга хас була.

Риваять кылды рави, бу гөлбакча,
Диде: булыр хуш исле күркәм бакча.

Имидәшем киләдер дип, пәри зат,
Ишетеп бу хәбәрне, күңеле шат.

Сөя иде аны һәм жаны белән,
Тугандай хис итеп күңеле белән.

Аның башында иде кайгы-хәсрәт,
Кичә-көндөз гаме белән жәрәхәт.

Сыеныр иде даим: «Ай, Мәликә,
Кая бардың жанымнан, ай жаникә!»

Атасы һәм аналары шат булды,
Кыз гамь тоткыныннан азат булды.

Диделәр: «Барып хәлләрен дә сора,
Ничә көннәр торып туйганчы сора!»

Бәдигыль-Жамалы әйтер сөенеп,
Хәзерлекне кылыгыз дип үтенеп.

Китерделәр аның күчмә тәхетен,
Карар кылып сәфәр итәргә жанын.

Бик күп гаскәр белән чыктылар юлга,
Пәриләр алдылар кызны уртага.

Китерделәр Сәрәндилгә очырып,
Мөгәр бакча Ирамен һәм күчереп.

МӘЛИКӘ БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛГА КАРШЫ КИЛЕП КҮРЕШКӘНЕ

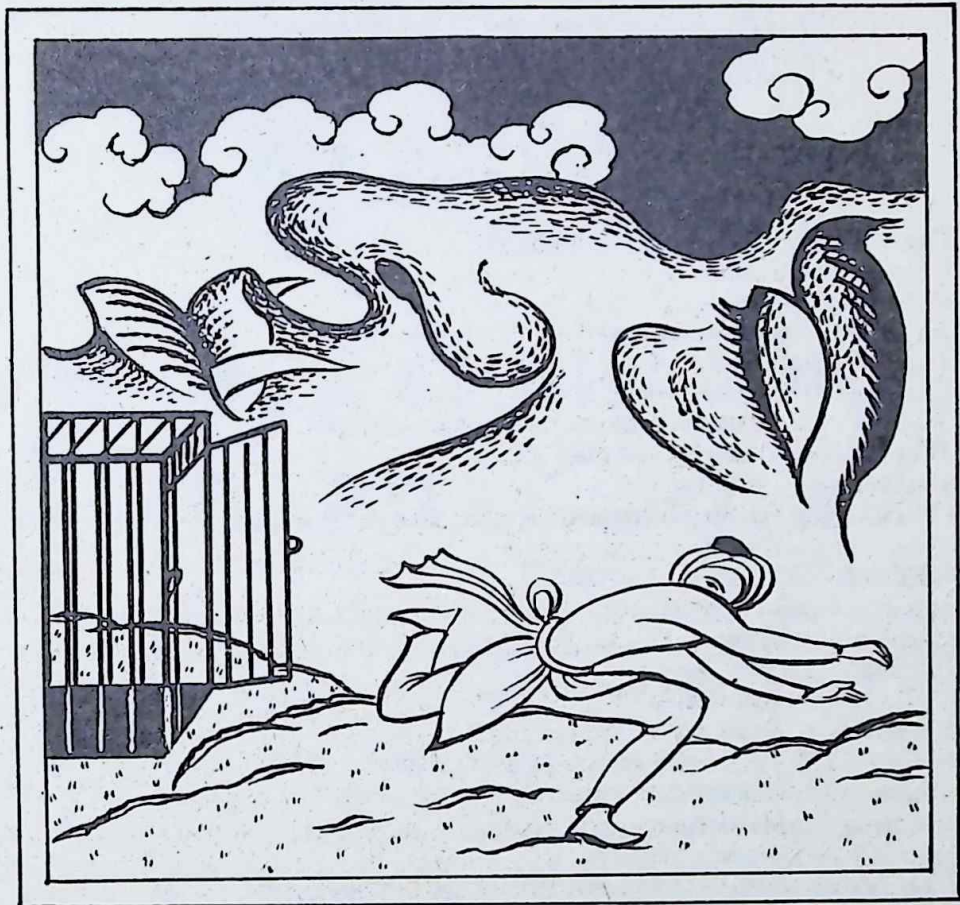
Ишетте бу хәбәрне шаһ Сәрәндил,
Аның өчен ясады бакча һәм жир.

Кылып әзерлск бәйрәмгә кирәген,
Гамбәр вә мөшкәттән затлы шәмнәрен.

Аңа каршы чыкты айдай Мәликә,
Күреште кушылып ике жаникә.

Кочышып ике жанаш миһербаннар,
Үбешеп-елашып аһлар ордылар.

Килеп төште ул шушы гөлбакчага,
Қорды патша чатырын бу бакчада.

Карашып бер-берсенәң йөзләренә,
Тула яшыләр бу нәркис күзләренә.

Текәп бер-берсенә назлы күзләрен,
Кушып бер-берсенә татлы сүзләрен.

Янә бер-берсенә сер әйтешерләр,
Айрылуның сагышын сөйләшерләр.

Мәликәнең хәлен сорар пәри зат:
«Ниләр күрдң?» — диде ул кипарис зат.

Аңа әйтте, күңелен ачып, сере ни,
Сәбәп табып, белдереп мәшкеле ни.

Ишетеп хәлләрсен елады иптәше,
Түкте гөл йөзләренә мәржән-әнже.

Шөкерләр кылып очрашуга бу көн,
Туй итеп зурлап Бәдигыль-Жамалын.

Хуш искә күмделәр мәйдан йөзене,
Сибеп гамбәр, тотып дөнья йөзене.

Кушылып ай-кояш өйдән чыгарлар,
Мәгәр үрмә гөл чолгашып туарлар.

Гизәрләр бакчаны ике тыныч жан,
Исәрләр бөдрәләнеп бу ике жан.

СҮЗЛЕК

- 1 *Гарип* — ят, чит жирләрдә йөрүче.
- 2 *Әвен* — көтү, өер.
- 3 *Гази* — сугышчы.
- 4 *Мәррих* — Марс (планета).
- 5 *Баг* — бакча.
- 6 *Гөләб* — гөл, гөлжимеш.
- 7 *Жан бирүче* — ягъни Алла, кешегә жан кертүче.
- 8 *Парә сирәш* — симез хайван.
- 9 *Маһипарә* — ярымай.
- 10 *Кылды парә* — ертты, аерды.
- 11 *Маһ* — тулган ай.
- 12 *Йа Раб* — йа Раббиде, йа Алла!
- 13 *Гамь* — кайгы, хәсрәт.
- 14 *Гарык* — суга бату.
- 15 *Гидай* — хәерче, ярлы.
- 16 *Чинар* — чинар агачы.
- 17 *Жаникә* — жанкай.
- 18 *Гафиллек* — игътибарсызлык, саксызлык.
- 19 *Задә* — ир бала, патша улы.
- 20 *И Яраткан* — И Алла.
- 21 *Хилаф* — каршы, тискәре.
- 22 *«Исме Әгъзам»* — Алланың исемнәре, сыйфатлары турында сүз.
- 23 *Хужа* — Алланың эпитеты.
- 24 *Сөнни* — ислам диненең бер тармагы.
- 25 *Мөштәри* — Юпитер (планета).
- 26 *Ләйсән* — ләйсән яңгыр.
- 27 *Яклаучы* — Алланың эпитеты.
- 28 *Гаттар* — Алланың эпитеты.
- 29 *Сил* — дулкын.
- 30 *Чагыр* — исерткеч.

Ахыры киләсе санда.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫН БАРЛАГАНДА

Татар реалистик әдәбиятына нигез салучы, атаклы прозаик, драматург, ялкынлы публицист, журналист, зур җәмәгать эшлеклесе, милләтебезнең горурлыгы Г. Исхакыйның тууына 10 (22) февральдә 114 ел тулды.

Казан губернасының Чистай өязе, Яуширмә авылында Гыйләҗетдин хәзрәт гаиләсендә дөньяга килеп, төрле мәктәп-мәдрәсәләр тәмамлап, тиз арада алдынгы фикер ияләре, көрәшчеләр сафына баскан һәм тора-бара әдәбиятыбызның иң эре фигураларынан берсе булып әверелгән Г. Исхакый Октябрь революциясеннән соң эмиграциягә киткән иде. Ул анда да милләтебезнең азатлыгы өчен көрәшен туктаусыз давам иттереп, әдәбият һәм сәясәт мәйданында дөньякүләм танылган шәхескә әверелде, бай мирас тудыруга иреште. Кызганычка каршы, язучының монда калдырган һәм «теге якта» иҗат иткән җәүһәрләре дә озак еллар халкыбыздан аерып, махсус ябык фонларда бикләп тотылды, әдипнең мондагы һәм «тегендәге» эшчәнлегенә дә коммунистик идеологиягә таянып бозып аңлатылды, Г. Исхакый шәхесе буйдан-буйга кара буяуларга манчылды. Эш башында утыручы җитәкчеләр, бигрәк тә фәлсәфә, партия, революция, иҗтимагый фикер тарихы белән шөгыльләнүче галимнәр аннан кер эзләп тәм таптылар, «политик уяулык» күрсәтү, үз дәрәжәсен күтөрү өчен тырыша-тырыша Исхакый исемен пычратырга маташтылар. Әмма еллар үтте, болар бушка булып чыкты, дөньяның асты өскә килде, ялган тарихчылар, ялган философлар, әллә ни кадәр «акыллы башлар» мәтәлеп төштеләр, мәйданнан киттеләр, ә кыйбласы дәрәс, иманы нык булган Исхакый, мең ел яшәр карт имән кебек, үз урынында калды. 1916 елда ук аны Ф. Әмирхан «сүнә белми торган ялкын» дип атаган иде («Кояш», 1916, 3, 4 март). Милләткә хезмәт итү, аны азатлыкка чыгару идәсе белән көчәйтәләр торган әнә шул ялкын Исхакыйның бөтен гомеренә җитте. Нәтиҗәдә ул «теге якта» да, туган илендә яшәгәндәге кебек үк, милләтебезгә файдалы үлемсез эшләр башкарып, олы мирас калдырды.

Яңа заман килде, дәрәслек өскә калыкты, киң җәмәгатьчелек тырышлыгы белән Г. Исхакый исеме, иң матур сыйфатлары белән, туган иленә яңадан кайтты, әдәби җәүһәрләре яңадан басылып чыгып, әдипнең «сүнә белми торган ялкыны» бүгенге укучыга да килеп житте.

Г. Исхакыйның күп илләргә таралган бай, катлаулы мирасын барлау, жыю, өйрәнү һәм тулы итеп дөньяга чыгару — искиткеч зур проблема. Әмма инде моңа мөмкинлекләр бар, юллар ачылды. Тик оешканлык, көчле теләк, галим-голяманың бердәм тырышлыгы гына кирәк.

Мәгълүм булганча, һәр елны бөек шагыйребез Г. Тукайның туган көне билгеләп үтелә, әдәбият, сәнгать эшлеклеләренә, ирешелгән уңышлары өчен, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе бирелә. Узган ел Татарстан Язучылар берлегенә Г. Исхакый исемендәге премиясе булдырылды. Мондый беренче олы бүләккә прозаик, драматург, милләтебезнең мөстәкыйльлегә, бәйсезлегә өчен актив көрәшчеләре Раббит Батулла лаек булды.

Бу һәр елны шулай эшләнәчәк, Исхакый туган көн дә, Тукай туган көн кебек, һәр елны тантаналы рәвештә билгеләп үтеләчәк.

Язмышлары, эшчәнлекләре белән бик нык аерылсалар да, бу ике шәхес «милләт өчен жан атарга» әзәр торулары ягыннан якыннар. Алар якыннан аралашып яшәмәсәләр дә, бер-берсен олы иҗатчы итеп таныганнар. Г. Тукай 1907 елда Казанга килгәнче: «Гаяз Исхаков ашыймы-эчәме икән», — дип аны илаһилаштырган, 1910 елда ул Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повестена карата: «Һәр шәһәр татарының өстәлендә, һәр авыл мужигының мич башында берәр данә булып торырга лязим (тиеш) вә хәтта фарыз», — дип язган, ә инде 1913 елда Исхакый сөргеннән котылып алдынан «Мөхәрриргә» шигырендә аны: «Кайт әле монда ватанга, кайт әле саргайтмәле!» — дип чакырган. Үз чиратында Г. Исхакый да, үлүенә бер ел тулу уңае белән, «чын бер алмаз» дип атап, Тукайны чын мәгънәсендә халык шагыйре буларак югары бәяләгән.

Г. Исхакый 10 (22) февральдә туган, дидек. Аңа әле танылган язучы булып житешкәч тә, патша самодержавиесенә каршы туктаусыз көрәше нәтижәсендә, гел төрмә һәм сөргеннәрдә булу сәбәпле, туган көнен ачык рәвештә билгеләп үтәргә туры килмәгән. Туган көнен иркенләп үткөрү бәхетенә ул 1914 елда гына ирешкән.

Журналыбызның бу саны Г. Исхакыйга багышлап чыгарыла һәм материаллар бирүне туган көненә әнә шул 1914 елда уздыруга кагылышлы мәкалә белән башлыйбыз. Ул Г. Исхакыйның фикердәше, көрәштәше, юрист, журналист, педагог Фуат Туктаров тарафыннан язылып, «Ил» («Петербург, 1914, 13 февраль») һәм «Кояш» (Казан, 1914, 18 февраль) газеталарында басылган.

ҖӘНҮЗ МӘХМҮТОВ.

ГАЯЗ ӘФӘНДЕ ИСХАКОВНЫҢ ТУГАН КӨНЕ

10 нчы февральдә мөхәрриребез Гаяз әфәнде Исхаковның туган көне берлә тәбрик итәр өчен «Ил» идарәханәсенә Петербургның зыялыларыннан, студент һәм курсисткаларыннан байтак халык җыелган иде. Кунаклар арасында Заһид әфәнде Шамиль әһлиясе (хатыны) берлә, Лотфый хәзрәт Исхаков җәмәгәтә берлә, Мәскәү студентларыннан берничә затлар вә Петербург мөселманнарыннан берничә вәкилләр һәм инглиз мөхәррирләреннән мистер Вильямс җәнабләре дә бар иде.

Кичә бик рухлы һәм дустанә үтте. Гаяз әфәнденең әдәбиятыбызда тоткан урыны, милләтебезгә иткән хезмәтләре хакында вә киләчәктә шул кыйммәтле хезмәтен озак гомер дәвам иттерүен теләп күп тәбрик, тәшәккер вә хөтбәләр сөйләнде. Курсисткаларыбыздан Мәрһәм ханым Базаревская жәнәпләре Гаяз әфәнденең татар хатын-кызларының хөррият вә тәрәккыснә күрсәткән хезмәтләре өчен хатын-кызлар исемненән тәшәккер әйтте.

Гаяз әфәнде бу тәбрик вә тәшәккерләргә каршы сөйләгән жавабында: «Үземнең болай үз өсдә рәсми сурәттә якын дус вә аркадашларым берлә бергәләшеп туган көнемне каршы алу минем гомеремдә беренче мәртәбә булды, чөнки миңа әлегә кадәр туган көнемне я төрле төрмәләрдә, я ссылкада, яхуд качып-посып үткәргә тугры киләдер иде. Бүген башкалар кебек үк тәмам хокуклы, иркенлектә булган бер кеше сурәтендә, сезнең араңызда утырып, үземнең шәхси бер бәйрәмемне үткәрә алуым һәм сезнең тәбрикләренезне ишетүем миңа янә дә бер куәт, тагын да көчлерәк бер иман бирәдер», — диде һәм үзенең әдәбият хезмәтендә унбиш ел кадәр үткәргән вәкытының төрле манигылар (күртәләр), мәшәкәт вә тартышулар берлә тулы булганлыгын сөйләде.

Шул кичне Гаяз әфәндене котлап берничә телеграммалар да алынды. Болар арасында Петербург районы мөселманнарыннан вә Калита һәм Петербургның Александровский районы мөселманнарыннан телеграммалар бар иде.

МӘХМҮТ ФУАТ.

Г. Исхакый Берлинда чыгарган «Милли юл» журналыннан ике язма тәкъдим итәбез. Гүя алар бүген язылганнар, аларда үткәндәге һәм бүген булып торган хәлләр дә ачык чагылган.

Бу журнал 1928 елда чыга башлаган. Аның өч саны ксерокүчермәсен Австралиядә яшәүче татарлар җәмгыяте рәисе Ләйлә ханым Садри бүләк итте. Аның кулына бу журнал Финляндиядә яшәүче милләттәшләребездән кәргән. Бу кыйммәтле ядкярләргә саклап халкыбызга кайтарганы өчен Ләйлә ханымга зур рәхмәт белдерәбез!

Текстны журнал өчен Әнвәр Хәйри әзерләде.

ГАЯЗ ИСХАКИЙ

ЭЛЕК СҮЗ

1928 нче елның апрелендә, большевик хөкүмәтенең декреты белән бөтен Идел-Урал өлкәсендәге милли матбугат бетерелгән вә барысының да матбагалары таланып алынган иде. Шул елның август вә сентябрь айларында Учредительное Собрание тарафдарлары Казанны алгач, Казан вә Уфада берничә газета чыккан булса да, болар да 1919 нчы елга хәтле дә дәвам итә алмаган вә большевикның тагын килүе берлә ябылганнар иде.

Милли идарә Себергә күчәргә тиешле булгач вә Себердә хәрәф табылма-ячагы билгеле булганлыгын белеп, аз булса да үземез берлә хәрәфләр алып барган идек. Шулар берлә Кызылъяр шәһәрәндә «Маяк» исемендә бер газета чыгарган идек. Без анда булган вакытта бу газета дәвам итеп килсә дә, без китәр-китмәс большевикның һөҗүме алдыннан әүвәлдә ябылырга мәҗбүр булган иде. Бу газета милли матбугатның соңгысы дисәк, хата итмәгән булырмыз. Моннан соң Әкъясан Шәрәкътә (Ерак Көнчыгышта) бер газета чыгарырга чәбәләнәп йөрсәк тә, хәрәфләр булмаганга вә тизлек берлә бер яктан хәрәфләр китертергә дә мөмкин булмаганга, муафикъ була алмаган булыр идек.

Без Аурупага һижрәт иткәннән соң, Харбин шәһәрәндә таш басма берлә «Ерак Шәрәкът» исемендә айлык бер мәжмуга чыгып маташса да, берничә заманнан соң ул да яши алмыйча югалып киткән иде.

Аурупага барып берәз баш-күз булгач та, Аурупаның хөрмәтеннән файдаланып, үзәмезнең милли фикерләремезне язар өчен тагы да шул матбугат мәсьәләсенә тотындык. Төрле мәшәкәтләрдән соңра, Финляндия төрек-татарларының бәгъзе берләренә матди ярдәмнәре булачагына катгый сүзләп алынган булса да, арага кәргән төрле-төрле фәтнәчеләрнең котыртыуы берлә бу сүз биргәннәрнең бик азы гына вәгъдәсендә тора алган иде. Ул вакытлар Германиядә бәһалык (кыйммәтчелек) башланганга кулымыздагы ярдәмнәр берлә генә эшкә тотынырга бер дә юлы табылмады. Шулай итеп тагы муафикъ була алмадык. Аннан соң башка жирләрдә дә төрле тәшәббесләр (эшкә ябышулар) ясап карадык. Төркиядә дә бер жиңеллек таба алмадык. Шул сәбәпле, безнең мөһажирләремез (эмигрантлар) арасында шактый күп газета-чылар вә язучылар булганы хәлдә, үз фикер вә төшенчәләремезне милләттәшләремезгә сөйли торган бер үз газетамыз була алмады. Милләтемез өчен мөһим саналган мәсьәләләрдә фикерләремезне, төрле телдә вә төрле группаларның мәжмугаларында язарга вә бик күп мәсьәләләрдә язарга бер юлын таба алмыйча, дөшми калырга да мәжбүр булдык.

Бу гайре табигый хәл бөтен милләтчеләремезнең эчен пошырган кебек, үзенең вазифасы үз халкына язып аңлату дип ышанган милли мөхәррирләрнең йөрәген бик яндыра килде. Ләкин мадди имканның, ягъни мөмкинлекнең юклыгы, мөһажирләремезнең таркаулыгы вә аз-маз хәлле милләттәшләремезнең милли шөгүрдән, ягъни милли барлыгын вә минлеген белүдән мәхрүм вә җаһил (надан) булуы һәрвакыт бу эшкә киртә булды да торды. Шулай итеп, бик күп әйтәсе сүзләремезне вакытында әйтә алмыйча вә язарга тиешле фикерләремезне яза алмыйча, эчәмездән янып-көеп утырдык.

Менә әле генә берничә мөхәррир, бөтен авырлыкларга күкрәк киереп, шушы мәжмуганы чыгарырга муафикъ булдык. Бу зәхмәтне (хезмәтне) үзәмез өчен түгел, бәлки милли матбугатымызның терелүе исеменә эшләгәнә, бу вазифаның безгә төшүенә без сөенәмез генә...

Бу мәжмуганы бер үзәмезнең шәхси малымыз итмичә, бөтен тугры сүзләргә вә милли фикерләргә ачып, язарга сусаган язучыларымызның вә бөтен милләтнең малы итәбез. Милли байракка садикъ (дус һәм тугры) калган вә шул ук руслыкның кызылга әйләнүе булган большевиклык берлә килешмәгән вә килешергә нияте булмаган һәр язучыга мәжмугамызның сәхифәләрен ачык кыламыз. Ялгыз бер шарт берлә: вак-төяк кабиләчелек, шәһәрчелек вә гайбәтчелек кебек вак агымнарга мәжмугамызда урын булма-чактыр.

Без Идел-Урал буенда вә Крымдагы төрек-татарларның милли байрак тирәсендә берләшүләренә хезмәт итәчәкмез. Шулай ук мәмләкәт тышында төрле жирләргә сибелгән вә төрле мәдәниятләрнең тәэсире астында калган мөһажирләремезне, бигрәк тә Аурупаның төрле шәһәрләрендә укуда булган яшыләремезне милли рухымыз берлә сугарып берләштерергә тырышчакмыз. Шушы юлда кулдан килгән һичбер хезмәтне дә кызганмаячакмыз.

Бу зур милли эш һәммәмезнең мөштәрәк (күмәк) эше булганга, бу юлда бөтен милли группаларның вә бөтен милләттәшләрнең безгә ярдәм итүләре, безнең берлә шул авыр йөкне өстерәшүләре лязимдер (тиештер).

Милләтемезнең бөтен зыялысына вә шөгүрлысына (аңлы бәндәләренә) фарыз кифая (тиешле бурыч) булган шул авыр эшне муенымызга алып һәммә мөһажир милләтчеләрнең өстеннән милли фарызны төшергән булсак та, аны үзәмез генә тартып алып барырга көчәмез, куәтемез житмәячәктер. Чөнки чит мәмләкәттә мәжмуга чыгару Казанда вә Мәскәүдә чыгару кебек жиңел түгелдер. Аның чыгышы вә мәшәкәте дүрт-биш мәртәбә авыррактыр. Бигрәк тә таратылуы уйлап бетерә алмаслык дәрәжәдә уңайсыздыр.

Шулай ук читтә чыга торган бер мәжмуганың мәгънәви мәсьүлияте дә (жаваплылыгы да) башкарак вә мәсьәләләре дә илдә чыга торганнан кат-кат артыграк вә авыррактыр. Бигрәк тә, соңгы көннәр безгә әллә нинди көтелмәгән милли мәсьәләләр мәйданга куячактыр. Чөнки без хәзер большевик Русиясенә җимерелүе дәверендәбез. Без икенче зур бер инкыйлаб алдында торамыз. Ләкин беренче инкыйлаб берлә бу икенче арасында күп аер-

ма бар. Беренче инкыйлаб һәркем тарафыннан көтелгән вә бик күп еллардан бирле аны каршы алырга халык хәзерләнгән иде. Бик күп фирка вә партияләр үзләренең юлларын вә программаларын сызган вә билгеләгән иде. Мәхкүм (хөкем ителгән) милләтләрнең күбесе үзләренең кыйблаларын таныганнар иде.

Хәзер эш алай түгел. Ул мәмләкәттә бу көн иске падишаһлар заманындагы чаклы да хөррият юк. Анда большевик булмаган һичбер кемгә, һичбер гөрүһкә (төркемгә) жыйналып сөйләшәргә иркенлек юк. Анда большевик такмазасыннан башка бернәрсә дә язарга рөхсәт юк. Большевик тоткан юлдан башка бер юлның барлыгын исбат итү түгел, төшенү вә уйлау ғына да сөрелү вә үтерелү берлә жәза кылына торган зур гөнаһтыр. Шуңа күрә хәзер ул мәмләкәт эчендә һичбер төрле мәсләки жәрәяннар (агымнар), фиркаи хәяте вә сәяси бер тормыш юктыр. Анда рус булмаган милләтләрнең (яһүдидән башкасының) хәлләре бик авыр. Анда әллә нинди әфәләм төрле исемнәрдә мөстәкыйль, ирекле, ярым ирекле жәмһүриятләр игълан ителгән булса да, болар барысы да «ләфзайи гамәлкәрд» (сүздә генә булган эш), алдашмалар ғынадыр, һичбер милләтнең үзенең теләгенәң йөз дә берсен генә дә канәгатьләндерәчәк дәрәжәдә түгелдер. Иң начары бу — милли жәмһүриятләр, милли агымнарны буар вә милли барлыкларны изәр өчен генә эшләнгән берәр тозак вә капкан ғынадыр. Шуңа күрә рус булмаган милләтләр арасында ризасызлык вә ачу бик зур булган булса да, бер юлын табып агым хәленә керә алмый торадыр, кызыл руслык тарафыннан һавасыз бер мохитта томаланып калган бер хәлдәдер.

Мөһажирлектәге рус партияләре кырыгы кырыкка ярылгандыр, һичберсенең киләчәктә эшкә яраячак сызган юлы юктыр. Мөһажирлектәге рус булмаган милләтләрнең эшләре тагы да «яхшырактыр». Бу милләтләрнең Русия эчендә яшәүчеләренең русларның агына да, карасына да, кызылына да ышанулары калмаган кебек, мөһажирлектә дә ул инану тәмамән беткәндер. Яһүди вә әрмәниләрдән башка рус булмаган милләтләрнең һичберсе мөһажир оешмаларында руслар берлә катнашмаган кебек, мәмләкәт эшләре вә милли мәсьәләләрнең дә руслар берлә бергә хәл кылынуына инанмыйдыр.

Большевик инкыйлабыннан килеп чыккан бу төсле фикер үзгәрешләре рус булмаган милләтләрнең иң зур казанычыдыр. Бу казанычларның киләчәк хәрәкәтләрендә дә тимер казык йолдызлары булачактыр. Шуңа күрә, большевиклыктагы киләчәк алмашынулар да, һәрбер рус булмаган милләт аерымы хәрәкәт иткән кебек, безнең төрек-татарлар да үз башларына хәрәкәт итәчәкләрдер. Шуның өчен бу икенче инкыйлабта милли ясалышларның вазифа вә бурычлары зур вә мәшәкате күп булачактыр. Чөнки шуны яхшы белергә кирәк ки, большевик егылу берлә бөтен Русиядә анархия башланачактыр. Бу дәвердә русларның кырык төрле партияләре бер-берсе берлә сугышачак, кырылышачаклар вә шул үз гаугаларына башка милләтләрне дә катыштырырга тырышачаклардыр.

Менә шул һәлакәттән үз милләтләрен коткарыр өчен бөтен рус булмаган милләтләр үзләренең милли оешмаларын ныгыта вә зурайталар. Үз эшләрен рус эшләре берлә катыштырмас өчен алар берлә бәйләнгән бөтен жепләрне кисәләр. Безгә дә шушы юлдан башка тарикъ сәламәт (төзек юл) юктыр. Безнең өчен табигый шул юл ғына юлдыр.

Шуның өчен безгә кирәк мәмләкәтнең эчендә вә кирәк тышында булсын, бөтен милләттәшләремезгә шул фикерне бик нык аңлап эшләргә вә хәрәкәт итәргә тиештер. Киләчәктә рус базарының малы ғына булып калмас вә үзәмезне аерымы бер урын вә кыйммәттә тоталар белер өчен хәзердән үк үзәмезнең оешмабызны ныгытырга тиешлемез.

Менә бу мәжмуга шул фикергә хезмәт итәчәктер. Шул юлда яшьләремезгә юлбашчылыгы итәргә вә милли байрак астында бөтен аңлы милләтчеләрне жыйнарга тырышачактыр. Башлау — бездән, кушылу, читтән генә карап тору, жигелеп чыгу — сездән вә ярдәм Аллаһыдан!..

«Милли юл», 1928, 1 нче
сан (23 декабрь).

РУСИЯНЕҢ КИЛӘЧӘГЕ

Икътисади хәятнең иң түбәнге дәрәжәсеннән башлап, иң югары баскычына хәтле урыны булган вә миллият ягыннан караганда да кырык корамадан берләштерелгән йөз егерме миллионлы иске Русияне большевиклар моннан унбер ел элек коммунизм нигезенә корылган бер мәмләкәт хәленә китермәкче булдылар. Революциядән элек сәяси аңлаешның юклыгыннан, халыкның чиксез дәрәжәдә наданлыгыннан вә рус халкының хыялчылыгыннан файдаланып, эшне кулга алу берлә большевиклар үзләренә хыялларын тормышка тәтбикъ итәргә (тормышка ашырырга) керештеләр... Бер яктан, капитализмның, икенче яктан, пролетаризмның тәрәккыйләре иң соң дәрәжәгә килеп житүләре берлә генә мәйданга чыгуы мөмкин саналган социализмны большевиклар, дөнья дәүләтләренә иң фәкыйрь вә иң житешлексезе булган Русиядә һәм дә мылтык вә сөңге көче берлә мәйданга китерергә теләделәр. Шушы теләкләрен булдырыр өчен унбер ел эчендә кылмаган тәҗрибәләрен калдырмадылар. Бер уңга, бер сулга киттеләр, тагын борылып кайттылар вә урында тыпырчынып тордылар. Ичбер төрле тәрәккый итә алмагач, тагын атына торган балаларның бик кызышып: «Очамыз!.. Казанга життек, Мәкәржәгә барамыз!..» — дип кычкырганнары кебек большевиклар да, тыпырчынганнары урында бер туктамыйча: «Алга барамыз!» — дип кычкырдылар.

Бу эшнең барып чыкмаячагын вә бу хәрәкәтләренә коры бер жүләрлек вә шарлатанлык кына икәнлеген акылы башында булган һәрбер аңлы кеше күптән белгән иде. Ләкин Русиядә искедән калган берәз байлык булганга, бу тиләкләргә ун ел дәвам иттерергә вә артыннан тәҗрибәләр ясарга мөмкин булды. Бу тәҗрибәләр чит илләрдәгә бер жимеш агачын үз мәмләкәтләренә күчереп утыртырга охшагандай күренә. Һавасы, суы муафикъ булса, мондый тәҗрибәләр бик яхшы нәтиҗәләр бирергә мөмкиндер. Ләкин большевикларның утыртканы вә халыкка бик мул, тәмле жимешләр бирергә тиеш булган бу социализм агачы, тирә-юнендәгә бөтен үсемлекләргә фида итеп корытып бетерү вә бөтен барлыкларны яндыру вә юк итү кебек зур фидакарълекләр аркасында, әлгә чаклы бер жимеш тә бирмәде. Бу хәтле зәхмәт вә мәшәкәтләрдән соң, аның берәз күләме зураеп, бала-чаганы кызыктырырлык берничә чәчкә аткандай булса да, аларны да кырау көйдереп төшерде. Ун ел буенча бу хәтле мал, көч, вакыт вә акча түгеп, бу чаклы кан вә күз яшьләре агызып тырышылган бу зәхмәт вә мәшәкәтләренә гел әрәм генә вә агачның да кысыр булганлыгы бик яхшы аңлашылды.

Русия кебек бик түбән мәгълүматлы халыкларның яшәгәнә, бер мәмләкәттә коммунизм нигезенә корылган бу тормышның үсүе өчен, әле дә уникаленә берсе генә дә булмаганлыгы күренде. Шулай итеп, хәзер бөтен коммунизм фикере вә ул нигезгә корылган СССР хөкүмәте идея эченнән генә түгел, бөтенләй икътисадән дә банкрот булды.

Фәкыйрьлек, юксыллык вә ертык-пыртыклыкны бетереп, бөтен халыкны бертигез бай ясап рәхәт тормышка кавыштырырга дип башланган планнар нәтиҗәсендә, хәзер Русия халкы дөнъяның иң фәкыйрь вә пычрак вә иң сәләмә вә сырхау бер халкы булып калды.

Милләтләргә тигезлек вә ирек бирү дөгъвасы берлә корылган Совет жөмһүриятләрендәгә рус һәм яһүди булмаган халыклар, хәзер дөнья йөзенең иң хокуксыз бәндәләре вә иске заманның коллары хәтле дә тавыш вә тыннары чыкмый торган хайван көтүсә хәленә әверелде.

Шулай итеп, большевик дөгъвасының берсе генә дә дөнъяга чыкмады. Бөтен халыкка бу дөгъваларның берсенең дә мәйданга чыкмаячагы бик күп жанлы дәлиләр берлә исбат ителде. Әле бу көн Русиядә большевизм идарәсә яшәп килгән төсле күренсә дә, ул инде күптән үзенең хикмәт хәятен югалтты. Ул хәзер бары инерция куәте берлә генә тәгәри торган бернәрсә булып калды. Халык өчен ул мәгънәсез нәрсәне аннан алып ташлау мәсьәләсә бер вакыт вә заман мәсьәләсә генәдер.

Большевик машинасы жимерелү берлән аның урыны, әлбәттә, буш калмаячактыр. Ич шөбһәсез, анда нинди генә булса да бер идарә машинасы корылачактыр. Фәкать шул машинаның нинди булачагы вә кайсы юллардан йөриячәге генә бик мәғлүм түгелдер. Шул хактагы төрле ихтималларны күз алдына китерер өчен, кирәк Русиянең эчендә вә кирәк тышында калган халыклары арасында, большевикның бураны эчендә сау калган, утта янмаган вә суга батмаган барлыкларны бер күздән кичерергә кирәк.

Боларның берсе — милектер. Унбер ел буенча большевикның бөтен тырышуына каршы, милек мәсьәләсе 1917 нче елга караганда да ныграктыр.

Икенчесе — миллияттер. Большевикның интернационализм-фәлән дип маташулары, соңгы күренүенә караганда, туп-тугрысы вә дорфа бер формада башка милләтләрне руслаштыру ғына булып чыкты.

Өченчесе — диндер. Большевикның фикере, хөррият өчен дип башлаган диннәргә каршы тартышуы, руслардан башка дин әһеле арасында падишаһлар заманындагы миссионерларның хезмәте төсенә кереп китте. Шуңа күрә рус булмаган һәр халык үз бабаларының диненә баглануны тагы да ныгайтты.

Дүртенчесе — хөррияттер. Русиядә 1870 елдан бирле матбугат, вөждан вә шәхес хөрриятә кебек сүзләр сөйләнә вә языла башланган булса да, халык бу хөрриятнең мәғнәсен әле дә һичбер төсле аңлый алмады. Бу фикерләр бары зыялы халыкның ғына идеалы булып калган иде. Мәнә унбер еллык большевик идарәсе бу хөрриятләрнең ни дәрәжәдә кирәк булганын һәркемгә аерым-аерым дәлилләр берлә күрсәтте вә өйрәтте.

Бишенчесе — халыкчылыктыр. Большевизм үзенә идарәсен мөмтаз (бик шәп) бер гөрүһкә, яғни коммунизм фикерен кабул иткән яки кабул иттем дип ялганлый белгәннәр өчен генә дип торганга, халыкның йөз дә туксан туғыз ярымы бөтен хокуклардан мәхрүм ителгәндер. Ул халык бары имана түлөүче, коммунист мирзаларын ашатып эчертүче вә күңелләндерүче генә булып калгандыр. Шушы гайре табигый хәл берлә халык, төрле юллардан тартыша-тартыша, үзеннән-үзе «халыкчылык» фикерен үзенә идеал иттереп куйган вә бик күп тәҗрибәләр берлә шуны аңлаган бер хәлгә килгәндер.

Бу биш әсаска башка тагы да вак-төяк ияргән хакыйкәтләр дә бардыр. Аларның әһәмияте икенче дәрәжәдә каладыр. Мәнә киләчәктә яңа тормыш вә яңа идарә корылганда, шул биш әсасны нигез иттереп алырга вә яңа тормышны шул нигез өстенә корырга тиешлемез.

Шушы киләчәк тормыш вә идарә хакында бу көн нинди фикерләр бар? Бу хакта Русиядә, әлбәттә, бик күп жәрәяннар (хәрәкәтләр) булса да, анда беркем дә фикерен ачык сөйли алмаганга, аларның тәрҗеман фикерләре булган мөһажир жәрәяннарын бер күздән кичерик. Болар монда берничәгә бүленәләр. Ләкин бу бүленү 1917 нче елдагы кебек сәяси генә булмыйча, хәзер миллият әсасында бүленүләр бик нык роль уйныйдыр. Шуның өчен без боларны большевиклар төсле монысы — аklar, тегесе — кызыллар дип өстән генә карамыймыз, бәлки боларның таяначагы ижтимагый куәтләрен дә күздә тотып тәхлил итәргә (ачарга) тырышчакмыз...

Падишаһ заманындагы төсле бөтен Русия халкына гамь иттереп, монысы — кадетлар, монысы — карагөрүһлар, тегесе — социалистлар, дип кенә дә китмәячәкмез... Без боларны әүвәлән миллият әсасында булудан башлап китәмез. Иске Русиядә яшәүче халыкларның сан ягыннан иң күбесе «великоруслар» булганга, әүвәлән аларны тәхлил итик (ачып бирик).

Болар арасында хәзер (бер сүз танылмый. — Ә. Х.) мәғлүм булган берничә агым бар. Боларның берсе — монархистлар. Болар иске түрәләр вә иске гаскәрләрдән торалар, Великий князь Николай Николаевич тирәсендә жыйналалар иде. Боларга күрә, дөньяда һичбер үзгәреш булганы юк. Русия дә һич үзгәрмәгән. Ләкин әллә нишләп үзләре читкә чыгып калганнар да, кайта алмыйча ғына торалар. Бер көн киләчәк, алар кайтачаклар. Бик һәйбәт падишаһ хәзрәтләрен тәхеткә утыртып вә үзләренә искергән эполетларын (погоннарын) яңартып кәеф сөрәчәкләр. Тагы генерал-губернатор, полицмейстер, жандармский полковник булып: «Молчать!» — кычырачаклар. Монар-

хистлар менә шушы канәгатътәдерләр, шулай уйлый вә шуңа ышаналар. Болар үзләренең балаларын хәрбия (кадетский корпус) мәктәпләрендә укытып, Русияне иске карталардагыча, иске губерналарга бүленгән итеп өйрәтәләр. Хәзерге Русияне генә түгел, Ләһстан (Польша), Финляндия, Латвия вә Эстонияләрне дә иске губерналар дип кенә карыйлар. Боларга җәғһрафия вә тарих мәҗбүри булмаганга, әхвалә рухияләре берлә тәмамән большевиклар төсләдер. Хәтта хәрәкәтләрендә дә большевикларга иярергә, асарга, кисәргә, ягарга вә егарга хәзер торалар. Ләкин болар мөһажирлектә бик зәгыйфьләнгән кебек, көн үткән саен фәкыйрьләнә вә зәгыйфьләнә баралар. Мәмләкәт эчендә дә боларның хәлләре шул рәвештәдер.

Болардан соң, иске заманда демократ булып йөргән фиркаләрнең калдыклары киләдер. Болар эченә «иске кадетлар», «октябристлар», «трудоуиклар» вә уң эсерлар керәләр. Болар бик төрлө гөрүһтан җыйналганга күрә, программалары бик ачык түгел. Боларның бер кыйсме Русиядә киләчәктә монархияме, җөмһүриятме булачагы мәсьәләсен читкә куеп торырга телиләр (Стуруа вә Гучковлар). Икенче кыйсме ачыктан-ачык: «Киләчәктәге идарә җөмһүриять булырга тиеш!» — дип кычкыралар вә шул юлда тырышалар (Милюковлар, Аргутовлар вә Керенскийлар). Боларның үзара кырык төрлө ихтиляфлы (каршылыклы) мәсьәләләре булса да, берләшкән нокталары да юк түгел. Иң мөһим әсаслары — «бүленми торган берлек» Русиясә ясаудыр. Бу хакта сул кадетлар, иске эсерлар милли автономия-фәлән кебек сүзләр сөйләсәләр дә, аларның бу автономияләре большевик җөмһүриятләре кебек эче буш сүздән генә гыйбарәттер.

Өченче рәттә социалистлар киләдер. Болар — мөһажирлектә бик аз. Хәзер рус социалист-революционер фиркасе өч-дүрткә бүленгән. Аларның Чернов группасыннан башкасы социализм фикереннән ераклашканнар. Сүздә милләтләргә автономия бирүне кабул иткән булсалар да, «бүленми торган берлек» Русиясә ясау ягында торалар.

Чернов группасы, киләчәк Русияне милләтләрнең иттифакы (берлеге) итереп карый. Руска башка милләтләрнең бөтенләй Русиядән аерылу хакларын да танийдыр. Болар великоруслык чөүрәсеннән чыгып, Русия эчендә бер бәйнәлмиләл, ягъни халыкара оешма вәзгыятә алып киләләр. Болар арасында русларга башка Украина вә Грузия социалистлары да бар. Бу кешеләр идеалист вә яхшы адәмнәр булганы хәлдә, мөһажирлектәге рус гомум фикерләре каршысындагы урыннары зур түгел.

Болардан соң меньшевиклар киләләр. Болар мөһажирлектә фәкәть яһүдиләрдән генә җыелган булсалар да, бөтен Русия социал-демократлары исеменнән сүз сөйләргә бик яраталар. Икенче Интернационалда милли мәсьәләләр хакында кара урыс булган булып, Украина, Грузия вә төрек-татар социал-демократларының «Милли рәшма» фикерләренә каршы килеп маташтылар. Болар, Русиядә большевик егылу берлә яһүдиләргә погром булачак дип ышанганга күрә, большевизмның яшәве өчен тырышалар. Шулай булганнары хәлдә, мөһажирлектә гүя «бүленми торган берлек» Русиясә тарафында торалар.

Бу сәяси агымнарның барысыннан да читтә вә шуларның һәммәсә эченә дә таралган тагын бер яңа «Евроазия» агымы бар. Болар бер сәяси фирка түгел. Русиянең хосусый вәзгыятеннән килеп чыккан бер фәлсәфи идея генәдер. Болар, Русиядә яши торган великорус, украин, белорус дип йөртелгән халыкларны бер милләт дип танымыйлар. Бәлки төректатар вә славяннарның бергә катышуларыннан килеп чыккан бер катнашма гына диләр. Русияне Аурупа берлә Азиянең бер кушымтасы, татар мирзалары тарафыннан төзелгән Чыңгыз ханның бер мирасы дип кенә йөртәләр.

«Петр Великий» дигән бер ахмак немец шул табигый юлында барган татар-рус дәүләтен көчләп аурупалаштырмакчы булган. Шул сәбәпле милли организмга әллә никадәр зарарлар килеп чыккан. Менә большевиклык шул зарарларның иң зурысыдыр. Без янә дә Евроазия дәүләте корачакмыз. Дәүләтебезнең ясасы (нигезе) рус-татар идеократияседер. Аның тәшкиляты (оешма-

сы) хәзерге большевикларныкы кебек советизм булачак. Православныйлык безне Аурупаның зәһәрәннән саклаячак.

Болар рус булмаган милләтләрнең милли мөһадәләләрен (бәхәсләрен) зәгыйфьләтер вә бигрәк тә төрек-татарларны кызыктырыр өчен «миллият» нигезен алып ташлап, аның урынына «евроазиатизм» исемендә бәйнәлмиләл бер берлекне алга сөрәләр вә шул байрак астында эшнә алып бармакчы булалар. Шулай итеп Русияне парчаланудан (бүленүдән) сакларга вә Русиядәге милли агымнарны бетереп руслаштыру ысулын, большевикларның интернационализмнары кебек, яңа «тәз» берлә (яңачарак) үзгәртмәкче булалар. Болар да «бүленми торган берлек» Русиясә тарафдарларыдыр. Болар берлә великоруслар вә гайре рус (рус булмаган) милләтләр арасындагы агымнар хакында киләчәктә тукталырмыз.

«Милли юл», 1929,
2 сан (15 гыйнвар).

Дәвамь бар.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ

Өйгә таба

«Өйгә таба» повесте (автор аны хикәя дип атаган) Берлинда 1922 елда языла һәм, шул ук Берлинда «Милли юл» нәшрияты оешкач, 1938 елның августында гәрәп шрифтында басылып чыга.

Бу китап Г. Исхакийның мәгълүм «Васият»е белән бергә байтак еллар Казанда республикабыз җитәкчеләре сейфында ятканлыгы мәгълүм. Аны озак өйрәнгәннәр, тикшергәннәр. Бу хакта сүз халык арасына да чыккан. Сиксәннәнчә елларның башында да ара-тирә: «Гаяз Исхакийның туган илне сагыну хисләре белән сугарылган «Өйгә таба» дигән әсәре бар икән», — дип ишетелгәли иде.

1987 елда, инде руслар бик күп эмигрант язучыларының әсәрләрен хәзерге укучыга кайтаргач та, әдипнең үзен һәм аның «Өйгә таба» повестен «фашист» язылган «На свалке истории» исемендәге мәкалә чыкты («Слово агитатора» журналы, Казан, 1987, 13 нче сан). Әмма бу повесть, имеш-мимешләрдә әйтелгәнчә, туган илне сагынуга корылган әсәр дә түгел, әлегә мәкаләдән аңлашылганча, эмигрантлар арасында контрреволюцион идеяләр тарату өчен язылган әйбер дә түгел. Г. Исхакий бу әсәрен эмиграциягә киткәнчә үк язарга планлаштырган. Моңа дәлилне язучының 1915 елда чыккан «Остатки» исемле әсәренең титул битендә табарга мөмкин. Анда авторның 8 җилдтән (томнан) торган «Мәжмугаи әсәре»ндә басылган һәм басылачак китаплары исемлегә бирелгән. 8 нче җилднең 3 нче китабы итеп «Өйгә таба» күрсәтелгән. Әмма автор ул чакта теләген тормышка ашыра алмаган булса кирәк, 1918 елда 8 нче җилднең 3 нче китабы булып аның «Ул әле өйләнмәгән иде» хикәясә басылган.

«Өйгә таба» повестендәге вакыйгалар Беренче Бөтендөнья сугышы чорына карый. Әсәрнең нигезенә төрки халыкларның үзара ярдәмләшен, дус, бердәм булып яшәү идеясе салынган. Кардәш, тугандаш халыкларның һәрвакыт уртак омтылышлар, бердәм теләкләр белән яшәргә тиешлеген чагылдыру ягыннан әсәр бүгенгә көнгә дә аваздаш.

«Өйгә таба» китабын Төркиядән милләттәшебез Мәхмүт әфәнде Таһир җибәрде. Текстны матбугатка Лена Гайнанова әзерләде.

Хикәя

Бу китап, Алманиягә әсир төшкәч, Төркиягә күңелле гаскәр булып китеп, Төркияне саклар өчен жәбһәдә¹ шәһит булган йөзләрчә Идел-Урал егетләренең газиз рухларына багышландыр.

Төн соң булса да, полковник Тимергалиев һаман йоклый алмады. Ул ки-емнәрен чишенмәенчә генә, гаскәрчә² ятып карады, берничә мәртәбә күзен йомып, үзен-үзе йоклады кебек иттерер өчен гырылдап та алды, ләкин баш эчендәге уйлар, дәртләр берсе артыннан берсе йөгәрде, берсенә-берсе кушылып икеләнде, өчләнде, матур, ямьсез төсләр алды. Ул тормады, кайнады. Аның тишек-тошыкларыннан уй ташыды, фикер акты. Баш дулаган тегермән кебек туктамады, әйләнде, әйләнде, яңы фикерләргә, яңы уйларны он ясамакчы булды. Кирәкмәгәннәрен «пуф» иттереп очырмакчы булды. Шуңарга әллә кайдан килә торган жан сыкравы, күңел әрнүе катышты, сәбәпсез эч пошуы аны басты. Ул «уф!» дип сулап күзен ачты. Аның күзгә кечкенә генә өйдә йөгәрде. Аның диварына асылган харита, аның өстендәге зур-кечкенә шәһәрләрнең ишарәтләренен³ күзен акайткан кебек каравы аны әллә ник калтыратып жибәрде. Тәнненән әллә нинди бер суык үттә. Тулган айның яктысында гына ул андагы шәһәрләрнең, елгаларның исемен күрмәсә дә, күңеленнән дә ул хаританы белгәнгә, ул анда Багдадны, Мосулны, Эрзерумны, Трабзонны күрдә, Морад чаен⁴, Фәратны⁵, Дәжләне⁶, Ван күлен аерды. Аңарга кагылган кечкенә байраклардан шундагы гаскәрләрнең урыннарын, хәрәкәтләрен күргән кебек, шундагы туп тавышларын, бала егълауларын, аналар аһларын ишеткән кебек булды. Тагы күңелендәге тирән бер жире сыкрады. Бәгыре ыңрады, ул гаскәрчә иттереп сикереп торды. Башындагы авыр уйларны бетерер өчен шарт-шорт иттереп тәрәзә янына килеп басты.

Айның нурына коенган мәчетнең туп берлә тишелгән михраб⁷ урыны су-кыр кешенең күзгә кебек полковникка карады. Аның яртылай өзәлөп төшкән манарасы, кулы киселгән кешенең кулсыз жинә кебек селкенә, саллана кебек, моңар йодрык күрсәтә кебек булды. Аның артындагы жимерек, ватык төрек өйләре, төрек йортлары шул жәрәхәтләреннән егълый, сыкрып кебек тослды. Ул уйга чумды. Бәлки бу манара, йөзләрчә еллар моңлы азан тавышын тирә-юньгә тараткан манара минем әмерем берлә атылган, туп берлә киселгәндер, бәлки бу михраб, ничә йөз еллар кешеләргә күңел тынычлыгы, жан рәхәте биргән михраб минем гаскәремнең көчә берлә жимерелгәндер, бу өйләр, бу йортлар, эчләрендәге бәхетле гаилә учаклары минем гаскәрем тарафыннан сүндерелгәндер. Шул йөзләр, меңнәр гәһәңсыз хатыннар, балалар минем тарафымнан үтерелгәндер... Ул куркып китте. Кара фикерләрен куар өчен ул ут алды. Өстәл өстенә ташланган кәгазьләр, хариталар⁸ арасындагы кызының соңгы хатына күзгә төште. Тагы күңеленә бик тирән бер жире әрнеп китте. Өйдә һава житми кебек булды. Сулыш тарайды кебек тослды. Ул тиз генә тышка чыкты.

Суык һава аны кочаклап алып коендырды. Моңланып килә торган ай ну-ры аны сөйдә, акрын гына исә торган салкын жыл аны юды. Аның күңелә ачылып китте. Ул озын бушлык буенда акрын гына йөрәнә башлады. Тирән төн булганга, бөтен исән өйләрдә, бөтен казылган жир астарында гаскәрләр тирән йокыда иделәр. Кош-корт, хайван бетерелгәнгә, бөтен жимерек авыл каберстан кебек тыныч иде, моң иде. Шул тынычлык полковникның күңелен тынычландыра, шул моңлык арыган тәннен хәл жыйдыра иде... Ул бер әйләнде, ике әйләнде. Авыр фикерләрдән, мәгънәсез эч пошулардан бушанды кебек булды. Өйгә таба борылды. Еракта гына бер туп тавышы гөрләп китте,

Рәссам РӘШИД ТӨХВӨТУЛЛИН

аңарга жавап кебек икенче тупмы күкрәде, ерактагы тауларда гынамы тавыш уйнап кайтты. Полковник күзен текте. «Безнекеләр дошман берлә атышалар», — димәкче булды. «Ләкин безнекеләр кем соң? Дошман кем соң?» — дигән сөаль килеп басты. Тагы башын чуалтты: «Чын, без кем, дошман кем, мин, полковник Тимергалиев, кем?!»

Ерактан килгән моңлы туп тавышы буның сөаленә жавап кебек булды: «Төрөкләр аттылар», — диде... Тагы күзе мәчеткә, манарага, аның янындагы жимерек өйләргә төште. Болар барысы да: «Бу синең эшен, бу синең хезмәтен!» — дип шелтәлөгән кебек булганга, ул бу уйдан котылыр өчен өеңә борылды. Ишек бусагасына килеп басканда, еракта гына бердәнбер — ике мылтык атылды, аннан соң тагы жавап бирелүе колагына бәрелде. Гаскәрлек тормышында мондыйларны бик күп күргән булса да, бу тавышлар бүген аркасында суык йөгертте. Шуннан котылыр, качар өчен кебек тиз генә ишекне япты. Селкенеп-селкенеп яна торган кечкенә шәмне янына алып тагы ятты. Кулы ихтыярсыз өстәлдәге кызының хатына барып тиде. Ул инде ул хатны бүген өч мәртәбә укыды, әллә нәрсәсен аңламаган кебек булды. Менә тагы бер мәртәбә укырга тотынды. Тагы аңлап бетермәде. Хат кызыннан иде һәм дә Русиядә мәктәптә калган унжиде-унсигез яшьлек кызыннан, Сөембикәдән иде. Хат та һәр атна килә торган хатлар кебек хат иде. Ләкин бер жирендәге сүзләре әллә ник полковник Тимергалиевкә ят кебек тоелган иде. Андагы фикерләр аның әллә кайларда яшеренеп яткан уйларына барып тигән идеме, бик тирәндәге жәрәхәтенә бәрелеп, аның бөтәү ярасын яңадан ачкан идеме? Үзе дә аңламаган әллә ни булган иде. Шуннан бирле тынычлыгын югалткан иде. Кызы үзенң шәфкать һәмширәләр⁹ курсына керүен яза вә, болай сугыш булып ятканда, артта тик торуның ярамавын сөйләп, үзенң сугышка китәргә тиешлегә фикерен аңлата вә атасыннан рөхсәт-фатиха сорый иде...

Ул бер калыкты, бер уяңды. Авыр бер йокыга китте. Саташа башлады... Менә аның күз алдына үзенң зәгыйфь кенә кызы килеп баса, аның янында аның күптән түгел генә сугыш мәйданында каһарманча үлгән бердәнбер углы килеп урынлаша. Алар артында күптән инде вафат иткән аның хатыны моңлы гына күзе берлә ялынган кебек, ялварган кебек кулын суза, аның бер кулы кырт итеп киселгән, манара киселгән кебек киселгән, аның догага күтәргән ике кулы жирендә бер кул, бер жиң генә селкенә. Бер кулы юк. Нәфисәнең бер кулы киселгән. Полковник куркына: «Нәфисәме син? Әйе, Нәфисә!.. Шулай, Нәфисә, шулай!.. Синең шул бер кулың киселгәндер... Сугышта киселдеме?.. Кем кисте, дошманмы? Безнекеләрме? Дошман кем?».. Аның күзе алдында әллә никадәр киселгән куллар, аяклар, мәсхәрә ителгән төрек хатыннары, кызлары үтә... «Син да, Нәфисә, шулай булдымы?.. Әллә сугыш сафында каһарманча үлгән углың өчен шулай жәрәхәтләндеңме?».. Ул сискәнәп уяңды. Тагы күзен ачты. Тагы шарт-шорт йөрәп фикерен әрчәмәкче булды, ләкин кара уй аны ташламады...

Ул бераз эш берлә мәшгуль булмакчы булды. Шунның берлә кара фикерләренә кумақчы булды. Кызына кайчан соң жавап язар? Ни язар?.. «Иртәгә, иртәгә!» Ул штабтан килгән бер кәгазьне ачты, аны укырга тотынды. Укыды, укыды. Берни аңламады. Ләкин укыган саен йөрәгенә әллә нәрсә кадалган кебек булды. Язучының: «Анатули төрке берлә Иран төркен аерыр өчен алган жирләргә казаклар утыртырга кирәк, шул казакларны Фәрат, Дәжлә буена кадәр сузарга кирәк; Дон казагы, Урал казагының элекке гасырларда төрек милләтләрен аеруда иткән хезмәтләреннән файдаланып, бунда Фәрат казаклыгы мәйданга китерергә кирәк», — дигән фикере буның башында әйләнә башлады. Ул уй аның балалар тегермәне¹⁰ кебек шылтырады. Полковникның күз алдында бер нәрсәне ачып жибәрә алмады, фәкать күңелен сыкратты, эчен әллә ник яндырды.

«Бу ни дигән сүз соң? Бу ник соң?.. Бу ике төрек илләрен аеру ник кирәк соң?» Ул жавап таба алмады... Кызына хат язарга тотынды. «Бу сугышта бер углым һәлак булды, инде бер кызым — син калдың. Синең дә һәлак булуңны күрәсем килми», — димәкче булды. Ләкин хат язарга дип башлагач та, күзенә кәгазьнең почмагындагы штаб мөһере ташланды. Үзен

«полковник Тимергалиев» итеп хис итте. Каләме икенче якка китте. Хатында сугышта үлүләрне мактады, каһарманлыклардан бәхәс итте. Кызына килеп житте, каләме тотылды, бер сүз таба алмады. Бер укып карады, ике укып карады, тагы каләм йөрәмәде. Ник соң ул әле кызына русча яза? Ул бит бик һәйбәт төрекчә яза белә, кызын да махсус мөгаллим алып укытты, ник соң ата берлә бала арасындагы мөнәсәбәтне рус сүзләре берлә йөрәтә?.. Ул яңа фикер ачты кебек булды, сөенде, шатланды. Кызына татарчалатып язарга тотынды. Сәламнәр бетеп, сугышның каһарманлыкларына килгәч тә, каләм терәлдә. Аның татарча иттереп, үзенә кызына шул сугышны бик шәп иттереп язарга теле бармады. Татар гәзитәләрендәге сугыш хакындагы карашмы ирек бирмәде, татарча язган хаты русчасына тәмам башка булып чыгачак булды... Ул тагы туктады. Ике хатны да алып ташлады... Башында авыру сизенде, тәнендә ватылу хис итте. Гаскәрчә иттереп чишенер-чишенмәс кенә тагы урынына сузылды. Аның күз алдыннан бик озакка кадәр кызының сыны, аның хатынының бер киселгән кулы берлә күккә таба карап дога кылуы югалмады. Ул әйләнде, әйләнде, таң алдында гына акрын гына йокыга талды.

* * *

Полковник Тимергалиев инде Кавказ жәбһәсендә бер елдан артык. Ул Сарыкамыш сугышына ярдәмгә жиберелде. Анда килеп өлгерә алмаса да, Эрзерумга таба барышта уң канатны саклады. Трабзонны алганда да аның атлылары төрекләрнең аңсыз һөжүмнәренә каршы торды. Аннан ул жәнүбкә¹¹ табарак ташланылды, рус гаскәрләре берлә Багдад астында сугышта торган инглиз гаскәре берлә кушылу хәрәкәтендә аның алаена зур йөк йөкләнеләчәк булды. Ул монда егетчә бер хәрәкәт ясар өчен төрекләрнең иң сыек нокталары хисап ителгән жиргә урынлаштырылды. Шунун өчен Русиянең төрле халыкларынан тупланган аның алае айлар бие хәзерләнде, көчләнде вә шул уйның артыннан полковник Тимергалиев тә бик күп куды вә бик күп хезмәт сарыф итте. Шул тарихи эшнә эшләүдә дөнья сугышында, инглиз сугыш сафы берлә рус сугыш сафының берләшүенә сәбәп булса, ул бит бик зур хезмәт иткән булачак, аның бит тарихка исеме керәчәк, аның бит исеме-аты бөтен хәрби мәктәпләрендә авыздан-авызга йөриячәк, ул бит каһарман булачак... Дәрәжә дә үсәчәк, ул генераллык (пашалык) дәрәжәсенә менәчәк. Генерал Тимергали булачак!..

Менә шул фикернең артыннан бер адым калмады. Шунун өчен ул бөтен гаскәрләрен аерым-аерым кебек хәзерләде, бөтен атларны аерым-аерым кебек күздән кичерде, бөтен коралны үзе тикшерде, бөтен мәгълүматны үзенә жыйнады. Һәрбер төшкән төрек әсирен үзе сорады, аның яныннан тапкан һәрбер кәгазьне үзе жентекләде. Тау араларында карлар азаеп, атлыга йөрергә юл ачылачак вакытка кадәр үзенә бөтен алаен¹² тәмам иртәгә юлга чыгарлык иттереп хәзерләде. Шулар тәмам булып, баш команданлыктан «Алга!» дигән әмерне көтеп торганда, беркөнне полковник Тимергалиев штабка чакырылды. Үзенә ни өчен чакырылганын белгәнгә, үзенә планын, үзенә планы хакындагы бөтен дәлиләрне алып чапты. Барып житү берлә үзенә команданына сәламгә китте. Аны яшь кенә, йомшак кына бер рус бояры бай бер өйдә кабул итте. Иртә чәй вакыты булганга, полковникны чәйгә утыртты. Рәсми мөгамәләләр бик тиз бетеп китеп, генерал өй хәленә кереп китте. Өйнең тарлыгыннан зарланды, хатынының мондый жирдә торырга өйрәнә алмавыннан, килгән грузиннар берлә, әзәрбайжанлылар берлә көн дә очрашкан скандалларын сөйләде. Аннан сәясәткә күчте. «Петербургта ни бар соң? Ни төшенәләр?» — дигәнгә каршы: «Ни барын белмисезмени? Распутин бар! Распутин! Без хәзер һәммәбез Распутин фикеренә хезмәтчеләре... Ул, каналья царица¹³ берлә бергә, ничек булса да безнең гаскәрне бер уңайсызлыкка төшереп, солык ясатырга маташа», — диде. Аннан булмады, генерал мәгашнең¹⁴ житмәвенә күчте. «Тормыш бәһаләнде. Мондагы төрле-төрле татар, әрмән, гөржи¹⁵ сәүдәгәре һәркөнне бәһанә күтәрә, читтә яһүдләр безнең ак

чаның курсыны төшерә. Иранда хәзер безнең кәгазь акчага фәндык¹⁶ та алып булмый, алтын, көмеш сорыйлар... Дума бер туктамый бутый, белепме, түгелме — кем белсен? Тыл жиимерелә. Менә Николай Николаевичны монда жибәрделәр, Себергә жибәрделәр. Ул хурланган... Бөтен үчен мондагы халыктан, бездән ала!.. Сөйләмә! Полковник, сезнең хәл тыныч, сез үз эшенездә, без монда кырмыска оясында», — диде...

Полковник Тимергалиев бу тәмсез сүzlәрдән өшеп, үзенең аласнын хәлләрен сөйләде. Житеп бетмәгән пулеметларны тизрәк жибәрүне һәм дә патронның озын сәфәргә житәрлек булмавын, шулар тулгач, беренче әмердән соң алга барырга хәзерлеген аңлатты... Генерал аптыраган кебек карады: «Сез һаман алга! Армыйсыз да! Без монда ничек фронтны саклый аламыз дип йөримез. Төрөкләр гаскәр ташыйлар. Алмания туктамаенча яңа корал күндәрә, сул канатта мажар әфисәрләре күренде. Төрөкләрнең Кавказга таба хәрәкәт итүләре көтелә. Мондагы халык бит, беләсен! Бүрене никадәр ашатсаң да урманга карый. Әзәрбайжанлылар арасында төрөк әфисәрләре эшли, грузиннары да ышанычсыз, әрмәннәр генә менә безнең яклы... Алары да бит шул карапет¹⁷ гаскәрне талыйлар, суялар... Тагы анда — тылда: Мәскәүдә, Казанда, Бакчасарайда, Бакуда бик куәтле төрөк агитациясе бара. Баш команданның әмере берлә бөтен татар әфисәрләрен, гаскәриләрен гарәп жәбһәсенә жибәрдек... Батенька мой, болар бары да эш!.. Кирәкмәгән эш!..» Генерал электрик шылтыравыгын басты. Ишектән күренгән кызыл битле, таза хезмәтче кызга: «Маша, минем кабинеттан зур портфельне китер әле! — диде. — Менә, полковник, бер нәрсә күрсәтим әле, сезнең фикерне сорыйм!»

Хезмәтче кыз китергән портфельдән чыгарып, Мәскәүдә чыккан бер татар гәзитәсен сузды. «Менә гәзитә, күрәмсез, гаскәри бер цензор астында чыга. Менә караңыз әле әнә шул мәкаләне! Монда, шәһәрдә қалган татар гаскәриләре бәйрәмнәрендә казармага алып килгәннәр. Сугышка каршы булырга кирәк, әллә ничә жирдән жыелып-жыелып укыган гаскәриләрдән алдылар. Шуны зинһар укып, фикереңезне сөйләп, мөмкин булса тәржемә иттереп жибәреңез әле; сездә бит анда тел белә торган әфисәрләр бар...» Тимергали кызыл берлә сызылган мәкаләләрнең башына күз атты. Аның күзенә башындагы «Бәйрәм корбансыз булмый, корбан бәйрәмсез булмый» дигән сүз ташланды. Ул: «Эшләтермен, генерал!» — дип портфельне тыкты... Күрешеп чыгып штабка китте.

Штабның кабул бүлмәсендә ул әллә никадәр әрмән, яһүди, гөржи сөүдәгәре тапты. Алар янына чыккан бер әфисәрдән берсе шикәр китерер өчен вагон сорады, берсе дөгә жибәрер өчен кәгазь эстәде, берсе атлар сатып алып китерер өчен аванс акча, берсе төне-көне ябылмый торган ресторан ачарга рәхсәт сорады. Яшь әфисәр бик күбесе берлә кул биреп күрешеп, акрын гына сөйләшеп, төрле-төрле күз карашлары берлә ишарәләр ясады. Әллә нәрсә хакында әмер итте. Тимергали янына килеп: «Хәзер, хәзер, мин сезнең хакта сөйләдем, генерал безәз мәшгуль хәзер!» — диде. Тагы әллә нинди яһүд берлә акрын гына сөйләште. Аның кулындагы кәгазьне алып кереп китте. Тагы чыкты. Сораучыларга кәгазьләр, әмерләр, фәрманнар таратты. Полковникны тагы күрәп, бу монда ни эшләп тора дигән кебек булып: «Хәзер, полковник!» — дип кереп югалды.

Тимергалинең эче поша башлады, ачуы килде. Ул адъютантка бик каты иттереп сөйләргә хәзерләнәп житә алмады, генералның ишеге ачылды, аннан бик каты кычкыру чыкты: «Вон, вон, вон!»¹⁸ — дип кычкыру, сүгенү ишетелде. Ишектән туп кебек тәгәрәп, кып-кызыл кызарган, башында чалмалы, муенында медалье бер кеше килеп чыкты. Ул шулкадәр аптыраган иде, кая барырга белмәенчә йөдәп калды. Әллә кайдан чыгып, аның янын бер-ике мөселман сырып алды. Аның бер сүз дәшмәенчә торуына карамаенча, алар кызу-кызу сорашырга, әллә нинди сөальләр бирергә кереште. Ләкин теге медалье кеше бу сүзләргә җавап бирмәде. Акрын гына: «Дин, милләт дошманыннан ни көтәсен!» — дигән сүзне Тимергали ишетте... Тегеләр чыгып китеп, безәз бушагач, бер әрмән күршесенә: «Бу мондагы мөселман мөфтисе, алар монда төрөк яклылар, генералдан эләкте үзенә!» — диде дә, черегән

тешләрән күрсәтеп келде. Читтәрәк торган зур гына корсаклы бер урыс сәүдәгәрнен: «Барысыны бетерергә кирәк иде, безнекеләр йомшак, монда алар Гайса галәйһиәссәлам куенында торган кебек яшиләр дә, шуның да кадәр белмиләр, Төркиясенә китсеннәр!» — диде...

...Полковникның әллә кай жирен бу мәнзарә¹⁹ мыскыл итте. Аның әллә нәрсәсә тагы хурланды. Ул шул хисләрән урынына китереп житкерә алмады, адъютант: «Рәхим итеңез!» — диде. Тимергали кереп гаскәрчә сәлам бирде. Зур мыеклы казачий генералы каршы килеп кул биреп күрешеп: «Рәхим итеңез, рәхим итеңез!» — диде. Тимергали бу генералны: «Мин кайда очраткан идем соң?» — дип башында эзләргә тотынды. «Исәнлекме, полковник! — Фәләһме? — Сөз картайгансыз!» Полковник Тимергалиев: «Соң сөз мине күргәнәңез бар идеме, генерал?» — дигән сәәленә: «Ник булмасын, без бит япон сугышында сөзнәң берлә бергә булдык. Порт-Артурда сөз 12 нче номер фортларның команданы идәңез, мин 15 нченекә идем. Мин ул вакыт штабс-капитан идем!» — диде...

Тимергали хәтерләде... Әйе, Тимергали ул вакытта ук капитан иде, хәзер дә әле һаман полковник кына. Бу урыс менә ул вакытта малай гына иде, хәзер моның башлыгы булган. Аның күзә алдыннан бөтен Порт-Артур сугышының мәнзарәләре кичте. Бу, хәзергә генералның урынын ташлап качып, Тимергалинең артын ачык калдыруын, Тимергалинең бик зур каһарманлык берлә, әллә никадәр гаскәрән югалтып, үзә жәрәхәтләнәп кенә вазгыятьне²⁰ саклый алуын, моның өчен үзенәң рәхмәт алуын, бу казачийның Георгий медале алуын хәтерләде. Күңеленнән бер күңелсез агу акты.

Рәсми мөзакәрәләр²¹ озакка бармады. Тимергали иртәгә сәгәт 11 дә штабның киңәш мәжлесеңә чакырылганын белде вә китмәкчә булды. Ләкин генерал һаман полковникны тотмакчы; аның берлә ачылып китмәкчә булды. Япон сугышы начар тәәсир иткәнән аңлады булырга кирәк, дөнья хәленә керде. Гаскәргә әйбер куючылардан зарланды. Бакуда барып, андагы башбаштаклыкны бетерергә карарын сөйләде. «Анда, Бакуда, гаскәрнең тылында төрек пропагандасы бара, андагы татарлар²² төрек әсирләренә ярдәм итәләр, арттан сугышка хәзерләнәләр икән; әле менә мөфтиләре килгән иде. — Безнең, ди, жәмгыятье хәйриямез сугыш астында ятим калган балаларны карар өчен бер ятимханә ачырга булды, жимерек төрек авылларынан шул балаларны жыеп килергә рөхсәт биреңез, ди. Качакларга ярдәм комитәсе²³ ясадык, ди. — Польшадан, Курляндиядән, Лифляндиядән качкан никадәр чын урыслар бар, шуларга ярдәм итеңез, дидем. — Безнең халык шул моны тели, ди. Анда, фронтка барып, безнең мәми авызлардан мәгълүмат жыеп, төрекләргә жасуслек²⁴ ясамакчы булалар. Ачуым килеп, куып чыгардым. Шундый нахаллар. Кавказ урынбасары йомшаклык берлә базындырып бетергән. Монда миңа өч елга гаскәри куәтне бирсәләр, мин күрсәтер идем... Грузинынан, татарынан, дагыстанынан көлләр очырыр идем. Безнең хөкүмәт йомшак. Думасы, гәзитәләре — бары да безгә дошман, бары да мәмли! Ишеттеңме әле, менә хәзер бер француз, бер англиз полковнигы килделәр. Мондагы хәл берлә танышалар, ди. Мин күрсәтер идем аларга фронтны. Барысы да масон²⁵, барысы да жасус, бездә жәмһүрият ясарга йөриләр. Ишеттеңизме? Алманнар безнең берлә солык ясарга телиләр: Истанбул сөзгә, Франсә шималә²⁶ безгә, диләр. Ләһстаннан²⁷ чыгалар. Иске чикләргә безнекеләр Карыятка барып терәтмәкчеләр. Юкса кан түгүдә ни файда, килешергә кирәк иде, эчне сакларга кирәк, эчне, полковник!»

Тимергалинең эчкә кереп китмәгәнән күргәч, генерал: «Күрешермез әле, полковник, эчәңез пошса, бүген кичкә без — «Кара мәче» ресторанында. Анда беркем дә булмый, ул безнең штабныкы кебек, килеңез!» — диде.

Тимергали әллә нинди чуалчык уйлар, фикерләр берлә урамга чыкты. Аш вакыты житкәнгә, акрынлап кына гаскәри клубкамы барып, йә бер ашханәгәме кереп аш ашарга уйлады. Акрындап кына шәһәрнең матур урамнарынан зиннәтле киенгән-ясанган хатын-кызлар арасынан үтеп, вак-төяк нәрсә алыр өчен бер-кибеткә керде. Кәгазь алды. Шоколад, конфет алды, кызына бүләк иттереп жибәрергә дип ефәк яулык, чигелгән бер матур янчык

алды, касса янына түлэргә барды. Моның алдындагы бер хатын күзен тутырып карады кебек булды. Полковникка да бу хатын таныш кебек күренеп китте. Ул да башыннан эзләргә кереште. Менә акча түли башлады, касса хатыны берлә бер-ике сүз сөйләде. Акчасын тыгып өлгерә алмады: «Сез полковник Тимергалиев түгелме!» — дигән татарча бер тавыш ишетте. Полковник борылды: «Әйе!» — «Исәнмесез! Без сезнең берлә таныш идек, инде бик күп вакыт үтте, сез оныткансыз, мин Нәфисәнең дустаны Әсма. Мин монда бер әзәрбайжанлыда кияүдә, мин сезнең туйда да булдым». Полковникның күзе алдына бердән Нәфисә, аның туге, туйдагы кызлар, егетләр килеп басты. Бу картаеп килә торган хатында чын да шундагы бер туташны таныды. «Гаеп итмәңез, картаелды, онытылган», — фәлән, диде. Хатын бик озак итеп сөйләп китте, Нәфисәнең үлүе вакытларына кадәр сорапты. Углы, кызы хакында мәгълүмат алды. Ахырдан Тимергалинең вакытлы гына монда икәннән белеп: «Аш ашамаган булсаңыз, әйдәңез безгә кайтыйк, минем ирем сезне күптән ишетеп белә. Ул адвокат. Бик шат булыр иде», — диде. Тимергали үзенәң ки-еменнән, кыяфәтеннән тартынды, ләкин Әсма аны көчләгән кебек атына утыртып алып китте.

* * *

Адвокат Улмәс углы өендә полковник Тимергалиевне бик ачык кабул ителәр. Картаеп килә торган адвокат Арыслан, аның хакында хатыныннан бик күп ишеткәнгә, иске танышы кебек бердән ачылды, балалар хәленнән сорапты, үзенәң өй хәлләрен, балаларын сөйләде. Озакламады, аш та бирелде. Пөхтә иттереп эшләнгән аш бүлмәсендә Тимергалигә егерме ике, егерме өч яшьлек Фәридә, унжиде-унсигез яшьлек Зәйнәп исемле кызлары да күрештерелде. Ашка утырып беткәч кенә әллә кайдан бик ашыгып кайткан кебек килгән студент угыллары — Ибраһим да таныштырылды. Аш башланды. Казан ысулында пешерелгән пилмән күптән бирле гаскәр ашына өйрәнгән полковникка үткән гомерен хәтерләтте, аның артыннан килгән пылау, аның артыннан бирелгән шурпалы Казан бәлеше аның тәмамән гаскәрлеген, полковниклыгын оныттырды. Үзенәң гаилә тормышы, Оренбургта вакытта хатыны, әбисе берлә бергә торуларны хәтеренә китерде.

Ул сизмәенчә дә шул гаиләнең әгъзасы кебек булып китте. Әсма ханымның бертуктамаенча сыйлавына, яшь кыз Зәйнәпнең бертуктамаенча әллә нинди кечкенә нәрсәләр сөйләвенә, Ибраһимның тик кенә ашына таба карап, моңарга дошманчарак күз ыргытуларына тәмам өйрәнде, үзләнде. Аш артыннан аш килеп, сүз артыннан сүз китте. Ләкин һәммәсе Тимергалине үзенәң хатыны, баласы-чагасы, гаиләсе, тормышына таба өстерәде. Аларның хәтирәләрен яңартканнан-яңартты. Фәридә полковникның кызы Сөембикәне бик сорапты. Аның кайда укуын, ни булырга, нинди юлны алырга теләве хакында белеште. Үзенәң Петербургта әдәбият-тарих факультетында укуын, андагы иптәшләре тормышын, үзләренәң әдәби түгәрәкләре хәятин аңлатты. Зәйнәп апасын бүлеп-бүлеп үзенәң музыка мәктәбендә әрмән кызлары берлә оршышканын, бер маржа берлә Таниев татармы-түгелмеләге хакында ядәч аерып, аны отканын аңлатты. Арыслан әфәнде, балаларының полковникка яхшы тәэсир калдырганын күреп, эченнән рәхәтләнеп утырды. Углы Ибраһимны сүзгә катыштырып өчен берничә мәртәбә аңарга сөальләр бирде, ләкин студент һаман ачылмады, ул мәче барны хис иткән тычкан кебек үзенәң оясыннан фикерләрен чыгармады. Аш тәмам булды.

Төрөк каһвәсе²⁸ кунак бүлмәсендә бирелде. Каһвәләрен эчәр-эчмәс, Фәридә пианинога утырды. Зәйнәп җырларга хәзерләнде. Әсма берлә Арыслан кунакның берсе бер ягында, берсе бер ягында сүз берлә мавыкты. Ибраһим почмакта гына өстәлгә сибелгән гәзитә-мәжмугаләрне актарып маташты. Менә бердән музыка башланды. Тимергали әйтә торган сүзен онытып, музыка тыңларга тотынды. Нәфисәнең сөеп уйный торган «Ашказар»ын Фәридә моң иттереп уйнап җибәрде. Аның юл алуын көтеп торган Зәйнәп тамак тавышы берлә, җыр берлә кушылды. Аның хәтфә кебек йомшак тавышы-

ның каймак кебек ягымлы агышы Тимергалине тәмам исертте. Ул үзенә яшь вакыттагы хатыны берлә Дим буенда кунакта йөрүләренә, шундагы матур, ямьле чакларны яңыдан хәтерләде, шундагы дөньяда гизде. Зәйнәпнең эшләнгән тавышы ачылганнан-ачылды. Ул полковникның ишетмәгән борылу-сузылуларын биреп җырлавында дәвам итте. Фәриденең кулында пианино егълаганнан-егълады. Ул иске «Ашказар»ның кайгы-хәсрәтенә бу көнгә аһны, бу көнгә моңны, бу көнгә юксыллыкны, бу көнгә мыскыллануны кушты...

«Ашказар»ны «Сакмар суы» алыштырды. Аның артыннан «Галиябану» килде, аның артыннан «Тәфкиләү»е, аның артында полковник ишетмәгән «Ләйлә-Мәжнүн», «Аршын-мал-алан» операларының парчалары, әзәрбайжан, комык җырлары уйналды, җырланды. Зәйнәп ачылганнан-ачылып һаман җырлады, Фәридә һичбер арымады, һаман уйнады. Полковник Тимергалиев һаман тыңлады, туймады, тыңлады. Кызлар туктагач та, тагы берәрне уйнаңыз, дип сорап тагы уйнатты. Менә Әсмабикә, «Тимер маршы», диде. Ике кыз пианинога утырып, дүрт кул берлә, «Аксак Тимер маршы»н уйнадылар. Бу марш үзенә куәте, көче берлә Тимергалинең астын-өскә китерде. Ул аны тагы полковник итте, тагы атлы гаскәрнең башлыгы итте, Аксак Тимернең гаскәри маневрларын күз алдына бастырды. Ләкин үзенә, гаскәрләренә әллә нинди башка киёмнәренә, Тимернең гаскәр тарихын генераль штабта укыганда күргән Тимер гаскәренең чыгтай киёмнәрен кидерде. Аларның кыяфәтләрен бирде. Ул шул кыска музыка уйналганда Тимернең бөтен тарихын Тимер берлә бергә үткән кебек булды. Тимернең шул зур хәрәкәтендәге гаясен²⁹, фикерен эздәде. Аны хәзерге ишеткән Идел бие музыкасының егълавы, ыңрашуы, сыкрануы астында эздәде. Каһарман Тимер Идел буена барып Алтын Урданы җимермәгән булса, бәлки бу моңлы «Ашказар» көе, егълый, сыкрый торган «Тәфкиләф» көе тумаган булыр иде. Бәлки Идел буеның углы, полковник Тимергалиев төрле төрек кабиләсеннән җыелган атлы гаскәр берлә, ике башлы кара кош байрагы астында икенче төрекләргә каршы сугышмаган булыр иде. Бәлки ике башлы кара кошның канатлары да бу кадәр озынга, Кавказ тауларына кадәр, Тимернең үзенә кабере яткан алтын Сәмәркандка — Төркстанга кадәр сузылмаган булыр иде. Бәлки ул хәзерге кебек Дәжлә, Фәрат буйларына таба тешләрен ыржайтмаган булыр иде. Истанбулга, бугазларга кадәр ерткыч теше арасында күтәргән тәрәсен китерергә көчләнмәгән булыр иде...

Бу музыка Тимергали берлә бу гаилә арасындагы бөтен пәрделәренә ачып, арадагы бөтен ятлыкларны бетерде. Музыка беткәч хәтта Ибраһим да бер кошак гәзитәләр, мәжмугаләр китереп Тимергалинең алдына салды. Тимергали «Мулла Насретдин»ны күздән кичерде, аның рәсемнәреннән туйганча көлдә. Төрле Баку, Казан, Оренбург, Мәскәү, Уфа гәзитәләрен берәм-берәм карап үтте. Күзенә теге баягы штабта бирелгән гәзитә ташланды, шуны алды, әйләндерә башлады. Арыслан шуны күреп: «Менә, полковник, гажәп мәкалә, теләсәңез укыйм әле!» — дип күзлегенә эзли башлады. Бер кесәсен актарды, икенчесен актарды, таба алмады. Угына карап: «Углым, күзлегем юк икән, укы әле!» Полковникка: «Картаямыз, күзлексез укый алмыйм инде», — диде. Полковник та баш иеп җавап бирде. Ибраһим, шигырь әйтергә хәзерләнгән артист кебек, ачык тавыш берлә, туктар җирләрендә туктап, кирәкле җирләренә мәдләр куеп, укырга тотынды.

Мәкаләнең фикере бик тиз полковникны биләп алды. Ул үзен-үзе сизмәснчә мәкаләнең эченә кереп китте. Аның фикерләренең бормаларында йөрәп, аның йөрәккә кадый торган урыннарында йөрәк әрнүен хис итте. Аның мантийкы артыннан барып, аның нәтижәсен алдан сизенде. Мәкалә бетте.

Еракта гына тыңлый торган Зәйнәп: «Дәрәс бит, без бит һәммәмез урыс өмәсенә корбан булучылар... Бөтен халкымыз, бөтен зыялымыз, бөтен гаскәрәмез урыс өмәсенә йөри», — диде. Шуңа полковник эченнән генә: «Әйе, шуңарга каршы өмә өйрәсе бирелә, артыгы юк», — димәкче булды. Япон сугышындагы бөтен рус иптәшләре икешәр, өчәр дәрәжә күтәрелдекләре вакыт, үзенә мең бәла берлә бер дәрәжә күтәрелүе күз алдына килде. Зәйнәпне

Ибраһим бүлдә: «Урыс өмәсе дигән сүз дәрәс түгел. Урысның пролетариаты үзә дә өмәгә йөри. Урысның буржуа өмәсенә дияргә кирәк иде», — диде.

Фәридә: «Сөйләсең юкны! Һәммәсе — бер урыс, кая аның пролетариаты! Ул ни эшләгән ди, безгә килгәндә, бар да кара урыс!». Ибраһим: «Юк, урыс берлә урыс арасында аерма бар! Капитализм өчен яңа базар кирәк, ул шуңарга Иранга ташлана, Төркиягә каршы сугыш ача. Бу сугыш та буржуа мәнфәгатә өчен эшләнә, пролетариат моңар — хилаф!»³⁰ диде.

Арыслан берәз чыраены сытты. Әсмабикә полковникка карап: «Менә һич тыныша алмыйлар, берсе милләтче, берсе социал-демократ!». Полковник Ибраһимга дустча күз берлә карады: «Яшьлек, Әсмабикә, яшьлек, вакыт килер, һәммәсе дә үтәр!» — диде.

Фәридә: «Юк, безнең Петербургта студентлар, курсисткалар түгәрәгендә — барысы милләтче. Хәзер безнең изелгән халыкның баласына башка юл юк та. Урысның йөрәгемезгә кадәр итеге берлә басканын һәр көнне күрә тотып, милләтче булмаса, белмим, кем булырга кирәк?! Үз халкың дошманы берлә бергә ничек булырга кирәк?!».

Ибраһим: «Изелү, кысылу мәсьәләләрен милләтчелек хәл итә алмый, аны фәкать социализм гына ачып бетерә. Социализмда милләт, дин аермасы юк. Аңарда пролетариат бар. Һәм дә буржуа бар. Болар һаман бер-берсе берлә сугышып торалар», — диде.

Полковник сүзгә бүләр өчен: «Кайда укыйсыз?» — дип сорады. Ибраһим: «Одесса дарелфөнүнендә», — дияргә өлгермәде, Зәйнәп: «Одесса яһүдиләреннән шундый яһүд фикерләрен өйрәнәп кайткан!» — диде. Үзенә сүзгә бик матур тоелдымы, көмеш кебек тавышы берлә шылтыратып келде. Әсмабикә сүз бүләр өченме: «Чәйгә рәхим итеңез!» — дип аякка торды.

Аш бүлмәсенә кереп, озын иттереп, иске чакларны сөйләп чәй эчтеләр. Чәй бетәр алдыннан Зәйнәп: «Бүген безнең «Жәмгыятә хәйрия» сугышта ятим калган балалар фәйдәсына кичә бирә, без дә уйныймыз. Сөз, полковник, барамсыз?» — диде. Тимергали: «Бик теләп барам. Ләкин кайвакыт, кайда?» — диде. Зәйнәп: «Грузин клубында бүген кич сәгать сизгездә», — диде. Полковник, кич буш икәннән белеп, барырга вәгъдә бирде. Китәргә дип урыннан калкып. Арыслан да, Әсмабикә дә икенче Тифлискә килгәндә үзләренә тугры төшәргә үтенделәр.

Бик күп фикерләр, хисләргә чумып, яңарган кебек булып Тимергали бүлмәсенә кайтып китте. Шул фикерләргә сендерер, шул хисләргә эшләтеп бетерер өчен кебек уйлана-уйлана озын кәнафигә сузылды. Бик озакка кадәр бу яңа гаилә берлә өй жәмәгатә күз алдыннан китмәде. Бик озакка кадәр алар бер-берсенә катышып, карашып, яңа төсләр алды. Бик күп яңа фикер, яңа уйлар тудырды. Шуларның әле берсе артыннан, әле берсе артыннан куа-куа башы арыды, күзгә йомылды, йоклап китте.

* * *

Шылтыр-шылтыр су агуы кебек бер моңлы тавыш аның йокы арасына керде. Фәридә акрынлап кына бер моң, көйнә уйный кебек булып китте. Яшел үләннәр арасында, еракта гына сарык көтүе килә кебек булды. Дөбердәп үткән тимер юлы еракланган саен тавышын азайтып, ерагайганнан-ерагая кебек хис ителде... Ул тагы йоклап китте, тагы колагына әллә нинди тавышлар кереп чыкты. Менә кайдадыр сәгать сукты. Тимергали күзен ачты. Караңгы, тын бүлмәдә күзен ялгыз күрә, кайдалыгын эзләргә кереште. Өй ягы пыяла ишектән кергән ут яктысы аның бүлмәсендә уйнады. Ул почмакта эленеп куелган күзенә гаскәри киemen күрдә. Кайдалыгы хәтеренә төште. Шунан ныгытырга өлгермәде, колагы төбәндә бытыр-бытыр кемдер ваклап сөйләргә тотынды. Бүлмәдә кем бар икән дип башын күтәрде. Караңгыда бер кемне күрә алмады. Күзгә бер шәүләгә дә очрамады. Колагы очыннан килгән шул тавышны тотар өчен кебек кулы берлә капшанды. Кулы күрше бүлмәгә чыга торган ишектә тиде. Шунан тавыш килгәнне сизенеп, тагы күзен йомды. Русча сөйләнә торган сүзләр, бигрәк тә андагы бер тавышның бик таныш

кебек булуы аның дикъкатен жәлеп итте. Ул таныш тавышның хужасыны эзләргә кереште, аны таба алмаса да, сүзләрне төмам аңларга тотынды.

Күрше бүлмәдә ике кеше гаскәргә солы кую хакында сатулашалар. «Потын фәләннән үткәермез. Фәләннән булыр, комиссионы ике йөз мең тәнкә булыр»,—дигән жөмләнә эләктерде. Аның артыннан икенчесе сөйләргә кереште. Солының бәһаләрен, озын юлларын, фәләннәрен, ике йөз меңнең күпләген, эшнәң күтәрә алмавын сөйләп, Николай Иванович, үзеңез беләсез, фәлән, диде. Тагы акрын гына бытырдау китте. Икенче тавыш ике йөз меңне бүләргә тотынды. Интендант башлыгына илле мең, кул урду³¹ башлыгына илле мең, канцелярия башлыгына 30 мең, Василий Егоровичка 25 мең, миңа да бит кирәк, өч йөз илле тәңкә мәгаш берлә күпкә бара алмыйсың, фәлән, диде. Тагы сатулашу китте, тагы ике яктан да төрле дәлилләр китерелде. Йөз илле меңгә мәсьәлә хәл ителде. Гаскәргә башка кирәк-яракны кую хакында сүз китте. Полковник бунда, буның гаскәренә, атларының солысы таланганын, буның гаскәриләренә ашамагы-эчмәгә урланганын аңлап, кемнәр эшләгәнне белмәкче булды. Шул ишекне ачып, шуларны эләктереп, урду башына барып сөйләргә, Кавказ урынбасарына язарга уйлады. Сикереп торып, бүлмәгә кереп тегеләрне тәвәккыйф³² итмәкче булды. Тагы күз алдына солых вакытында үзенә интендантлар берлә булган бер низагсы вә шунда, буның тарафында хаклык була торып, буның шелтә алуы, тегеләренә урлауларында дәвам итүләре күз алдына килде. Шул фикердә карарга килеп житә алмады, бик каты шылтыраган чыңгыравык тавышы буны куркытып жибәрде. Күрше бүлмәдә ишәк ачылды. Хужа эчемлекләр китерергә кушты. Тимергали урыныннан торды. Ут алды, сәгатенә карады. Жиде тулып үткәнгә, торып әдәбият кичәсенә хәзерләнәргә тотынды, киенеп бетеп чыкты. Әллә никадәр шешәләр тутырған поднос күтәргән хезмәтче каршысына килде. Әллә кайдан килеп чыккан кечкенә генә малай күрше бүлмәненә ишеген ачып жибәрде.

Тимергали бүлмәдә бүгенге штаб начальнигының канцелярия башы берлә өстәл янына утырган бер әрмәнне күрде. Никтер аның күзе: «Чын да шулмы икән?»—дип канцелярия башына текәлде. Канцелярия башы да Тимергалине күрде, аның йөзенә кызыл йөгәрдә... Тимергали: «Менә ни эшлиләр, менә кемнәр өчен сугышамыз, «урыс өмәсе» дигән дәрәс шул! Теге егет—Ибраһимныкы да бөтенләй хата түгел. Шул әрмән сәүдәгәрә, шул бозык аристократ баласының шул тулы поднос шешәләре өчен сугышамыз»,—диде. Башындагы ямьсез фикерләренә куар өчен акрын гына кичәгә таба китте.

Әле вакыт иртә булганга, бик алдан барып житмәс өчен бер чәйханәгә кереп чәй сорады. Чәй урынына хужа үзе килде: «Сез фронттандыр, арыгансыздыр, монда, билгеле, хәл жыйрга килгәнсездер, менә бик һәйбәт чагырымыз (шәраб) бар, шуны эчәңез. Аннан соң монда кабинетларымыз бар, монда рәхим итәңез! Бездә ни теләсәңез, ул бар... Бик шәп кызларымыз бар, пожалуйста, полковник!»—диде. Тимергали бар да, юк та дип жавап бирмәсә дә, әрмән сөйләвендә һәм дә үзенә дөханының³³ нигъмәтләрен, зәвык-сафаларын мактавында дәвам итте. Полковник хужаның ачуын китермәс өчен: «Мин әле бер танышка барам, соңрак килермен. Сиз соң кайчан ябасыз?»—диде. «Безме? Без бер дә япмыйбыз, әнә шул тәрәзәдән чиртсәңез, мин хезмәтеңезгә һәрвакыт хәзер»,—диде. Тимергали ат алып кичәгә китте.

* * *

Сәгать әле соң булмаса да, зал төмам тулган, уен башланьрга вакыт житкән иде. Ул урынын алыр-алмас, пәрдә күтәрелде. Бер пәрдәлек көлке башланды. Халык берлә бергә полковник та өеннән—гаиләсеннән разый булмаенча, читтә бәхет эзләгән бер әфисәрнең мәсхәрәләреннән чылап көлде. Аның артыннан булмады, ике артист чыгып «Ләйлә вә Мәжнүн» операсыннан бер парча жырладылар. Өченчегә иттереп ике Кырым егете кайтарма биеде. Халык кул чабып икешәрләтте, өчәрләтте. Аның артыннан лезгин биюе биелде. Аның артыннан Казан киemenдә бер егет чыгып басты. Сәгыйть Рәминен «Татар йоклай» дигән шигырен куәтле тавыш берлә декламациягә башлады:

«Татар йоклай, мин йокламыйм, мин уйланам да әйләнәм!» Полковник бу шигырьдә үзен тасвир иткән кебек тапты. Ахырындагы җавап кына полковникны канәгатьләндермәде, аның эчен пошырган мәсьәләләргә хәл итә алмады. Башкалар берлә ул да кул да чапты, яшь егетнең яңадан чыгуын да көттө. Сәхнәгә хор чыкты. Фәридә пианинога утырды. Зәйнәп, хорны башлап, «Соңгы азан» дигән җырны җырларга тотынды.

«Соңгы азан! Моңлы азан... Китте Казан һәм Әстерхан»...

Полковникның эченнән бер утлы уй кичте. Ул Казан-Мәскәү сугышларын күз алдына китерде. Шундагы Шәехалинең ролен хәтерләде. Чырае сытылды, жирәнде... Шулай уйны уйлап очына чыга алмады: «Үзем соң кем?! Мин соң үзем дә, Кавказда урыс куәтен ныгытыр өчен, төрек канын төрек баласының каны берлә юа торган кеше түгелме? Мин соң ике төрек кабиләсе арасында берлеккә килсә өчен, Фәрат казаклыгы ясар өчен юл ачарга бушлык хәзерләүче түгелме?» Бу сөйләшкә күңеленнән җавап таба алмаса да, кәефе китте, күңеле кырылды. Сәхнәдән әйтепкән һәрбер сүз буның ачылган җәрәхәтенә килеп тия башлады. Ул уңайсызланды, газапланды...

Тәнәфес игълан ителүе берлә аны тагы иске танышлары чорнап алды. Ул буфетка чыкты. Американ лотереясына катышты. Кечкенә бүлмәдәге киоскада кавва эчте. Бер почмакка хәзерләнгән ашханәдән шашлык ашады. Әллә нинди яңа кешеләр берлә танышты, күреште. Мөгаллим, мөгаллимәләрдән, түрәләрдән мөрәккәб³⁴ Казан халкының өстәленә барып чәй эчте. Арыслан берлә бергә буфеттан шампанский дә эчте. Шулардан арып, башы чуалып, китеп читкә утырды. Җанлы яшьләргә жентекләп, аларның яшьлегенә кызыгып, үзенң картаюын кызганып тынырга өлгөрмәде, аның янына Арыслан таныштырган бер әзербайжан докторы килеп утырды. Доктор: «Күрәсез, полковник, халыкта никадәр жан бар, ләкин без зыялылар шуны оештыра алмыйбыз. Үзара әллә никадәр низаг, кычкырыш. Әле Бакуда булдым. Һәр миллионерның үзенә бер җәмгыять бар. Бөтен зыялы шулар арасына бүленгән, бер-берсе берлә тартышып ята. Без бер милли саф яшый алмыйбыз... Беләсез, полковник, үзегез күрдегез, фронтта никадәр төрек киселде, никадәр бала-чага ятим калды, шуларга ярдәмгә дип эш башладык. Русиянең бөтен почмагынан кардәшлек кулы сузылды: Идел буендагы гәзитәләр иганә ачтылар, бер Мәскәү төрек гәзитәсеннән генә 135 мең сум акча алдык, Казанда, Оренбургта җыю һаман давам итә. Һәркөнне почта кочак-кочак акча ташый. Йөзләп хат ятим калган балаларны асрауга сорый... Өч ай булды, менә кулымызда миллионлап акча бар. Шәфкать чышмәсеннең агуы әле һаман туктамаган. Безнең хәбәрләргә караганда, ятим калган бала-чага, тол хатынның саны безнекеләр алган вилайәتلәрдә егерме биш, утыз мең, шуларны менә хәзер без, яхшымы-начармы, җирләштерә аламыз. Ләкин безгә аларга барып җитәргә имкән юк, штаб рәхсәт бирми. Әрмән күңелләргә шулай ятимнәргә, шулай мескеннәргә йөзләп, меңләп суя, хатын-кызны мәхкәмә итә. Төрек кызларын җария иттереп, кәнизәк иттереп шәһәрләрдә, авылларда сата... Бунда безнең кулда сатылганнан качкан бер ятим яшь кыз бар. Хикәяләрен ишетсә, адәм түгел таш егълар... Ләкин штабка һичбер аңлатып булмый. Начальникның маржасы әрмән, бөтен тирә-юньнәргә әрмән, кара урыс... Без ни эшләргә теләсәк, төрекләргә җасуслык яшыйсыз, диләр... Сөз үзегезнең мөселман полковник, сезнең зур урында икәнлегегезне беләбез, шатланамыз. Безгә ярдәм итегез!.. Шулай үлән торган балаларны, рус солдатларының казармасы янында хәерчелек итә торган тол хатыннарыны җыеп ала белик, милләтнең ярдәмен аларга итә белик! Алар бит гәнаһсыз корбаннар, полковник!..»

Сачы агарган докторның күзеннән яшь тәгәрәде. Тимергали рәсми генә иттереп бер-ике сүз берлә котылмакчы булды, ләкин күңелендә ачылган җәрәхәт ирек бирмәде. Хөкүмәт урынбасарына кермәкче булды. Николай Николаевичка мәсьәләне аңлатмакчы булды. Күз алдына баягы мөфти берлә мөгамәлә килеп басты: «Соң, доктор, мин ни эшли алам! Кулдан килгәнне эшләргә хәзермен, ләкин, беләсез, мин дә кеше кулы астында», — диде. Доктор: «Рәхмәт, рәхмәт!» — дип кулын кысты. — Безгә бер нәрсә кирәк түгел,

безгә шунда барып халыкны карау, анда ярдәм итү, йортсыз-жирсез калган ятимнәрне монда китереп гаиләләргә тарату...» Полковник Тимергали: «Мин иртәгә бу хакта урынбасар кәңсәләриясе берлә күрешермен, ләкин ни чыгачагыны белмим. Үземә килгәндә, минем үз тирә-юнемдәге балаларны жыяр өчен, үзем берлә бергә теләсәңез кемне алып китәм, кулдан килгән ярдәмне итәрмен»,—диде. Доктор: «Рәхмәт, рәхмәт!»—дип әйтергә өлгөрмәде, Фәридә бер яшь кенә студентны китереп күрештерде: «Менә бу минем Петербург танышларымнан, сезгә бер йомышы бар»,—дип китте.

Студент: «Мин Петербургтан монда махсус килдем. Минем агам Батумда сәүдәгәр иде. Анда элгәре сәүдә төрекләр берлә дә булганга, билгеле, төрек акчасы да кулында булган. Сугыш башлангач, шуларны жыеп куйган, сәүдәгәр, беләсез, һаман файда итәргә тели. Дошманнары, төрек жасусе, дип күрсәткәннәр. Килеп тентү ясаганнар, бернәрсә дә тапмаганнар, ләкин бер ике-өч мең төрек лирасы тапканнар. Төрек алтын-көмеш дә шактый булган. Хәзер шуны тәүкыйф³⁵ иттеләр. Берничә айдан бирле төрмәдә ята. Үзе берлә һичбер төрле мөнәсәбәт ясап булмый. Хат та яздырмыйлар. Этиләр-әниләр бик куркалар. Шул мәсьәләне ачып бирергә миңа ярдәмдә булына алмассызмы икән?». Студент башын иде. Полковник: «Сәяси эш юклыгына ышанамсыз?». Студент: «Тәмам, андыйны аңлый торган кеше дә түгел, безгә—яшьләргә дә хилаф иде. Һичбер сәяси нәрсә юк, фәкать—файда итү максаты. Аннан—күршеләренәң көнчелеге». Полковник хатирә дәфтәренә исемен, жирен язды.

Тагы берничә сәләләр бирде, җаваплар алды. Иртәгә белешергә вәгъдә биреп өлгөрмәде, чыңгырау шалтыраттылар. Халык тагы залга ашыкты. Бер грузин артисты, рус маржасы жырлады. Тагы милли парчалар китте. Кичен соңлыгын белеп полковник акрын гына чыгып китмәкче булды, бер кеше берлә күрешмәенчә-нитмәенчә киёмнәрен алырга тотынды. Киёмне киеп бетерә алмады, карт кына бер хатын килеп кулын тотты. Ярты русча, ярты төрекчә иттереп сөйләргә тотынды. Полковникның искәртмәстән кулын үпте, егъларга тотынды. Тимергали аптырап калды; бернәрсә дә аңламады. Хатын ялыну, ялваруында булынды. Читтәрәк тора торган бер егет килеп мәсьәләне аңлатты.

Болар чиркәсләр икән, бер углы туземный гаскәргә язылам дип дәртләнеп йөри икән. Шуның өчен атлар алып, ияrlәр хәзерләп, кораллар жыеп маташа икән. Менә шуны әллә кемнәр күрсәткәннәр дә, инкыйлабка хәзерләнә дип тәүкыйф иткәннәр. Янында бик күп корал тапканга, имеш, гаскәри мәхкәмәгә³⁶ бирәләр, ди. Шуның өчен анасының коты очкан, шуңарга ярдәм сорый.

Полковник бер гариза язу хакында киңәш бирде, фәлән итте, ләкин карчык егълавыннан бушамады. Чиркәсчәләтеп, төрекчәләтеп, кычкырып-кычкырып егълап, тагы полковникның кулын үпте. Аягына тезләнде. Тимергали буның да исемен, фамилиясен язып алды. Белешергә вәгъдә итте. Хатын тагы егълады, тагы көлдә. Шул авыр хистән котылып өчен Тимергали тизрәк һавага чыкты.

Күргәннәр, ишеткәннәр берлә башы казан кебек кайнаганга, ул өенә кайтып йоклый алмаячагын хис итеп, акрынлап кына шәһәр буйлап китте. Анда да, бунда да подваллардан музыка тавышы ишетелде. Урамның һәр почмагында исерек әфисәр очрады. Урам буенда өзәлмәенчә атларда, автомобильләрдә маржалар төяп кәсф-сафа чиккән әфисәр кәрваны өзәлмәде. Шыршыр иткән маржа тавышы кайвакытларны бөтен шәһәрне тутырды. Ресторанның ачылып киткән ишегеннән тулып чыккан музыка, исерек тавышы дөнъяны тутырды. Ул шул тавыштан, шул сәфәләттән³⁷ башындагы кадерле уйларны саклау өчен кечкенә урамга борылды. Берничә адым атларга өлгөрмәде, хезмәтче маржалар берлә йөри торган казачийларга, аның артынан маржаны тилертеп кычкырта торган солдат төркеменә очрады. Анда-бунда ава-түнә килә торган солдатка, кычкырып жырлый торган казачийга бәрелде. Тагы борылып яктырак урамга чыкты. Уена чумып берничә минут китә алмады: «Полковник, полковник!»—дигән тавышны ишетте. Әйләнеп карарга

өлгермәде, ике ягына ике маржа житәкләгән бер кызмача генерал килеп күреште: «Таныш булыңыз, Мария Ивановна, Елена Петровна. Кая монда ялгыз йөрисез, әйдәңез штабка, бөтен дус-иш анда, сезгә, фронттан килгәннәргә азрак һава алырга кирәк», — диде. Шактый исереп өлгергән Елена Петровна-ны Тимергалиевкә житәрләргә тугры килде. Үзеннән-үзе штаб ресторанына кителде.

Генералның ишеккә берничә мәртәбә чиртүенә ишек таргына ачылды вә аннан әрмәнме, грузинмы — берсе башын тыкты. Боларны бер мәртәбә карап алганның соңында, танымаган Тимергалиевне күреп, аңа күз тегеп: «Сезгә кем кирәк?» — диде. Генерал: «Ул безнең берлә, безнең кунак!» — дип түбән таба илтә торган берничә баскычны төшөп югалды. Шаркылдап көлә торган исерек Елена Петровнага ярдәм итә-итә акрынлап Тимергали дә подвалга керде. Таргына иттереп эшлängән коридорның ике ягында тәсбих кебек итеп кабинетлар тезелгән иде. Алар эчләреннән чыр-чыр тавышлар ишетелә вә кайберләреннән русчалап җырлар, бию тавышлары килә, кайберләре караңгы мәчет кебек бум-бушлык хисе калдыра иде. Кунаклар тагы бер борылды, тагы бер буш бүлмәне үтте, ишек ачылды. Тимергалинең күз алдына электрик яктысына чумган зур бер бүлмә ташланды. Бүлмәнең уртасындагы өстәл өстенә дөньядагы бөтен төстә шешәләр тутырылган, аның төрле якларына төрле аш алды ашамлыклары, мивәләр³⁸ түшәлгән иде. Югары түрдә Тимергалинең Порт-Артур иптәше генерал Петров утырган, аның ике ягына шәфкать һәмширәсе киemenдәге егерме бишле, утызлы ике маржа җирләшкән. Аларның күршесенә бер казачий генералы, аның күршесендә тагы бер буялган маржа, аның күршесенә бер полковник, тагы маржа, тагы полковник, тагы маржа, өстәлнең түбәненә баягы интендант забиты³⁹, аның янына кызыл яңаклы яшь кенә бер жандарм киemenдәге забит. Иң түбәндә генә баягы номерда очраткан әрмәни утырган иде. Яңа кунакларга урын бирер өчен бар да сикереп торды. Генерал Петров кызарган күзләре берлә көлемсерәп: «Бунда, генерал, бунда, полковник!» — дип түрдә урын күрсәтте. «Танышыңыз, әфәнделәр, безнең атлы гаскәр каһарманы полковник Мирхәйдәр Батыргәрәевич Тимергалиев!». Полковник Мирхәйдәр шәфкать һәмширәсендәге хатыннарын кайсысының княжня, кайсысының графиня икәннән белде вә ирләр арасында Петербургның аристократ гаиләсенен исемнәрен ишетте. Интендант забитны генерал: «Бу безнең дамаларның сөйгән егетләре, безнең яшь әфисәр князь Оболенский!» — диде. Аннан күчеп әрмәнгә: «Безнең гаскәргә әллә никадәр хезмәт иткән Карапет Карапетыч! Әфәнделәр, бер-береңез берлә дустлашыңыз!» — диде. Полковник Мирхәйдәр утырырга өлгермәде, Карапет шампанский шешәләреннән кадәхка⁴⁰ тутыра башлады. Кызмача бер хатын да аякка калкып: «Безнең Фәрат елгасы янына кадәр илткән полковник Мирхәйдәр Батыргәрәевич исәнлегенә вә аның таза кулындагы рус байрагы Багдадка, Басра күрфәзенә⁴² кадәр җилбердәвенә эчәмез, яшәсен полковник!» — дип кычкырды. «Ура!» — дигән тавыш бөтен бүлмәне алды. Тагы эчәргә тагы хәйлә булды, дигән кебек, һәммәсе бокалларны төбенә кадәр эчеп бетерделәр. Берсе: «Музыка!» — дип кычкырды. Әллә кайдан музыкантлар килде. Әрмән, гөржи, әзәрбайҗан көйләрен уйнарга тотынды, эчү китте. Исәнлегенә эчелмәгән беркем дә калмады. Ахырдан ресторан хужасының саулыгына да кадәх күтәрелде. Исерү тирәнәйгәннән тирәнәйде. Кунакларның бик күбесе Тимергалиев берлә синле-минлелек өчен эчте. Әллә ничәсе килеп: «Мин үзем дә татар, бабайгына чукуынган, әби генә чукуынган. Татар халкы пакъ халык», — фәлән, дип сөйләнде. Мәҗлес уйнады, көлде, җырлады, «у-у» килде. Хатыннар ачылды, әдәп качты. Фәкать Мирхәйдәр генә исермәде. Ул иптәшләре кадәр эчсә дә, әллә ник исереп китә алмады. Бунда рус гаскәре арасында булса да, баягына күргән кешеләр, мәнзараләр буның күзеннән китмәде, шуларның әрнүе, сыкрануы үзен-үзе оныттырмады, ул Тимергали булып калды. Күзенең очы берлә генә карап Карапет Карапетычның да тәмамән айнык икәннән күрдә, аның айныклығыннан көнләдеме, әллә шул әрмәнинен бөтен шул зур мәҗлесне идарәсеннән хурландымы, аңарга каршы җирәнү, хурлану хисеннән мөрәккәб бер авыр хис биләде. Бер-

се эчеп, берсе көлөп, берсе жырлап маташканда, ул һичбер вакыт үзенен авыр хисләрәннән котыла алмады.

Менә берсе: «Кызлар!» — дип кычкырды. Озакламады, балалайкалы музыкантлар берлә алты-жиде яшь кыз кереп биергә тотынды. Бу кызларның араларында картаеп килә торган, йөзен-ниен буяулар берлә төзөткән кызлар булганы шикелле, унөч-ундүрт яшьлек кызлар да юк түгел иде. Халыкның бертуктамаенча кычкырулары, кызларны эчереп-ашатып әвәрә булулары арасында, Мирхәйдәр Карапет Карапетычның ике яшь кыз берлә төрөкчә сөйләвен ишетте вә бик тиз ике кыз «Зәйбәк» биюен башлады. Эчү, кычкыру, уйнау, көлү арасында Мирхәйдәр теге кызларның берсен чакырып: «Син төрөк кызымы?» — дип, төрөкчә сөйләшә башлады. Кыз элгәре курыкты, болардан әллә кемне күзә берлә эзләде. «Әвәт⁴², төрөк кызы, без бунда әрмәннәрдә торамыз. Без дүрт кыз, фәкәт әман⁴³ бәкем сөйләмә! Бези үлдерерләр, һәркөн дуйюрләр!»⁴⁴ — диде. Качарга тырышты. Мирхәйдәр аларның кая торуларын сорады. «Валлаһ, бәкем, белмиюрем, иштә арбая утуртиюрлар, китриюрләр, соңра кидиюр⁴⁵, һәркөн буйлә⁴⁶, беремез хәстә дүшдә», — диде дә, әллә нидән куркып бик тиз качты.

Ата углын, ана кызын белмәс дәрәжәгә килгәндә казачий генералы торып: «Төрөк маршы уйна!» — дип кычкырды. Карапет Карапетычның: «Генерал, ничек дошман маршын уйныймыз?» — фәлән, диюенә: «Уйна! Мин синен авыз-борнынны ватармын! Син кем бунда? Миңа сабак өйрәтергә, армянская морда!.. Уйна!» — дип кычкырды. Хатыннар да, төрөк маршы, диделәр. Берсе торып, төрөкләрнең джентельменлеге хакында сөйләде, берсе үзенә төрөк нәселәннән булуын дөгъва итте, берсе: «Шул эт углы этләр, әрмәннәр безне төрөкләр берлә бозыштырдылар. Алтын кебек халык!» — диде. Урду маршы башланды. Бөтен исерекләр «ду» килеп, кайсы кул чапканда, кайсы: «Браво!» — дип кычкырганда, Мирхәйдәр күзә берлә төрөк кызларын эзләде. Аның берсе, берәз эчеп-исереп алган да мәгънәсез иттереп көлөп тора иде. Берсе дивар янына сөялгән дә күзеннән мөлдер-мөлдер иттереп яшен агыза иде, кем белсен — ни өчен бу сәфаләт жариясе яшь түгә иде? Тагы бер маржа, төрөкчә бер жыр-фәлән, диде. Тагы кычкырыш, тартыш китте. Теге әрмән тагы кызлар берлә әллә ни сөйләде. Шуннан теге көлөп тора торган кыз алга чыгып басты. Музыка туктады. Исерекләр дә берәз басылды. Кыз саф тавыш берлә французча «Марсельеза»ны жырлады. Исерек компаниясе аптырап калды. Инкыйлаб маршына каршы бер кыйсме протест итмәкче булды, бер кыйсме тыңламакчы булды, берсе көлмәкче булды. Төрөк кызы күзен берәз йомып жырлавында дөвам итте. Жыр беткәч һәркем кул чапты. Бер княжна французча итеп кыздан сорашмакчы булды: «Син кем, кайдан, кем кызы?» Кыз кызарды... Французча: «Мин бер төрөк кызы», — диде дә югалды... Мирхәйдәрдә бу «Марсельеза», төрөк кызы авызыннан төрөк жыры дип жырлаткан «Марсельеза» чуалчык бер хис уятты. Кызның берәр зуррак гаиләдән икәнән аңлатса да, бая урду маршы уйналганда егълаган кызга караганда рухан тәмам башкалыгын күрсәтте. Тавыш-туыш, эчү-исерү туктамады, жыр, музыка дөньяны алды. Менә, бердөнбер полковник: «Бомбардировка!» — дип кычкырды. Үзе зур шампания шешәсе берлә почмактагы көзгегә бәрде. Көзгә чылтырап, ватылып төшәргә өлгермәде, икенчеләре икенче шешәләргә, өченчәсе тагы берне, дүртенчәсе тагы берне ыргытты. Дивардагы көзгә туктамадан шалтыр-шолтыр ватылды, шешәләрдәге шәрабләр ягъмур кебек яуды. Бүлмәдә ары-бире шешә очып йөрдә, барып төшөп ватылды, чартлады, ватылу-коелу берлә дөнья тулды. Шуңарга хатыннарынның чыр-пыр килүе катышты. Ватылачак шешәләр беткәч, теге полковник кадәхләр берлә атты. Аның артыннан башкалар тотынды, кадәхтән соң тәрилкәләр китте. Өстәл өсте бер минутта идәнгә төште. Бөтен идән ватык тәрилкәләр, калдык ашлар, мивә кабыклары берлә капланды. Шешәләрдән аккан эчемлекләр берлә идән елга булды. Берсе: «Ура!» — дип кычкырып, хатыннарын тотты. Бер генерал бер төрөк кызын муенына атландырды. Берсе бер яшь кызы сарык салган кебек иңсәсенә салды. Бер полковник княжняны кулына күтәрдә, аның чәче тишелеп төште. Ике әфисәрнең кулына бер хатын утырды. Берсе алга чыгып:

«Раббем, гафу ит!» — дип дини бер христиан гыйбадәт көен жырлый башлады, аңарга икенчеләр кушылды. Аның артынан «Алла, падишаны сакла» көе башланды. Шәм күтәрәп килгән ресторан хужасының битенә бер полковник зур савыттан алып гәрчис буяды. Берсе, ватылмый калган борыч савытынан борыч сипте, берсе колагына тоз тутырды. Аның төчкерүеннән, йөткерүеннән көлә-көлә, жырлый-жырлый мөсафирлар кузгалды. Мирхәйдәр Тимергали дә тавыш-туыш арасында төрек кызларының кая киткәннәрен күрми дә калды. Халык кайсы анда, кайсы монда таралды. Кабинетлар яңы мөсафирлар берлә тулды. Тимергали ишектән чыкканда, күршесендә фәкәт карт казачий генералын гына очратты.

* * *

Баш команданның сараена полковник Тимергалиев килгәндә әле беркем дә юк иде. Явер⁴⁷ аны озын өстәл куелган, тирә-юньнәре төрле хариталар берлә тутырылган зур бер залга кертте дә: «Хәзер, полковник, бар да киләчәкләр!» — дип чыгып китте. Ялгыз калган полковник, өстәл тирәсенә куелган урындыкларны, алдына куелган кәгазьләренә, каләм, кара савытларны күздән кичереп, гаскәри мәжлес шактый зур булачак икән дигән фикергә килергә өлгөрмәде, дивардагы зур сәгать бик һаваланып кына 11 не сукты. Мирхәйдәр бүгенгә гәзитәдә күзен йөртә башлады. Бер яңы хәбәр юк, һәр жирдә тынычлык, ләкин алманнар бит гадәт буенча һәр елны язга таба бер хәрәкәт башлыйлар. Безнекеләрнең берсенә бик каты бер йомрык оралар, үзләренә яисә иттифакчыларына яңы бер мәйдан ачалар. Үткән елны шул вакытны Карпатта ясаганнар иде, Кавказ жәһәннәсендә шул йомрыкны жый торганнардыр да, халкы төрек, динә мөселман булган Кавказы басмакчы була торганнардыр. Чынлап та шулай итәргә бик мөмкин бит, ул зур харитадагы нокталарны карап, үзен төрек пашасы, төрек әркане хәрбия⁴⁸ забиты кебек иттереп уйлады. Шундагы юлларны, тауларны, елгаларны барысын да күздән кичерде. Барысының да никадәр гаскәрне туктата белүләрен хисаплады. Гаскәрнең ничә көндә, ничә атнада үтә беләчәк мөсафәрләренә⁴⁹ исәпләде. Рус гаскәренәң куәтен бизмәнгә салды.

...Мин йөз мең, юк, йөз егерме меңдә төрек гаскәре — солдатлары берлә өч айда бөтен Кавказы үтә алыр идем... Шуннан соң Кавказдан арымаган йөз мең атлы гаскәр, ике йөз, өч йөз мең жәяүлелә гаскәр жыйып алып, Ингелтерәнә⁵⁰ Басра күрфәзенә себереп түгәр идем... Чыңгызча иттереп бер хәрәкәт ясап, шимали Иран, Хәзер диңгезе аша үтеп, Төркстанга барып керер идем. Идел буйлап Казанга кадәр менеп, Алтын Урданың нигезен корып, урыс ягынан Иделгә ага торган елгаларның коюларына сакчылар куеп, бөтен Идел буена, Хәзер диңгезенә хужа булыр идем. Аннан?... Аннан?..

Аның фикере бер ноктага туктады. Ул Төркстанның халкы, байлыгы хакында уйларга, күпме гаскәр жыйып булу хакында төшенергә кереште... Әйе, мондагы шәһәр халкы гаскәрлеккә оныткан, ләкин ул берни түгел... Анда анадан тума атлы гаскәр, төрекмән, кара кыргыз, казакъ яши... Шунның үзеннән генә чыккан көч берлә тән ягынан килгән урыс көчләрен туктатып була. Идел буйлап менеп татарны, нугайны русның аркасынан аякландырып Себерне, Уралны кисеп була. Идел-Урал, Себер, Төркстан, Кавказ киселсә, Русиянең фабрика, заводы кайдан материал ала, ни эшли? Русиянең эчендәге ихтилял⁵¹ фикере, түрәләрендәге ришвәтчелек, гаскәрләрендәге икрафчылык көя булып эченнән ашый. Русия шул зур йомрыкларга чыдый алмый, жимерелә... Тагы рус-төрк тартышуының икенче бите ачыла. Әдернәдән алып Кашгарга кадәр бер буйдан тезелеп киткән төрек халкы, алтмыш-житмеш миллионлы төрек халкы берләшә, тагы үзенң тарихи дошманына — русларга каршы бер байрак күтәрә... Әлбәттә, бу сугыш, бу тартыш бер елда бетми. Әлбәттә, бундагы биш-алты йөз еллык мәсьәләләр бер кылыч кисүе берлә хәл ителми... Ләкин Аксак Тимернең ясаган хатасыннан туган бөек Русия жимерелә, бөтен дөньяны тотарга дип канатларын ачкан кара кошның канатлары киселә, ул элгәреге хәленә, үзенң мәскәвиясенә кайта...

Төрөк әркияне хәрбендә шул план булырга тиеш! Чөнки бу план госманлы тарихының бу көнгә кадәр киткән хата, яңлыш юлыннан чыгарачак, кырык корамадан корылган госманлылык императорлыгы жиренә бер милләттән оештырылган төрөк дәүләте мәйданга китерәчәк... Алмания әркияне хәрбе дә бу фикердә ярдәмдә булырга тиеш, чөнки аның сатуына, һөнәренә дуст бер мәмләкәтнең химаясендә⁵² дөнья кадәр базар мәйданга киләчәк. Үзенә рәкыйб⁵³ Ингелтерәнәң һөнәр сәнагатен, тижәрәтен⁵⁴ мәгълүб⁵⁵ итәчәк. Шулай булганда ни дип Әнвәр паша Сүәш каналы буенда маташа? Ни дип бундагы төрөк илләреннән алынган гаскәр берлә, төрөк илләрен дошман кулында калдырып, Мисырга керергә, Африкага жәелергә тырыша!.. Ник андагы гарәп гаскәрен монда китереп Кавказга, Иранга ташлап, бундагы төрөк илләрен, эч күңелдән истикъялға⁵⁶ омтылып торган төрөк йортларын котылдырырга ашыкмый?.. Ник бундагы куәт берлә файдаланырга теләми?..

Фикер тәмам булып бетмәде, ишек ачылды: эре ак тешле, ач яңаклы, озын буйлы, имансыз күзле, гаскәри киemenнән бер англиз килеп керде. Явернең полковник Тимергалиев, полковник Вильямс дип күрештерүләренә әһәмият бирмәгән кебек, сәгатькә күзен йөгертте. Өстәл тирәсендәге бушлыкны күрәп гажәпкә калган кебек кыяфәт алды. Тимергалигә англизчә әллә ниләр сөйләде. Явер: «Полковник французча, алманча гына сөйли»,— диде. Инглиз күзен текте. Инглизчә дә белми торган полковник ничек иттереп гаскәр идарә итә алсын, ул ни дип бундый мәжлесләргә чакырыла дигән кебек хәйрәтен⁵⁷ йөзенә чыгарды. Бер урындыкка утырып, икенчесенә аягыны куеп, чантасыннан⁵⁸ әллә никадәр комаш⁵⁹ үрнәкләре чыгарды, аларны өстәлгә жәеп салды. Бер кәгазьгә шуларның номерларын, хисапларын яза башлады. Кай вакытлар туктап хисаплар эшләде. Үзеннән-үзе сөйләнде. Тагы хисаплады, тагы язды. Торып китеп зур харитадан Ирандагы шәһәрләренң Басра күрфәзенә мәсафәсен үлчәде. Бакуга, Әнзәләгә юлларны карады, хисаплады, үлчәде, язды. Шул комивояжирны⁶⁰ күрәп, Тимергали аптырап калды: «Менә шулар өчен сугышамыз, күрәсәң. Менә мин шуның мал-товарының юлы уңайлансын өчен, күрәсәң, төрөк каны түгәм»,— диде. Үзе дорфа йөзле шул англизнең йөзәндә, күзәндә берәр мәгънә аңлар өчен эзләнергә тотынды. Тупас, үзсүзлелеккә башка бер нәрсә таба алмады.

Ишек ачылып китте, әтәч кебек пәхтә, әтәч кебек җанлы бер француз килеп керде. Ул үзенә көләчлек биреп, англизнең янына килеп, англизчә сөйләде, көлдә, елмайды. Инглиз һаман «Олрайт, олрайт!» (All right)⁶¹ диюгә башка бер сүз әйтмәде. Француз Тимергалигә килеп аның кулын кысты. Французчалап: «Мин сезне күптән ишетә идем»,— фәләң, дип нәзакәтлек сатарга кереште вә бик тиздән: «Беләсез, куланил⁶², алманнар, бөтен дөньядагы шулкадәр мәшәкәт берлә мәйданга килгән мәдәнияте бетерер өчен, бөтен көчләре берлә тырышалар. Төрөкләрне дә үз тарафларына аудардылар... Бөтен мөселман дөньясы бу мәсьәләдә төрөкләргә хилаф. Һиндстан мөселманнары әллә никадәр күңелле гаскәр бирделәр. Безнең Жәзаир⁶³, Тунис, Фәс⁶⁴ әллә никадәр күңелле гаскәр чыгарды. Ченак калыгада⁶⁵, Гайракта, Македониядә төрөкләргә каршы Һинд вә Африка мөселманнары сугышып ята. Бу якта Русия мөселманнары сугыша. Бу күрсәтә ки, канеж⁶⁶ төрөкләрнең германofilлык сәясәтләре тугры түгел. Без төрөкләрнең дошманы түгел, без хәзерге хөкүмәтнең дошманы. Бу мөселман дөньясы өчен зарарлы дип уйлыйбыз. Куланил, беләсез, бездә мөселманнар элгәреге үз тормышларына караганда әллә ничә мәртәбә шәп торалар, көннән-көн француз мәдәниятенә якынлашалар. Мин Жәзаирдә, Туниста булдым. Мәктәпләрдәге балаларның Лафантин шигырьләрен сөеп укуларын күрәп исем китте». Французның очсыз-чиксез сүзләре бетмәде. Мирхәйдәр һичбер төрле жавап бирергә өлгермәде, кичәге казачий генералы килеп керде. Нә французча, нә англизчә белмәгәнгә, англизнең күзен акайтып каравына да көлемсерәде, французның бик күп нәзакәтләренә дә елмайды. Берсе артыннан берсе башкалар да килеп сәгать уникегә таба халык жыелып бетә язды.

Инглиз дә үрнәкләрен чантасына тыкты. Һәммәсе жирле-жиренә утырды, күршеләре берлә сөйләү башланды. Әркияне хәрәб рәисен көтеп торганда,

ишек ачылды, урта гына яшыле бер хатын килеп керде, һәммәсе сикереп торды. Берәм-берәм барып хатынның кулларын үптөләр. Полковник Тимергалиевне дә тәкъдим иттеләр. Хатын французча иттереп: «Сез минем иремне көтә торгансыздыр, ул хәзер килә. Мин аны азрак борчыдым, гафу итеңез. Бунда мәжлес тәмам булгач, һәммәңезнең безгә ашка килүеңезне үтенәм!» — диде. Янына жыелган генералларга, полковникларга русчалап: «Вася хәзер килә, безнең Мубсик (эт исеме) авырып китте, шуңарга доктор чакырттым да, ул шуны көтеп калды, хәзер килер», — диде.

Сәгать бергә чирек калганда генерал килде, мәжлес башланды. Әркияне хәрәб куланиле Фон Матнаим Кавказ жәбһәсе хакында французча гомум мәгълүмат бирде. Аны англизчәгә бер полковник тәржемә итте. Казачий генералы, тагы бер фирка команданы, бер полковник: «Русчага да тәржемә ителмәсме, без аңламадык», — дисәләр дә, рәис: «Сез үз кешеләр.., ахырда сөйләшермез», — диде. Мөзакәрә башланды. Гомум мәсьәлә хакында мөзакәрә бетмәгән иде, англиз сүз алды. Әһәмиятле мәсьәлә — Багдадка англиз гаскәренәң жирләшүдер, шуның өчен бу тарафтан тизрәк төрекләрне кысырыклау ләзәмлеген, англиз-рус жәбһәсе берләштерелүенәң иң кирәкле эш икәнән аңлатты. Инглизләрнең соң елда Иранда никадәр сәүдәләре кимүен рәкымнәр⁶⁷ берлә күрсәтте вә эш болай дәвам итәчәк булса, англизләрнең зур зарарга очрауларын вә иттифак⁶⁸ исеменә русларның үз вазифаларын тизлек берлә кыйлулары кирәклекне исбат итте.

Шуннан соң әркияне хәрәб рәисе кыска гына җавап кебек бер сүз сөйләде һәм дә рус әркияне хәрбенәң шундый бер план ясаганын аңлатты. Бер полковник торып, гомум рәвештә хәрәкәт ни төсле булачакны, полковник Тимергалиевнең бүлегенә шул вазифа йөкләнелгәнән аңлатты. Әркияне хәрәб рәисенәң әмере берлә, Тимергали планның вакларын, тәфсилатын⁶⁹ аңлатыр өчен аякка калыкты. Французча да, англизчә дә белми торган, баядан бирле иснәп тора торган генераллар, полковниклар бердән: «Русча сөйлә, полковник, русча!» — дип тавышландылар. Рәис кунакларның хөрмәтен сакларга маташса да, ахырдан, англизчә тәржемә ителер дип, русча кабул ителде. Тимергали мәгърузәсендә⁷⁰ харитадагы бик күп нокталарга тигәнгә, таулар, елгалар, шәһәрләрне сөйләгәнгә, бөтен сүзләр жәгърафия дәресе кебек булды. Француз бик дикъкатъ берлә тыңлады: харитада сызыклар ясады, ишарәләр куйды. Ләкин англиз буңарга мөнәсәбәте юк кебек һичбер әһәмият бирмәде. Урыслар башларын саллап-саллап тыңладылар. Инглизчәгә тәржемә китте. Тәржемәдән соң англиз: «Полковникның сүзе хыял, ул дүрт-биш йөз километрлык жирне ике-өч атнада үтмәкче була, бу тарихта күрелгән нәрсә түгел», — диде.

Тимергали: «Балкан сугышында Әнвәр паша атлы гаскәр берлә көненә житмеш биш километр йөрде, ике тәүлектә Әдернәгә барып керде. Үзем япон сугышында алтмыш километр йөрдем. Минем гаскәрем — төрек гаскәре, төрек гаскәрен Аурупа гаскәре берлә үлчәргә ярамый. Аның тамагы тук, өсте бөтен булса, аның алдында һичбер манигъ юк», — диде. Инглизчәгә тәржемәдән соң англиз кызарды, бүртеңде, тагы торды: «Безгә фәлән юл ачык булырга кирәк. Безнең сәүдәмез туктады. Аннан соң, полковник Тимергалиевнең барырга теләгән жирләре — ул англиз минтакасы⁷¹. Могаһәдә⁷² буенча, Төркия бүлегендә ул жирләр безгә булырга тиеш. Без сезнең гаскәренә Кара диңгез буйлап алга жибәрелүен һәм дә Ирандагы безнең артымызны саклауны кирәкле табамыз. Тагы Багдад юлында безгә каршы Алмания әсирләреннән, жыелып килгән татар гаскәре сугышып ята. Сез тагы шуларга ярдәмгә бер татар генералы жибәрергә буласыз. Мин моны аңламыйм», — диде...

Тимергали сикереп торды. Рәис аны йомшартырга теләсә дә булдыра алмады. Французча иттереп җавапка кереште: «Без монда — гаскәри бер мәжлестә. Гаскәр вә сугыш эшләрен гаскәри фән ягыннан тикшерәмез. Без бунда бер тижәрәтханәнең конторында түгел. Гаскәри эшләрне фәлән сәүдәгәргә файда, фәләнәнә зарар ноктасыннан карый алмыймыз. Инглиз сатучыларының зарарлары булырмы, айдалары чыгармы, бу безнең хисапка керми. Икенчедән, Русия мөстәкыйль бер дәүләт, ул сугышка мөстәкыйль бу-

лып керә, аның үзенә аерым әркан хәрбе бар. Аның үз гаскәрен идарәгә башлыкны теләсә кемне куярга хакы бар. Ичбер вакыт Русия әркане хәрбе, гаскәри вазифаларын берсенә йөкләткәндә англиз комивояжирларының фикерен сорамактыр», — диде вә шул «комивояжир» дигән сүзне бер-ике мәртәбә тәкратлады вә англизнен йөзенә, күзенә тутырып карады.

Француз сикереп торды, Тимергалиевне мактады, англизнен сүзен тәфсир итте. Руслар да тордылар, икегә бүленеп кайсы русча, кайсы французча сөйләргә тотынды, англиз генә кыяфәтен үзгәртмәенчә, миңа гаид түгел⁷³ кебек хәлендә калды. Рәис кыңгырау шылтыратты, тыңлаучы булмады. Тимергали ачыктан-ачык теге англизне дуэльгә чакыртыр өчен, жаһил⁷⁴ комивояжир, фәлән, дип французча сүгенүендә дәвам итте. Мәжлес «ду!» килгәндә ишек ачылды, тагы графиня керде: «Әфәнделә, шулпа суына, зинһар рәхим итәңез!» — диде. Рәис тә шуны көткән кебек мәжлесне япты: «Ашка!» — диде. Һәркем аякка торды. Графиня тавышланганны күреп: «Ни тавышланасыз, безгә солых кирәк, солых! Солых ясау хакында сөйләшәңез!». Сугышка без хәзер бөтен хатыннары, императрицадан башлап авыл хатынына, керче хатынга кадәр хилаф! Солых, югыйсә, Русия харап булачак... Инкыйлаб... Фетнә... Жәмһүрият...», — диде. Тимергалине йомшартырга теләгән француз куланиле Тимергалидән графиняның кем вә нинди гаиләдән икәненә сүзен борды. Тимергали ярты тавыш берлә: «Графиня императрицаның якын фраулаәне, баронесса Вольф!» — дип җавап бирде. Француз: «Эмм!» — диде, һәммәсә аш бүлмәсенә акты.

* * *

Кичке мәжлес бик озын сөрдә. Бик күп мәсьәләләр алга куелды. Киләчәктә алга таба баруның киң планы кабул ителде. Тимергалинен атлы гаскәренә, элгәре уйланган кебек, төрек җәһәсенә ярып англизләргә барып кушылу йөкләтелде вә шул эштә аңарга киң сәләхият⁷⁵ бирелде. Күршесендәге фиркалар берлә мөнәсәбәтләре тәгайен ителде⁷⁶. Ахырдан гына бу планы эшкә ашырыр өчен кирәкә кадәр гаскәрнен коралы җитеп бетмәгәнә, һөҗүмнен көне тәгайенә әркане хәрбенен карамагына тапшырылды. Француз куланиленә: «Язга кадәр мотлакан⁷⁷ бер хәрәкәт ясалмаса, алманнарның тагы бер мәртәбә Париска⁷⁸ таба һөҗүмнәре көтелә, шул хәрәкәт тизрәк башланылсын», — дигәнә дә зур кыйммәт куелды. Тимергали кулындагы хариталарына Русия гаскәренен торышының бөтен планын, корал, гаскәр мәркәзләренен җирләрен ишарә итте. Кавказ җәһәсенә килә беләчәк куәтләренә хисаплады. Французларның үз җәһәләре хакындагы фикерләрен, англизләренен Гыйрак җәһәсендәге мәғлүматларын туплады. Моңанча төрек әсирләреннән җыйнаган мәғлүмат кебек дикъкатъ берлә туплады.

Мәжлес тәмам булганда, әркане хәрәб рәисе: «Әфәнделә, күрәсез, мәсьәлә бик зур. Алдымызда Русиянен иң зур тарихи бер бурычы тора. Бөек Петр заманасыннан бирелеп тә, үтәлмәгән милли, дини вазифасы тора. Русиянен әлегә кадәр бөек Русия булып яшәве өчен аның юлына каршы чыккан шул Төркияне уртадан калдырырга тиеш! Аның авыру тәне алып ыргытылып, Русиянен теләгәнчә киңәюенә ичбер төрле уңайсызлык ясамаска тиеш! Иттифакчыларымыз берлә киңәшләшәп, Төркия тәхсим⁷⁹ ителәргә карар ителде. Бизанес⁸⁰ императорының чын варисы булган Русиягә Әрмәнстан, Истанбул вә бугазлар вәгдә ителде. Рус халкының динә, милләте өчен алты йөз елдан бирле алдына чыккан төрек халкы берлә тартышуы соңгы баскычына басты... Төрөкләр тарафыннан былчыратылган Ая Суфияның⁸¹ пакъләнүе, буннан биш йөз ел элек аның башыннан төшерелгән салибның яңадан тагу шәрәфе безгә тапшырылды. Мин сездән динәңез, милләтәңез, императорыңыз өчен, шул мөкаддәс тарихи хезмәттә бөтен фидакярлекләренә көтәм. Яшәсен император, яшәсен аның каһарман гаскәре, саллансын Истанбулда Русиянен ике башлы кара кошлы байрагы! Ялтырасын бөтен дөньяга Ая Суфияның башындагы мөкаддәс салибы!»⁸² — диде.

Бөтен руслар кул чапты, ура кычкырды. Бер казачий генералы күзеннән яшьләрен агызды. Француз да шул жанлануга катышты, ул да: «Виф ля рус, виф ля имперер!»⁸³ — дип кычкырды. Инглиз генә, миңа гаид түгел, дигән кебек суык калды. Тимергали шул һәяжанда⁸⁴ үзен-үзе тәмамән ят хис итте, үзенң кем икәнлеген, үзенң ниңә хезмәт иткәнән беренче мәртәбә ап-ачык итеп күрде.

Зур тавыш-туыш арасында эчендәге хисләрен саклау авыр булмаса да, элгәреге кебек иптәшчә иттереп шул генераллар, полковниклар берлә мөнәсәбәтне дәвам иттерү читенләште. Ул тешен кысты, көчен жыйды. Алдындагы мәсьәләләргә үтте. Әркияне хәрәб рәисенә барып: «Минем гаскәрәм торган жирдә бөтен халык төрек. Ирләр үлеп, качып беткән. Калган хатын-кыз, бала-чага бик ач булганга, гаскәргә комачаулый, казарма тирәсен сырып ала. Безнең солдатлар, беләсез, төреkmән, кыргыз, комык. Болар бу хатын-кыз, бала-чага берлә бик тиз аңлаша ала. Аларга каршы әрмән күңеллеләренең, безнең казачийларның иткән жәберләрен бик авыр күтәрә, күптән түгел бер авылда шул төрек бала-чагасы хакында безнекеләр берлә әрмән күңеллеләре арасында тәмам сугыш булды. Ун-унбиш әрмән үтерелде. Бездән биш-алты кеше яраланды. Шунуң өчен ул йортсыз-жирсез бала-чаганы, хатын-кызны бунда, тылга күчертергә миңа рөхсәт биреңез!». Начальник сөйләп бетергәннә дә көтмәде: «Ничек теләсәңез, шулай эшләнез. Сөзгә, полковник, киң ихтияр!» — диде. Үзе сәгатенә карап: «Миңа кайтырга вакыт, графиня көтә торгандыр!» — диде. Полковник янындагы кятибкә⁸⁵ күрсәтеп: «Димәк, мин кирәкле кәгазьләренә канцеляриядән алырмын?».

«Рәхим итеңез, рәхим итеңез!...»

Тимергали яшь кенәз явер Оболенскийны табып, аның төймәсеннән то-тып, мин синен ни эшләнеңне беләм икән кебек иттереп, күзенә тугры ка-рап: «Кенәз! Сез бит минем торган номерның телефонын беләсез?» Кенәз кы-зарды: «Әйе, әйе»,—диде. «Сез беләсез, минем бунда әллә никадәр эшем, миңа тиз китәргә дә кирәк. Эш шуны тели... Миңа телефон берлә генә бер хезмәт итәңез әле!»—диде. Кызарган, бүртенгән кенәз мәсьәләнең шулай жиңел бетүен аңлагач: «Рәхим итәңез, рәхим итәңез, әмер итәңез!»—дип жавап бирде. Полковник хатирә дәфтәрен чыгарды вә кичәге ике мәсьәләне аңлатты. «Боларны мин сораштым, һичбер сәяси ягы юк. Болар һәммәсе аңлашылмаудан килгән нәрсәләр генә. Миннән якин танышларым үтенделәр. Шуларны мөмкин булса, чыгарыңыз, булмаса, эшләрен жиңеләйтәңез. Берсе бер сәүдәгәр икән. Арада бер акча эше дә булырга кирәк!»—диде һәм дә тагы кенәзнен күзенә карады. Кенәз: «Баш өсте, иртәгә үк бөтен мәғлүматны жыйрмын, кулдан килгәнән һәммәсен эшләргән, телефон берлә сезгә хәбәр бирермен»,—диде...

Мәжлес тәмам булып, урамга чыкканда Тимергали үзендә әллә нинди бер жиңеллек хис итте. Озак көннәр юлда калып, керләнеп беткәннен соңын-да мунча чабынып чыккан кеше кебек тынычланып китте. Озын көтелгән куркынычлы мәхкәмәдән аруланып чыккан кебек пакылек, сафлык хис итте. Тамырында каннар тазардымы, тәмамән яшәреп киттеме, күңеле көрәйде, дәрте артты, алдагы әллә нинди томанлы идеалга таба ул яшь егет кебек ом-тыла башлады. Күптән хәл ителгән кебек иттереп телеграфка борылды. Ва-кытның соңлыгына карамаенча, кызына: «Хәзер миңа килергә юлга чык, Тифлистә бөтен ирәкле кәгазьләргә Үлмәс углында табарсың, бик көтәм»,—дип язды вә тиз иттереп түләп жибәрде. Рухында тагы бер жиңеләю хис итеп, өенә борылды.

Бүлмәсендә әллә никадәр визит карталары, хатлар, гәзитәләр дә булса да, берсен дә укымаенча шул зур көндә үткән вакыйгаларны, сүзләргә, ка-рарларны тикшереп, жентекләр, ижекләр өчен урынына сузылды. Баштан башлап, тагы бер мәртәбә фикерен тикшерергә теләсә дә, башы соңгы кара-рыннан үтмәде. Житте! Үткәннәр үтте, кичкәннәр кичте, бүген Мирхәйдәр Тимергалиевнең тормышында бер тыныш куелды, аның юлы борылды. Моңганчага кадәр барганының тәмам тискәренә борылды. Ул үзенең урынын кая икәнлеген бүген ачык белде, үзенең юлын тапты. Инде сөйләсә, уйлысы калмады, инде эшлисә, гамәлгә куясы гына калды. Ул шул юл табуыннан шулкадәр кәефләнгән иде ки, үзен-үзе яңы туган биләүсәдәге бала кебек хис итә иде.

Ахыры қиләсе санда.

СҮЗЛЕК

- 1 *Жәбһә* — фронт.
- 2 *Гаскәрчә* — хәрбиләрчә.
- 3 *Ишарәт* — билгә, тамга.
- 4 *Морад чае* — Морад елгасы.
- 5 *Фәрат* — Евфрат елгасы.
- 6 *Дәжлә* — Тигр елгасы.
- 7 *Михраб* — мәчеттә мулла намаз укый торган урын.
- 8 *Харита* — карта.
- 9 *Шәфкатъ һәмширәләр* — шәфкатъ ту-ташлары.
- 10 *Балалар тегермәне* — әйләнә торган уенчык.
- 11 *Жәнүб* — көньяк.

- 12 *Алай* — гаскәр.
- 13 *Каналья царица* — мәлгун ханча (Г. Исакий искәрмәсе).
- 14 *Мәгаш* — акча.
- 15 *Гөржи* — грузин.
- 16 *Фәндык (фундук)* — эре чикләвек.
- 17 *Карапет* — әрмәннәрдә көлке театр персонажы.
- 18 *Вон, вон, вон!* — урысча куып чыгару сүзләре (Г. Исакий искәрмәсе).
- 19 *Мәнзара* — күренеш.
- 20 *Вазгыять* — хәл, халәт.
- 21 *Мөзакәрә* — фикер алышу, сөйләшү.

22 *Андагы татарлар* — руслар күп вакытта бөтен Русия мөселманнарына «татар» исеме кулланалар. Әзәри төрекларенә дә күп вакыт «Баку татарлары» тәгъбире йөртәләр (Г. Исхакый искәрмәсе).

23 *Комитә* — комитет.

24 *Жасуслек* — шымчылык.

25 *Масон* — яшерен оешма әгъзасы, революционерларны шул сүз белән сүккәннәр.

26 *Франсә шималә* — Франциянең төньягы.

27 *Ләһстан* — Польша.

28 *Каһвә* — кофе.

29 *Гая* — теләк.

30 *Хилаф* — каршы.

31 *Кул урду* — үзәк гаскәр, гвардия.

32 *Тәвәккыйф* — туктату, тыю.

33 *Дөхан* — кибет.

34 *Мөрәккәб* — жыелган.

35 *Тәүкыйф* — тоткын итү, кулга алу.

36 *Мәхкәмә* — суд.

37 *Сәфаләт* — хурлык.

38 *Мивә* — жимеш.

39 *Забит* — офицер.

40 *Кадәх* — шәраб эчә торган савыт.

41 *Күрфәз* — култык.

42 *Әвәт* — әйе.

43 *Фәкать әман* — һич кенә дә.

44 *Дуйюрләр* — төяләр, кыйныйлар.

45 *Кидиюрз* — китәбез.

46 *Буйлә* — шулай.

47 *Явер* — ярдәмче, адъютант.

48 *Әркияне хәрәб* — хәрби штаб, хәрби команданлык.

49 *Мәсафә* — ике урын арасындагы ераклык.

50 *Ингелтерә* — Англия.

51 *Ихтилял* — фетнә, бунт.

52 *Химая* — яклау.

53 *Рәкыйб* — көндәш.

54 *Тижәрәт* — сәүдә.

55 *Мәгълүб* — жиңелү.

56 *Истикъял* — бәйсезлек.

57 *Хәйрәт* — аптырау.

58 *Чанта* — сумка.

59 *Комаш* — кызыл мал, ефәк тукума.

60 *Комивояжир* — сәүдә эше белән сәяхәт

итүче.

61 *Олрайт* (инглизчә) — бик яхшы.

62 *Кулаңил* — полковник.

63 *Жәзаир* — Алжир.

64 *Фәс* — Марокко.

65 *Ченак калья* — Ченак шәһәре.

66 *Кәнеж* — яшь, яңа.

67 *Рәкым* — сан, цифр.

68 *Иттифак* — берлек.

69 *Тәфсилат* — жентекләү.

70 *Мәгърузә* — доклад.

71 *Минтака* — жир шарының климат

поясы.

72 *Могәһәдә* — договор, сүз бирешү.

73 *Гаид түгел* — карамау, кагылмау.

74 *Жаһил* — надан.

75 *Сәләхият* — мөмкинлек.

76 *Тәгайен ителү* — билгеләнү.

77 *Мотлакан* — ничек булса да.

78 *Парис* — Париж.

79 *Тәкъсим* — бүлү.

80 *Бизанец* — Византия.

81 *Ая Суфия* — Истанбулда мәчет.

82 *Салиб* — хач.

83 *Виф ля рус, виф ля имперер* — яшәсен

рус, яшәсен император.

84 *Һәяжан* — дулкынлану, аптырау.

85 *Кятиб* — секретарь.

Ислам диненең өч нигезе

ИСЛАМ ДИНЕНЕҢ ӨЧ НИГЕЗЕ

ИГЪТИКАД, ЯГЪНИ ИНАНУ, ГАМӘЛ, ӘХЛАК

58. Адәм балаларының күңелләрендә вә тәннәрендә, эчләрендә вә тышларында булган хәлләрнең бөтенесе «игътикад», «гамәл», «әхләк» исемнәрендә өч нәрсәгә аерылалар.

Бу өч нәрсәнең һәрбере «бозык» вә «төзек» исемнәре белән икешәр төргә аерылалар. Ислам динендә булган нигез маддәләр (статьялар) дә игътикад, гамәл, әхләк, әдәбләр булып, башка нәрсәләр шул нигезләрнең тармакларыннандыр.

59. «Игътикад» — күңелнең нык вә анык ышануы дигән сүз. Бу хәл гарәп телендә раслау сүзе белән йөртелә. Күктә кояш барлыгын үзез без күрмәсәк тә, Мәккә вә Мәдинә исемендә шәһәрләр булуны, ике жирдә ике — дүрт икәннән белүез без — игътикад буладыр. Мөселман кеше өчен дини эшләрдә игътикад, динне төзек кылу лязим. Дөньяви эшләрдә һәрнәрсәне төзек рәвештә игътикад кылу тиешле.

60. Ислам динендәге «игътикад» исемле нигез. Һичбер вакытта вә һичбер сәбәп вә гозер белән юкка чыкмый. Шуның игътикад кылу фарыз булган нәрсәләрдә үзеннән игътикадын югалтучы кеше ислам диненнән аерылган буладыр.

61. Ислам динендә фарыз булган игътикад берәр төрле дәлил вә дәлилгә бина ителгән булырга тиешле. Әгәр дә бер дәлил гакул тарафыннан төзелгән булса, аның исеме «дәлил гакул» була. Әмма гакул тарафыннан булмыйча, бәлки шәригать тарафыннан төзелгән булса да, гәрчә гакулның бер кадәр катнашы булса да, аның исеме «дәлил нәкул» вә «дәлил шәргый» исемнәрендә буладыр.

62. Ислам диненә керү, дин, мәзһәб һәм дә игътикад эше ихтыярлы булып, ислам диненә күрә игътикад дәлилгә бина ителергә тиешле булса да, зарурәт микъдарында гына тәкълид, ягъни берәүгә иярәп игътикад кылу да — мөмкән санала. Бер мәртәбә ислам динен кабул иткәннән соң аннан кире кайтучы бетә. Бер нәрсәнең бозыклығына борһан каим, ягъни бер булып торучы дәлил булмаганда, үзеннән гакулы ирешеп җитмәвә сәбәпле генә инкяр кылуга ислам динендә ярдәм юк. Андый эшләр һәрвакыт мөмкинлек даирәсендә торы тиешле.

63. Игътикад җөмләсеннән булган дини эшләрнең гакул белән беләнүе мөмкин булганнарында «дәлил гакул» төшенчәсе алда тотыла. Әмма гакул белән эш итү мөмкин булмас, шулай да хәдд затына, ягъни үзенә-үзе гакул белән эш йөртү тыелмаста. Булган эшләрдә «дәлил нәкул» алда тотыла. Аллаһы тәгаләнең барлыгы, пәйгамбәрлек, вәхи мөмкинлөгә, беренче төрдән, ягъни «дәлил гакул»дән булып, «хәшер», ягъни «мәетләргә тергезеп» бер жиргә туплау, «нәшер», ягъни кеше арасына тарату, «жәннәт» вә «жәһәннәм» ышанулары — соңгы төрдә, ягъни «дәлил нәкул» вә «дәлил шәргый»дә булалар.

Ислам диненең өч нигезе?

64. «Гамәл мөкәллиф», яғни өскә йөкләтелгән эш. Гакыллы, балигъ бәндәнең үз ихтыяры белән кыла торган эше булып, әгәр дә ислам дине тарафыннан килгән әмерләргә муафикъ булса — «төзек гамәл», яғни «гамәл салих» исемендә. Әгәр дә ислам дине тыйган эшне кылу булса, монысы «бозык гамәл», яғни «гамәл фасикъ» исемендә буладыр.

65. Әхлак — кешенең үз нәфесен вә рухын тәрбия итүе вә Аллаһы тәгаләгә бәндәчелек күрсәтүе, һәммә кешеләр белән була торган һәртөрле мөгамәләләргә яхшы бер ысулга куюдадыр. Шул рәвештә булган холыклар «әхлак хөснә» исемендә булып, аларның киресенчәләре «сәйзә», яғни «явызлык вә бозык холыклар» исемендә буладыр.

66. Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән ирештерелгән һәммә диннәр ошбу игътикад, гамәл, әхлак нигезләренен рәвешләрендә артык вә ким булуларында бер кадәр башкалыклар булырга мөмкин. Әмма игътикад нигезендә сәмави илаһи, яғни күктән иңгән диннәргә бөтенесе бер төрле рәвештә булып, араларында аерымлык юк. Шуның өчен «хак дин» дигән сүз белән, «Ислам дине» дигән сүз — икесе бер мәгънәдә буладыр. Ләкин безнең бу әсәрдә һәрвакыт «Ислам дине» дигән сүз — икесе бер мәгънәдә буладыр. Ләкин безнең бу әсәрдә һәрвакыт «Ислам дине» дип сөйли торган сүз бездән «Мөхәммәд (Аңа Аллаһы тәгаләнең хәер догасы һәм сәләме булсын!) тарафыннан ирештерелгән дин дип кенә теләнәдер. Бу рәвештә куллану да дөрес.

67. Ислам диненең нигезе булган игътикад, гамәл, әхлак кебек әдәп төшенчәләрдән максат ителгән иң көчлесе «игътикад» булып калган. Калган икесе моңа иярүчеләр хөкемендә. Һәр хәлдә «игътикад» үзе бер мөстәкыйль бер нәрсә булып, башкалары мөстәкыйль түгел.

68. Иман-ислам динендә күнелнең игътикады белән тел гамәле булган икътярның жыелуыннан гыйбарәт буладыр. Шуның өчен «Иманда» игътикад белән гамәл, тел гамәле генә икесе берлектә булу кирәк. Мәгәр дә игътикад нигезе куәтле булып, «гамәл икътяр» аның дәрәжәсендә булмас. Моларның әүвәлгесе «игътикад» — күнел эше, гамәлдә «тел белән икътяр» — тән гамәле буладыр.

«Мөзмәнән биһ»ләр, яғни иман китерә торган нәрсәләр

69. Ислам диненә күрә бу урында телгә алыначак «мөзмәнән биһ»ләргә игътикад вә икътяр кылу белән адәм балаларының бөтенесе — әүвәлгеләре дә соңгылары да бер тигез өстенә йөкләнгән, яғни җаваплылар. Инсаннарны дингә өндәп Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән никадәр рәсүлләр җибәрелгән булса, һәммәсә дә ошбу «мөзмәнән биһ»ләргә ирештергәннәр иде. Игътикад хосусында үзгәрү вә алмашыну яғни «нәсех» дигән нәрсә юк. Андый эшнең булуы мөмкин түгел.

70. Дин—Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән өйрәтелгән вә белдерелгән канун булганлыктан, һәр нәрсәдән элек Аллаһы тәгаләнең үзен бәндәләргә көчләре җитәрлек рәвештә да белү, аңа иман итү, яғни көчләре җитәрлек рәвештә булса да белү, аңа иман итү, яғни игътикад кылу лязим. Аның үзен белми. Үзенә иман китерми торып, Аның бөйрөкләрен тоту белән генә дин булу сурәтләнми. Ислам диненең беренче нигезе мөмкин булган дәрәжәдә Аллаһы тәгаләне белү, Аңа ышанудыр.

71. Аллаһы тәгаләгә ошбу рәвештә иман китерү, Аллаһы тәгаләне ошбу рәвештә белү тиешле буладыр. Аллаһы тәгалә хәзрәте — бар вәжүдә ваҗибдыр, яғни булырга тиешле барлыктыр. Вәжүдендә — барлыгында башкалардан бай, әүвәле — ахыры һәм дә бер нәрсәгә дә ихтыяҗы юк. Үзе бар икән, мөмкин нәрсәләргә мохтаҗ булуы сурәт тотмый. Үзенә заты белән башкалардан хәҗәтсез. Хаклык белән гыйбадәт кылу Аңа гына хас. Догаи тәдарругъ, яғни ялвару догасы — шулай ук һич чиге булмаган диңгезгә нисбәт белән бер тамчысы кадәр генә өлеше дә адәм балаларын бу көндә белмәгән дөньяны бөтен мәхлукларны барлыкка китерүе.

72. Аллаһы тәгалә хәзрәте камил сыйфатлар белән сыйфатланучы, һәртөрле кимчелек эшләрдән арынган, пакъ һәр нәрсәгә белә, вә мөмкин нәрсәләргә охшамый. Табигать галәмәнә вә имкян дәрәжәсенә вә даирәсенә хас булган заман үтү, урынга мохтаҗ булу, җисемлек вә кушылу һәм дә башка төрле жәһәттә булу кабиләннән нәрсәләргә аның хакында сурәтләнми. Шәриктән, яғни иптәштән вә тиндәштән арынган хакыйкатен яхшы белеп җиткерә алмаган инсан көчә җитми. Андый бер үзенчәлек вә куәт-корал адәм баласына бирелмәгән. Адәм баласының гакылы, зиһене югары эшлекле булса да, Аллаһы тәгаләнең хакыйкатен белә алыр дәрәжәсеннән түбән. Коръән Кәрим белдергән рәвештә Аллаһы тәгаләне тану — адәм балалары өчен җитәрлек.

73. Аллаһы тәгалә хәзрәтенә ошбу сыйфатларны исбат итү лязим. Вәжүд (барлык), кыйдам (мәңгелек), бәка (мәңгелек), хавадискә хилафлыгы (вакыйфага каршылыгы), вәхдәт (берлек), хәят (тормыш), гыйлем, ирадә (теләк), кодрәт, ихтыяр, сәмеғъ (ишетү), бәсыр (күрү), кәлям (сүз), һәртөрле сәбәпләрдән күз йомып бары гакыл үлчәме белән генә караганда да Аллаһы тәгалә хакында ошбу нәрсәләр дә дөрес күренә:

а) Мөмкин нәрсәне барлыкка китерү, ярату. Бу нәрсәләр кирәк-хәер, кирәк-на-
чарлык булсын.

б) Үзенә бәндәләрен нигъмәткә салуы да, мәшәкаткә мөбтәлә кылуы да, ягъни
дучар итүе дә. Үзенә гөнаһлы вә үзен хөрмәтсез итүчене дөнья нигъмәтенә чумыруы, вә
көн-төн гыйбадәт кылучы бәндәсен дөньяның жәфасы белән газаплавы да.

74. Аллаһы тәгаләнең барлыгы. Салучы булмаганда өй, язучы булмаганда китап,
ясаучы булмаганда арба вә чана булмый. Ясалган нәрсәнең ясаучысы лязим. Шуның
өчен Ай, Кояш һәм дә йолдызларны, урман, таулар, ташлар, елгалар, диңгезләргә бер
бар итүче булу — үзеннән-үзе лязим була. Шуңа Зат — Аллаһы тәгаләдер. Әлбәттә ош-
бу кебек дәлилләр белән белүчеләр — «мөстәкыйль дәлил» белән белүчеләр була.
Аларның иманы да «истидляли, ягъни «дәлилгә бина ителгән иман» исемендә була.
Әмма һич тә тикшерми вә уйлап карамайча ярамый. Бары кешеләргә ияреп иман
китерүче «мөкаллид», иманы да тәкълиди-кешегә ияреп китерелгән иман булганы өчен.
Бәгъзе бер кешеләр Аллаһы тәгаләнең бәдиһилек, ягъни ачыклык дәрәжәсе — билә
вәжһе, Аның үзеннән башка үзгәрми, бозылмый, диләр.

Бу дәрәжәдәге иман истидляли иманнан да өстен икәнлегә мәгълүм.

75. Аллаһы тәгаләнең үз-үзе өчен эшләренә авыры вә жиңеле юк. Эшләренә
тәмам булуы өчен мөддәтләр, ягъни вакытлар үтүгә дә ихтыяж юк. Хәтта Аллаһы
тәгаләнең үзенә нисбәт белән мөддәт вә заман дигән нәрсәләр үзләре дә юк. Булулары
сурәттә тотылмый. Аллаһы тәгаләнең барлыкка китергән бәндәләргә нисбәт белән
мөддәт вә заман дигән төшенчәләр бар. Эшләр һәрвакыт елъязмалар ысулы белән ка-
миллеккә бара. Һәрнәрсә үзенә яраклы бер сәбәпкә баглана. Сәбәп вә гыйллә (сәбәп)
тәмам булу белән сәбәп вә сәбәпкә нигезләнгән вәжүдкә (барлыкка) чыга. Бу тәртип
мәңгелектән бирле шулай килә. Вә шулай корылып куелган зур фабрикадагы машина-
лар, кораллар ни рәвештә бер-беренә башланып хәрәкәт иткән хәлдә һаман да бара.
Әмма эшнәң нәтижәсе ничек булачак, һинди нәтижәләр күрелер. Бу эшләренә тәфси-
ле бәндәләрдән яшерен, Аллаһы тәгаләнең үзенә генә мәгълүм серләреннән.

76. Югарыда сөйләнгән тәртип вә корылып куелган тәртип (Коръән Кәримдә
«сөннәтүллаһ») Аллаһы тәгалә тарафыннан корылып куелган тәртип дип тәгъбир
ителәдер.

77. Һәрхәлдә, Аллаһы тәгаләнең барлыгында вә берлегендә, бөтен мөмкинлекләренә
барлыкка китерүендә мөмкинлекләргә охшамавында, чикләнмәгән көчле булып үзе
теләгәнчә үзгәртүендә сатулашып вә тарткалашып гомер уздырырлык эш юк. Адам ба-
ласы үзенә барлыгын белсә, мәхлукатның барлыгы хакында бер кадәр фикер йөртсә,
табигать серләре хакында көчә житкән кадәр уйласса, һәр хәлдә гакыл үлчәвен кулын-
да тотып инсаф белән битараф рәвештә хөкем чыгарса вә чагыштырса, бу кадәр
гажәеп вә таң калырлык эшләренә зиһеннәренә аптырашта калдырырлык багълану вә
мөнәсәбәтләренә, табигать гамәлендә булган серләренә бер бик акыллы барлыкка ки-
терүче вә эшнә оста алып баручы галим әсәре булуын да шөбһәсә калмас. «Ә фи Ал-
лаһи шәк фатыйрес-сәмәватә вәл-ардә?» («Аллаһы тәгаләнең күкләренә һәм жирне
барлыкка китерүендә шөбһә бармы әллә?» — Ә. Х.) дип теле белән кычкырмаса да,
күңеле, хәтта тәнендә булган бөтен әгъзалары кычкырырлар.

Фәрештәләр

78. Фәрештәләр — Аллаһы тәгаләнең хөрмәтле бәндәләре. Мәхлуклары булып,
Аллаһы тәгаләгә итагатьлеләр-буйсынучылар, гөнаһ кылмыйлар. Үзләренә боерылган
рәвештә гыйбадәтләрендә даимнәр. Шуңа кадәрдән артык боларның хәлләрен белү
белән шәригать төзүче тарафыннан көчлөү-ирексезлөү юк. Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән
пәйгамбәрләргә фәрештәләр арадашлыгы белән вәхи килүне игътикад өчен шуңа кадәр
белү дә житә. Фәрештәләр арасында Жәбраил, Микяил, Исрафил, Газраил исемендә
затлар булганлык — дәрәс хәбәрләрдән мәгълүм.

Китаплар

79. Инсаннарны туры юлга салу юлында Аллаһы тәгаләнең сүзләреннән гыйбарәт
булган китаплары пәйгамбәрләр аркылы бәндәләргә ирешелде. Китапларның
пәйгамбәрләргә ирешүләре фәрештәләр арадашлыгы белән дә һәм алардан башка да
буладыр иде. Бөтен китапларның саннары вә кемнәргә кайсы вакытларда
жибәрелгәнлекләре хакында ачык мәгълүм булмаса да Тәүрат исемле китапның — Му-
са пәйгамбәргә, Зәбүр исемле китап — Дауд пәйгамбәргә, Инжил исемле китап Гайса
пәйгамбәргә, Коръән — безнең пәйгамбәребез Мөхәммәдкә (Аңа Аллаһы тәгаләнең
хәер догасы һәм сәләме булсын!) жибәрелгәнә шөбһәсез мәгълүм.

80. Бу көндә яһүдләр вә христианнар кулларында мөкаддәс китап «Гаһед гатикъ»
(«Борынгы ант») вә «Гаһед жәдид» («Яңа ант»), «Библи» («Библия»), «Тәүрат»,
«Зәбүр», «Инжил» исемнәре белән кулланыла торган китапларда ислам динен хәбәр
биргән «Тәүрат», «Зәбүр», «Инжил» китапларыннан бәгъзе аятьләр булуы мөмкин.

Әмма үзләре әһле ислам игътикад итә торган Тәүрат, Зәбүр, Инжил түгел. Яһүдләр вә христианнар үзләренә бу китапларының күктән индерелгән китаплар булмавын танийлар.

Рәсүлләр

81. Рәсүлләр — дин вә шәригать өйрәтү өчен адәм балаларының үз араларынан сайланып, Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән жиберелгән вәхи белән кадерләнгән-хөрмәтләнгән илчеләр. Боларның вазифалары инсаннарның өсләренә йөкләнгән нәрсәләргә белдерү вә шул эшләргә жиренә житкерү хакында кешеләргә димләү вә туры юлга күндерү. Гомумән, инсаннарның бәхет-сәгадәткә ирешүләре өчен тырышудыр.

82. Рәсүлләр изге гамәлләр бәрабәренә сәвап булу белән сөнеч бирәләр вә яман гамәл бәрабәренә газап булачагын белдерәләр. Гомумән, адәм балалары күтәрә алырлык вә аңларлык кадәр генә гаиб галәменнән дә, ягъни күзгә күренмәгән дөньядан да хәбәрләр ирештерәләр. Яхшылык һәм яхшыландыруга, ифрат белән тәфрыйт, ягъни чамадан тыш белән чиктән тыш киметү арасындагы гаделлеккә күндерәләр-үгетлиләр.

83. Аллаһы тәгалә инсаннарны яратты, аларга гакул бирде. Дөньяда гомәр сөрү юлларын белдерде. Якында вә еракта булганнар белән аңлашу өчен сөйләшәргә тел вә язуга өйрәтте. Шундый камиллек белән башка хайваннардан өстен булган инсаннар арасында үз женестәшләрен икенче хәятка-тормышка хәзерләү, туры юлга күндерү вә тәрбияләү һәм дә күзгә күренмәгән дөньядан да бәгъзе бер нәрсәләр белдерү өчен табигатьләре сәламәт, гакуллары өстен вә рухлары камил вә үзләренә булган илһамнарны күтәрә алырга көче житүче затларны сайлаудан гажәпләнәрлек эш юк. Һәр хәлдә инсаннар арасында белемнәр алуға вә галәм гыйлемнәре белән бәйлә кәсеп итүгә гакул затлар булуын инкяр итү урынсыз бер үзсүзлек вә дәлилгә таянмаган бер дәгъвадыр.

84. Рәсүлләр вә нәбиләрнең саннары һәм дә кайсы тарихларда вә кайсы кавемнәргә, дөньяның кайсы кыйтгаларында халыкларга жиберелүләре хакында шәригать тарафыннан көчләр юк. Әүвәлләре Адәм вә ахыры Мөхәммәд (Аңа Аллаһы тәгаләнең хәер догасы һәм сәләме булсын!) булганы хәлдә һәммәсә га дип игътикад кылына. Үткән өммәтләрнең һәммәсенә пәйгамбәрләр жиберелгәнлеген белдерә торган хәбәрләр бар.

85. Рәсүлләр, пәйгамбәрләр башка инсаннар рәвешендә инсан булсалар да башкалардан аерым рәвештә хасиятләре табылулары лазим:

а) Сәламәт гакул. Пәйгамбәрләрдә гакул сәламәт һәм дә бик югары дәрәжәдә буладыр.

б) Әманәт. Пәйгамбәрләрдә хыянәт вә жинаять кебек эшләр, гомумән максатлы рәвештә гәһәң эш кылу булырга ярамый. Пәйгамбәрләрдә мондый кимчелекләр һәм дә «адәмчелекләр», «хилаф гаделләтләр», каннарында, табигатьләрендә дә сәламәт кешеләргә нәфрәтләнәдерлек гаебләр булмый:

в) Фитанәт, ягъни үткенлек, зирәклек. Пәйгамбәрләр аңлы вә зирәк. Сәламәт вә кабилиятле булалар. Ваемсыз булу, йомшаклык күрсәтү һәм дә игътибарсыз булу аларда сурәтләнми.

86. Пәйгамбәрләрнең рухлары һәрвакыт Аллаһы тәгаләдән ярдәм табып торадыр. Вә Аллаһының зикере вә фикере белән ләззәтләнәдер.

г) Чын пәйгамбәрләрнең сүзләре вә фигыльләре һәммәсә дә дәрәс булып, алар ялган сөйләүдән арынганнардыр. Дәгъвалары дәрәс булуга һәммә хәлләре шәһадәт бирәдер. Шулай булуы лязим.

д) Аллаһы тәгаләнең боерыкларын пәйгамбәрләр дәрәс хәлләрендә аз гына да үзгәртми, өммәткә ирештерәләр. Арттыру, киметү һәм дә йомшаклык күрсәтү кебек эшләр булмый.

Хәтер саклау, курку, саклану кебек нәрсәләр булу аз гына да ихтимал тотмый.

87. Һәрхәлдә пәйгамбәрләр изге вә Аллаһы тәгалә тарафыннан сайланган кешеләр булып үз вазифаларында вә үз хезмәтләрендә кимчелек итүләре мөмкин түгел. Башкалар тарафыннан рухани үзгәртү вә мәгънәви сәбәпләр белән әсәр кылынулары, мәгълүб, ягъни жиңелгән хәлгә төшүләре дә сурәтләнми.

88. Гакул никадәр камил булса да булып, ләкин киләчәктә булачак мәңгелек тормышта өстенлек вә бәхет-сәгадәт юлын күрсәтүчеләргә вә кәрван башлары булып, үзләрен теләгән өлкәгә алып баручыларга инсаннар мохтажлар. Чөнки киләчәктә вә алдагы бәхет-сәгадәт галәменәң вә котылу-мәмләкәтенәң, рәхәтлек дөньясының урыны мәгълүм түгел. Бара торган юлда караңгы вә гакул белән генә белемәслек дәрәжәдә билгесез. Пәйгамбәрләр — шул хезмәтне үтәүчеләр. Ачык белә торган юллары белән инсаннарны әлегә бәхет-сәгадәт мәмләкәтенә юлбашчылар булып халыкны ияртеп барачаклар.

89. Мәгълүм вә ышанычлы бер инсанның га рәсүл булуына, сайлануына ачык билгә вә ышанычлы дәлил югарыда телгә алынган адәмнең гомуми төзәлешкә терәк вә гаделәтән тыш камиллек иясе булуы, мәгълүматы вә дәрәслектә тиңе күрелмәвә вә үзә булган замандагы халыкларның ирешүләре мөмкин булган мәгънәви тәрәккыяттә һәр

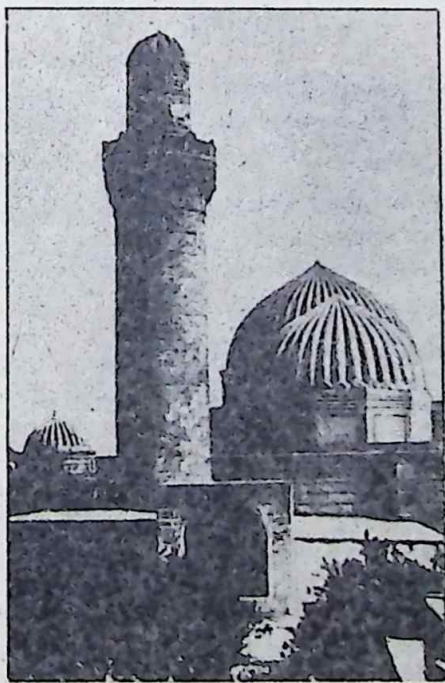
кешедән өстен торуы, үз вазифасын башкаруда башкалардан ярдәм сорауга ихтыяжы булмау, дөньяга бирелмәвә һәм тугрылыктан аерылмавыдыр. Шундый сыйфатлар вә хәлләр табылган вә жыелган бер кешенә үз күзләре белән күрүчеләр, яки шундый бер кеше булганлыкны таратылган хәбәр аркылы ишетүчеләр өчен мәгълүм рәсүллек дөгъвасын кылучы кешегә ышану вә хак рәсүл дип игътикад кылу вә аңа иярү лязим буладыр:

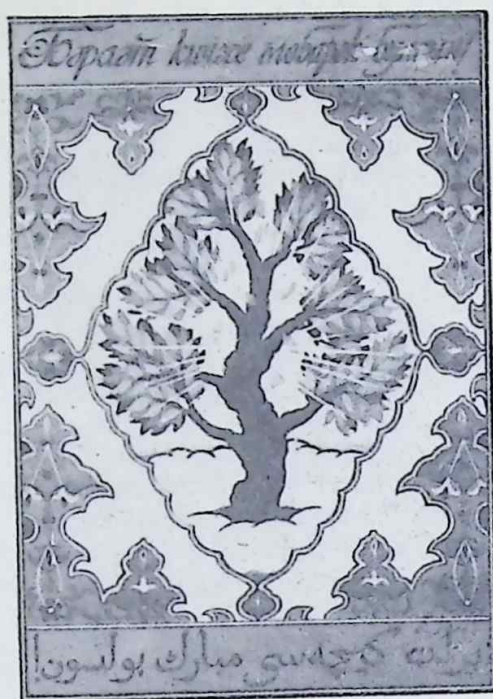
90. Сәламәт гафыл белән өлүһиятне, ягъни тәңрелекне тану вә аңлау мөмкин булса да ахирәт көнен тасвир итү өчен сәламәт гафыл житми, бәлки бу тугрыда хәбәр бирүчегә ихтыяж бар. Хәлбуки, инсаннарның тышта вә эчтә, яшерен вә аулакта азат вә имин булулары, хыянәттән вә жинаяттән сакланулары, үз вазифаларын вә хокукларын үтәүләре — һәммәсә дә ахирәт көненә иман китерүгә туктый. Ахирәт көненә иманы булмаган кеше көчә житмәслек жандармнар күзә алдында хыянәт итмәсә дә, мондый тыюлар булмаса үзә теләгән эшнә эшләүдән әлбәттә тыю булмый. Вәждан, инсаф, дигән нәрсәләр ахирәт көнә булачагына игътикад итүдән гыйбарәт булган мәгънәви вә әхлакий әсәрләр рәсүлләр жибәрелүнең вә рәсүллек хезмәтә өчен бәгъзә бер кешеләрнә сайлауның һәркемгә мәгълүм булган файдасы. Шул ахирәт көнә хакында хәбәр бирү вә игътикад иттерү вә шуның сәбәбеннән дөнья тормышында төзәтү. Монның өстенә дә Аллаһы тәгаләнең сыйфатларын исбат итүдә тигез юлны белдерү инсаннарның әхлакларын төзәтү вә ният дәрәсләү юлына күндерүдәр.

91. Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән рәсүлләргә булган вәхи һәм дә илһамның рәвешләрен тикшерү белән бәндәләр шөгыйльләнмәсләр. Ихтимал, бу нәрсә ахирәт көненең рәвешә кебек дөньяда беләнә торган эшләрдән түгел.

92. Дөньяда адәм балаларының башларыннан үтеп торган хәлләрнең үзләренә махсус дәверләре бар. Дөнья тулылык канунына иярә. Бер вакытларда адәм балаларын тәрбия кылу өчен Аллаһы тәгалә тарафыннан вәхи индерелүгә вә илчеләр (рәсүлләр) жибәрелүгә ихтыяж бар иде. Ул дәверләрдә инсаннарның хәлләре шул дәрәжәдә иде. Мөхәммәд (Аңа Аллаһы тәгаләнең хәер догасы һәм сәләме булсын!) илчә булып жибәрелү белән шул дәвер тәмам булды. Моннан соң инде бу эш кире кайтачак түгел.

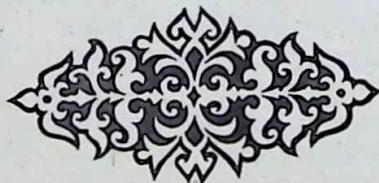
93. Безнең пәйгамбәребез Мөхәммәд (Аңа Аллаһы тәгаләнең хәер догасы һәм сәләме булсын!) рәсүлләрнең соңгысы, иң соңгысы вә ахыргысы, һәм дә иң хөрмәтлесе вә олугысы булып, аннан соң пәйгамбәр килмәслегә Коръән Кәримдә билгеле. Ислам динә сәламәт торакак булганлыктан, һәм дә адәм балалары акыл дәрәжәсенә житкәнлектән хаклык вә хакыйкәт дәлилләре дә ачык аңлашылганлыктан киләчәк гаһындагы хакыйкый мәдәният шул ислам динә белән катнашканнан бер пәйгамбәр килүгә ихтыяж да юк.

БЭРАЭТ КИЧЭСЭ

Мөселманнарның шәгъбан аеның 15 нче кичәсендә билгеләп үтә торган бәйрәмнәре «Бәраәт кичәсе», «ләйләтүл-бәраәт» ягъни «аклану, котылу төнө» дип атала. Әлеге бәйрәмдә, риваятьләргә караганда, кешеләрнең бер еллык бәхет-сәгадәтләре билгеләнеп куела икән. Шуңа күрә бу кичә изге һәм хөрмәтле кичәләрдән санала. Борынғы гарәпләрнең ислам дине барлыкка килгәнче булган календарьларында, нәкъ менә шушы вакытта жәйге Кояш тору көннәре булган һәм шул вакыттан башлап яңа ел башлана торган булган. Күп кенә халыкларда бу вакытта мәрхүмнәрне искә алу йоласы булган. Гарәбстандагы ислам дине кабул ителгәнче бу айда булган аклану, гөнаһлардан котылу кебек йолалар ислам дине кабул ителгәч тә сакланып калган. Әнә шул ерак гасырлардан сакланып калган борынғы яңа ел тантанасының кайбер үзенчәлекләрен саклап калган «Бәраәт кичәсе» бүген дә киң танылган халык бәйрәме булып тора. Риваятьләргә караганда, нәкъ менә шушы төндә яфракларына кеше исемнәре язылган гомер агачы селкетелә икән. Әгәр кемнең дә булса исеме язылган яфрак өзәлөп төшсә, ул кешеләр ел эчендә вафат була икән. Риваятьләрдә, бу төндә Аллаһы Тәгалә дә жиде кат күкнең Жиргә иң якин булганына төшә икән һәм гөнаһлы бәндәләренең ялваруларына илтифат итеп, аларны гафу итә, кичерә икән дип тә сөйләнә. Бәраәт кичәсендә мәрхүмнәрнең гөнаһларын кичерүне ялварып махсус догалар кылына, фәкыйрьләргә хәер өләшенә һәм мөселманнар бер-берсенә кунакка йөрешәләр.

ФИНЛЯНДИЯ ТАТАРЛАРЫ

Финляндиядә, финнәр үзләре атаганча әйтсәк, Суомида гомер итүче татарларның иҗтимагый-социаль яктан, шулай ук дини-милли һәм рухи-мәдәни эчтәлегә буенча шактый бай, шул ук вакытта гыйбрәтле генә тарихлары бар. Ул гомумтатар тарихының тирән игътибарга лаек бер өлешен тәшкил итә. Бу тарихны тулы хәлендә тасвирлаган китаплар әлеге булмаса да, аның аерым сәхифәләренә багышланган мәкаләләр, хәбәрләр байтак кына. Алар Финляндиядә һәм Швециядә, Германиядә һәм Төркиядә, Япониядә һәм Кытайда төрле вакытта, төрле телләрдә һәм төрле мәжмуга, газета битләрендә дөнья күргәннәр. Соңгы егерме ел дәвамында Татарстан матбугатында да Суомида яшәүче милләттәшләребез турында аерым мәкаләләр күренә башлады. Нәтижәдә, язылачак тарих өчен таяныч булырдай шактый материал тупланган дияргә була. Бу мәкаләне дә шул тарихны күзаллау юлындагы бер тәҗрибә дип санау дөрес булып.

Финляндия татарларының тарихын кинрәк һәм әтрафлырак итеп күз алдына китерер өчен аны аерым өлешләргә бүлеп карау кулай күренә. Шуңа күрә мин сүзне аларның ул мәмләкәткә күченү тарихын яктырткан кайбер мәгълүматлардан башлап, соңра андагы милли, дини, мәдәни оешмалар турында сөйләүне, шулай ук әдәбият, сәнгать һәм спорт мәсьәләләренә торышы белән таныштыруны максат иттем.

МӨҖАЖИРЛЫК ТАРИХЫННАН СӘХИФӘЛӘР

Мөһажир — безнең телгә гарәп теленнән кәргән сүз булып, «башка жиргә, чит илгә күчүче», русча әйткәндә, «переселенец, эмигрант» дигән мәгънәне аңлата («Гарәпчә — татарча-русча алынмалар сүзлегә», 435 бит). Халык телендә дә, әдәби телдә дә бу сүз хәзер бик сирәк очрый. Гадәттә, без «эмигрант» сүзен кулланырга күнеккәнбез.

Финляндия татарлары — ул илгә мәҗбүри рәвештә түгел, ә иреккә рәвештә күчеп киткән мөһажирлар. Аларның анда күченүләре һәм тотрыклы тупланып яши башлаулары Финляндиянең әле рус дәүләте составында чагына туры килә.

Мәгълүм булганча, Финляндия 1809 елгы солык нигезендә Швеция составыннан Россиягә күчерелә һәм «бөек князьлек» дигән исем астында автоном, ягъни мохтари бер ил булып яши башлый. Озакламый бу князьлек жирләрендә рус армиясенең берничә гарнизоны барлыкка килә. Аларда татар гаскәриләре дә хезмәт итәләр. «Свеаборг» дигән крепостьта хезмәт итүче татарлар турындагы мәгълүматларны андагы хәрби имам аерым дөфтәргә теркәп барган. Хельсинки архивында 1836, 1850, 1871 елларга караган дөфтәрләр сакланган. Аларда Свеаборгтагы татарларның бер өлеше Нижний Новгород губернасының Сергач өязенә кәргән авыллардан булуы хәбәр ителә. Фин галиме Гарри Гален әйтүенчә, узган гасыр урталарында Финляндиягә килгән татар мөһажирларының беренчеләрен шул гаскәриләрнең нәселдәшләре тәшкил итеп, тора-бара аларга Петербургта, Мәскәүдә вак сәүдә эшләре белән шөгыльләнүче якташлары — асламчылар, кырыктартмачылар кушылган. 1870—1871 елларда Хельсинкидә торучылар турындагы белешмәдә мулла Гыйззәтулла Тимергалиев исемә телгә алына. Жәмгысә бу елларда Хельсинкидә яшәгән татарлар саны кырык алтыга житә. (Гарри Гален. Финляндиядәгә төрки азчылыкның матбугат эшчәнлегә турында библиографик белешмә. Хельсинки, 1979, 4-бит. (Хезмәт инглиз телендә басылган)).

Алай да Финляндиягә юнәлүче мөһажирларның төп өлеше XX гасыр башына туры килә. Бу чордагы күченү барышын тарихи жирлегендә фараз кылып өчен берничә

мисал китерик. Финляндиядә озын гомер юлы узган Хәсән ага Хәмидулланың (1895—1988) кулъязма истәлегендә шундый юллар бар: «Бабам Хәмидулла Петербуркта сәүдәгәр булып йөри торгач, 1868 елда Финляндиягә барып чыга һәм андагы Виипури шәһәрәндә урнашып кала. Шунда яшәү дәверендә ул фин халкының самимиятле, мәдәниятле булуын, монда жир-су күплеген күрә, тырышкан кешегә мал табарга уңайлыklar житәрлек икәнә төшенә. Шуннан соң ул Сергач өязендәге Актүк авылында торучы уллары Хәйретдин, Хисаметдин һәм Низаметдингә (бусы минем булачак әтием) хат яза. Жай чыгу белән монда килгез, эш тә, аш та булып, ди. Көннәрнең берендә Хәмидулланың өч улы кинәт кенә юкка чыккач, авыл халкы аптырап кала. Ахырдан, сер ачылгач, хәбәр тарала. Имеш, Хәмидулла Финляндиядә байлык тапкан, улларын шуңа чакырган. Дөрестән дә бабамның өч улы монда яшәр өчен иркенлек, хәлләнер өчен мөмкинлек табалар. Өчесе дә асламчы булып эшли башлыйлар. Актүккә кайтып йориләр. Өйләнмәгәнә өйләнә. Тора-бара гаиләләрен дә алдыралар, акча туплагач кибет ачалар. Мин үзем әтием чакыруы буенча Финляндиягә 1915 елда килдем. Шуннан бирле менә шушы илдә гомер кичерәм» (Истәлек Хәсән аганың улы Гомәр Хәмидуллада саклана).

Хельсинки университетында укытучы татар профессоры Гомәр Таһирның бер интервьюсында: «Минем әтием Зариф Финляндиягә узган гасыр ахырында килгән, сәүдә белән шөгыльләнгән. Сергач ягындагы туган авылы Куйсуга ул еш кайтып йөри торган була. Ил өчен авыр 1921 елда мине, ике туганымны бөтенләйгә дип Хельсинкигә алып килә. Бу вакытта мин әле унбер яшьтә генә идем». («Казан Улары», 1986, 4-сан, 116 бит.)

Финляндиядә яшәп вафат булган сәүдәгәр һәм жәмәгать эшлеклесе Ибраһим Арифуллага (1901—1955) багышланган озын некрологтан бер өлеш китерик: «Ибраһимның туган авылы Яңапар авылы булып, ул анда балачагын уздырды. 1914 елда Финляндиягә килеп, әтисе Абдулфәттаһ янында эшкә керде. Шуңа ук вакыт ул хосуси сурәттә һәм курсаларга йөрәп укуын дәвам итте. 1925 елда Имад Жамалетдиннең Хельсинкидәге фирмасына эш башкаручы булып керде...» («Мәхәллә хәбәрләре». Финляндия жәмгыяте исламиянең фикерләрен вә эшләрен белдерүче жыентык. Хельсинки, 1955, 12—13 сан, 12 бит.)

Шуңа ук жыентыкның 1962 елга караган санындагы бер хәбәргә күз салыйк. Ул «Финляндия жәмгыяте исламия»нең фәхри әгъзасы Гомәр Абдраһимның 80 яше тулу уңае белән язылган. «Умәр Абдраһим әфәнде 24.03.1882 тарихында Россия мәмлөкәтенә Нижний вилайәтәндә Актүк исемле авылда дөньяга килмештер... 1898 дә Хельсинкидә сату белән яши торган абзасы Хәлил Насибуллага янына килә. Дүрт-биш ел абзасы хисабына сату иткәч, 1903 ел язын Актүккә төшеп Алимә Садык кызы Сафия белән өйләнә. Көзен тагын Хельсинкигә кайтып абзасы кибетендә сатуын дәвам иттерә.

1905 елдан башлап үз хисабына ялгыз сату итә башлый. 1912 елда кибет ачкан йорттан фатиры да булгач, авылда калган өч баласы белән хатынын алдырып, тулы гаилә хәйәте белән яши башлый. Моннан соң Алланың ярдәме, үзенең тырышлыгы аркасында сатуы зурайганнан-зурая барып, Хельсинкинең игътибарга ласк сәүдәгәрләреннән берсе булып китә» («Мәхәллә хәбәрләре», 1962, 27-сан, 13 бит).

Соңгы мисал. Хельсинкидә тукумалар кибете тотучы Нури Сәмәрхан турында минем бер мәкаләм басылган иде. («Яңа аваз», 1991, апрель, 7-сан.) Анда аның үз авызыннан язып алынган тәржемәи хәле дә тасвирлана. Нуриның әтисе Финляндиягә 1915 елда барып чыга, якташлары белән бергә сәүдә эшендә йөри. Егерменче еллар башында ул Куопио дигән кечкенә бер шәһәрдә кибет ача, хәлләнәп алгач акча жибереп гаиләсен үз янына чакырта. 1924 ел башында биш яшьлек Нури әнисе, абыйсы, бер тутасы һәм әбисе белән Финляндиягә киләләр. Тора-бара Нури фин мәктәбендә укый, татар теле буенча курсларга йөри, дини дәрәсләрдә «Иман шарты» өйрәнә. Сәүдәгәр буларак берничә шәһәрдә яшәгәннән соң, 1975 елда Хельсинкидә төпләнә. Аның дүрт баласы, алты оныгы бар. Шунысын да өстәп әйтк: Нури Сәмәрхан хатыны Сафия ханым белән Казанда ике тапкыр булып, соңгы килүләрендә (1990 ел) туган авыллары Актүккә кайту бәхетенә дә ирештеләр.

Китереп үткән мисалларда Финляндиягә күченеп киткән татарлар тарихына хас типик, уртак сыйфатлар шактый ачык гәүдәләнә. Сергач ягыннан Хельсинкигә юл тоткан соңгы мөһажир Хәйдәр Али була. Ул анда 1928 елда бара. Тик сәфәре жиңел булмый. Аны чик аша үткәрми жәфалыйлар. Ана хәзер 84 яшь. Ул соңгы вакытка кадәр Хельсинки мәхәлләсенә мөәззине булып эшләде.

Егерменче еллар ахырында Финляндия белән Советлар иле арасындагы чикләп тәмам ябыла. Сталин хакимиятенә хас «тимер пәрдаләр» барлыкка килеп, ике илдә гомәр итүче кан-кардәшләр, туган-тумачалар бер-берләре белән күрешү-йөрешү ирегәннән бөтенләйгә мәхрүм ителәләр. Бу хәл, мәгълүм булганча, соңгы елларга дәвам итте.

Финляндия татарларының асыл туган жирләре Нижний Новгород губернасының Сергач өязенә кәргән һәм бер төбәккә урнашкан берничә авыл булып, мөһажирларның иң күбесе Актүк (борынгырак исеме Яңапар) авылына туры килә. Моннан кала Куйсу,

Уразавыл, Суксу, Чомбәли, Өчкүл авылларын атап үтик. Менә шушы авыллар һәм шул әйләнәдәге башка авыллар Финляндиядә гомер кичерүче татарларның тарихи хәтерендә «Туган як», «Туган жир», «Ватан» кебек кадерле төшенчәләргә бергә жыйган газиз бер төбәк, изге бер урын булып күзаллана. Моңа мисал рәвешендә Финляндия жирлегендә иҗат ителгән үзенчәлекле бер җырны телгә аласы килә. «Авыллар» дип аталган бу җырда Сергач тирәсендәге уника татар-мишәр авылының исемнәре санап үтелә. Бу, әлбәттә, коры санау гына түгел, җырның һәр тезмәсе туган илне сагыну тойгысы белән сугарылган:

Уразавыз, Кадымавил, Атаравыл, Кызмавил,
Туган-үскән илләремнән аерылып тору авыр.
Куйсуында, Ырбичада су буенда таллар юк,
Өчкүлдәгә матурларны сагынмыйча хәлләр юк.

«Җыр дәфтәре», Финляндия
төрөкләре берлеге.
Хельсинки, 1974, 13 бит.)

Санап үткән авыллардан күчеп китүчеләр Финляндиянең кайсы шәһәрләренә урнашканнар соң? Кызганычка каршы, бу давамлы тарихны бөтен төгәллегә белән күз алдына бастырырдай демографик белешмә юк. Алай да кайбер саннар сакланган. Алда телгә алган «Мәхәллә хәбәрләре» дигән мәжмугада «Финляндия җәмгыяте исламия» рәисе Зүһур Таһирның 1955 елда Хельсинкидә үткәрелгән бер милли кичәдә ясаган чыгышы басылган. Ул анда «Финляндиядәге 900 гә якын ислам төрөкләре (сүз татарлар турында бара.—И. Н.) 18 зур вә кечкенә шәһәрләргә бүленеп яшәмәктәләр» дигән мәгълүмат китерә дә, аларның яшәеш-хәятләренә кагылып шулай ди: «Хельсинкидә һәрвакыт жыелышлар, мәҗлесләр, төрөкләр берлегенә чәй кичәләре булып тора. Һәр атна мәчеткә 40—50 кеше жыелып жомга намазы укыла, никадәр булса да мондагы халкыбыз үзара аралаша, яшьләребез бер-берләре белән танышып, күрешеп тора. Ләкин дә ягада, бигрәк тә кечкенә шәһәрләрдә яшәгән әгъзаларыбызның, яшьләребезнең хәле башкадыр. Алар аеруча ят мохит эчендә яшиләр дип әйтеп була. Аларны онытмау, үз арабызга алырга тырышу безнең бер вазифабыздыр» («Мәхәллә хәбәрләре», Хельсинки, 1955, 10—11 сан, 19 бит).

Бу мәжмуганың 1958 елда чыккан 18—19 санында мәхәллә салымын түләгән әгъзалар исемлегә китерелгән. Шул уңай белән анда әле генә телгә алынган 18 шәһәрнең уналтысы санап үтелгән. Моннан ике ел әүвәл миңа мәхәллә ярдәме белән ул 16 шәһәрдә торучылар санын ачыкларга мөмкин булды. Тик монда шундый бер искәртмә ясап үтү сорала, кайбер шәһәрләрдә яшәүчеләр санын төп-төгәл исәп белән түгел, якынчарак саннарда атадылар. Нәтиҗәдә түбәндәгеләре күренеш хасил булды: Хельсинкиннең үзәндә 500 дән артык татар яшәсә, Тампереда гомер итүче милләттәшләр саны 160, Туркуда 105, Ярвинпәдә 70, Коткада 30, Раума, Васса шәһәрләрендә егермешәр, Хувинкәдә уннан артык, Коккола, Куопио, Оулу һәм Пори шәһәрләрендә биш-алтышар, Лахти, Варкаус, Каркку, Форсса шәһәрләрендә икешәр-өчәр кеше яши дип санала. Шулай итеп, хәзәрге көндә Финляндия жирендә барлыгы 950 гә якын татар гомер итә дип әйтергә нигез бар.

Финляндия шәһәрләренә таралышкан татарларның фамилияләрен күздән кичергәндә бер күренешкә гажәпләнми мөмкин түгел. Анда бер төрле фамилияләр бик күп. «Мәхәллә хәбәрләре»ндә ел саен басылып барган исемлек нигезендә, я булмаса «Финляндия мөселманнарының телефоннар каталогы»на таянып, шундый берничә фамилияне санап китик. Әгәр Шакир, Тайнетдин, Хәйретдин, Хәмидулла фамилияләре гәилә башлыклары утыздан алып кырыкка хәтле кабатланса, Сәгъдетдин, Жамалетдин, Али, Бәдретдин фамилияләре илләдән алып житмешкә кадәр кабатлана. Бер үк фамилиядәгә гәиләләрнең күплеген миңа Финляндиядәгә татарлар арасында ыру-нәсел, туганлык бердәмлегенә күчле булуы белән аңлаттылар.

Туганлык, кардәшлек хисе татар дөньясында изге хисләрдән санала. Финляндия татарлары өчен бу хиснең аларны бер тирәгә жыеп, таркалудан, югалудан саклап калучы аеруча бәрәкәтле, олы хис икәнлеген аңлавы кыен түгел.

XX гасыр башында Финляндия татарларын рәсми яктан берләштергән оешмалар булмаса да, Хельсинкидә корылган мәчет эшләрен башкаручы бер идарә эшләп килә. Ул төрле шәһәрләрдә урнашкан милләттәшләр белән элемтә булдырып, аларның дини һәм милли мәнфәгатьләренә хезмәт итүне төп бурычы дип санып, аерым кануннарга нигез сала. Мәсәлән, 1897 елда ук мәхәллә әгъзалары өчен еллык салым шартлары турында низамнамә (устав) кабул ителгән була. «Җәмгыяте исламия»нең 1958 елда үткәрелгән гомуми жыелышында бу низамның 17 маддәсен (бүлекчәсен) үзгәртү турында карар чыгарыла. Бу хакта «Мәхәллә хәбәрләре»нең 1958 елгы 18—19 санында махсус хәбәр бирелгән (58—59 битләр).

Финляндия татарлары тарихының XX гасыр башына караган чорын аларның ул илдә «урнашу-утраклашу чоры» дип атау дөрес булып.

«ФИНЛЯНДИЯ ЖӘМГЫЯТЕ ИСЛАМИЯ» ҲӘМ АНЫҢ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Бу жәмгыять 1925 елда корыла һәм рәсми рәвештә расланып, яңа устав нигезендә эшкә керешә. Финляндия татарлары үз тарихларының икенче чорын шушы елдан башлайлар. Андагы милләттәшләр өчен бу чыннан да тарихи ел, язмышның алар алдына «нишләргә» дигән житди бер сорауны куйган елы. Туган жирләрдән күчеп-күченеп килүләр тукталган, чиқләр ябылган чак. Сергач яклары белән дә, Татарстан жәмһүрияте белән дә элементлар тәмам өзәлгән, хәтта Уфадагы Диния нәзарәте белән электән килгән бәйләнешләр кисәлгән кыен бер заман. Менә шундый борчулы, шомлы бер вакытта Финляндия татарларының аксакаллары бердәнбер хакыйки юл сайлайлар, ят илдәге якташларны берләштерергә һәм мөстәкыйль дини-милли колония булып яшәргә хезмәт итүче жәмгыять коралар. Финляндия татарлары исламия жәмгыятенә нигез салучылар итеп дүрт кешене санылар: Гомәр Абдрахим, Гыйммадетдин (Имад) Жамалетдин, Нурмөхәммәт Али һәм Вәлиәхмәт Хәким. Болар бу жәмгыять тарихына мәңгелеккә азылган күренекле исемнәр.

Үзенә яшәү дәверендә Исламия жәмгыяте санаусыз күп файдалы эшләр башкара. Аның эшчәнлегә күп тармаклы булса да, бу тармаклар һәммәсә бер максатка—Финляндия татарларының дини-милли йөзән саклап калуға, югалтмый яшәтүгә юнәлдерелгән. Моның дәлилләре «Мәхәллә хәбәрләре»ндә аз түгел. Менә бер язма: «Ямьле һәм тыныч фин мәмләкәтендә безнең халкыбыз узган йөз башыннан бирле килеп йөри башлаган булса да, бөтенләй монда урнашып яши башлавыбызга 30—35 елдан артык түгелдер. Мәхәлләбез моннан 30 ел корылып, шул заманнан бирле, мәхәлләбез корылганга кадәр кебек, үз милли барлыгыбызны, ата-бабаларыбыздан күрәп өйрәнгән үз милли вә дини гадәтләребезне саклап киләбез». («Мәхәллә хәбәрләре», 1955, 12—13 сан, 8—9 битләр.)

Алда искә алган чыгышында Зуһур Таһир Финляндиядәге татар яшьләренә багышлап мөтәвәллият исемненән түбәндәге теләк-киңәш белән мөрәжәгать итә. Беренчедән, ана телебезгә кадер-мәхәббәт белән карап, татарча чиста итеп сөйләшә белү фарызлыгын һәрчак истә тотарга, борынгылардан калган күркәм горәф-гадәтләренә, йолаларны онытмаска, бай рухи-мәдәни традицияләрдән читләшмәскә. Икенчедән, милли барлыкны киләчәктә дә югалтмас өчен башка милләт кешеләре белән өйләнешүләрдән тыялып торырга, бу хәлнең тора-бара милләтебез нигезен какшатуга алып баруын хәтердән чыгармаска. Өченчедән, ислам диненә, иманга турылык саклап, мәселман дөнъясында кабул ителгән кануннарны ихтирам итәргә («Мәхәллә хәбәрләре», 1955, 10—11 сан, 20 бит).

Бу киңәшләрдә Исламия жәмгыятенә күз уңында торган төп вазифалар анык итеп әйтелгән.

Менә шушы вазифаларны һәм мәхәллә, мәчет алдында торган күптөрле башка эшләренә тормышка ашырып өчен һәр ел саен март аенда (нәүрүз буенча) жәмгыять жыелышы тарафыннан мөтәвәллия һәйәте (идарәсе) сайлана. Аның составында жиде кеше булып, һәр әгъзага эшнең билгеле бер өлкәсә йөкләнә. Болар арасында дини эшләрдән тыш, хәзинәдар, мәхәллә йортларын караучы, салымнар жыю вазифасын үтәүче, балаларга милли тәрбия бирү, дини дәрәсләр укуы һәм китаплар бастыру эшләрен оештыручы, зияратны тәртиплә тоту өчен җаваплы әгъзалар бар. Болардан тыш мөтәвәллия һәйәт тарафыннан һәр ел саен башка шәһәрләрдәге татарлар арасынан «йомышчылар» билгеләнә. Аларның максаты ике арада даими багланышлар булдырудан гыйбарәт.

Исламия жәмгыяте эшчәнлегендә үзәк фигуралар икәү—берсе мәхәлләнең имамы, икенчесе—мөтәвәллият рәисе. Төп йөкне шулар тарта, дилбегә шулар кулында. Жәмгыять оешкан көннән башлап 1962 елга кадәр аның имам-хатибы һәм мөдәррисе булып Вәлиәхмәт Хәким хәзрәт эшли. Үзенә фидакар һәм намуслы хезмәткә белән ул Финляндия татарларының самими хөрмәтен яулый. 80 яше тулган көннәрдә бу мөхтәрәм аксакалны «Финляндия жәмгыяте исламия» үзенә иң беренче фәхри (мактаулы) әгъзасы итеп сайлай.

Хәким хәзрәтне Төркиядән чакырылган Әхмәт Наим Атасәвәр алмаштыра. Тумышлары ягыннан аның әти-әнисе Бөгелмәдән булып, Атасәвәр дини гыйлемнәрен шәрык илләрендә ала. Хельсинкидә егерме еллар хезмәт күрсәткәннән соң, аны Австралиягә—андагы татар мәхәлләсенә имам итеп чакыралар һәм ул бүген дә шунда эшли. Хәзерге вакытта Хельсинки мәчетенә баш имамы—Абдрахман Кайя хәзрәт. Ул да Төркиядән килгән. Икенче имам—Әнвәр Йылдырым да шул ук илдән. Икесе дә татарлар, икесе дә гарәп телендә мөкәммәл итеп Коръән укуыганның кебек, туган телләрендә күңелне хушландыра торган вәгазьләр укуылар.

Шунысын да әйтергә кирәк, Тампере, Турку, Ярвинпә, Котка кебек эрерәк шәһәрләрдә татарларның үз мәхәлләләре, үз имамнары бар. Соңгыларының исемнәре Исламия жәмгыяте тарихында шулай ук хөрмәт белән телгә алына.

1975 елда «Финляндия исламия жәмгыяте» үзенең 50 еллыгын олы бәйрәм рәвешендә билгеләп үтә. Юбилейга багышланган тантаналарда ул илдә гомер итүче барлык татарлар да хозурланып катнаша. Чит мәмләкәтләрдән килгән кунаклар да бу бәйрәмне төрки халыклар һәм мөселманнар тарихы өчен күренекле бер вакыйга дип атыйлар. Шул ук елны Хельсинкидә бу дата уңае белән фин телендә бер китап басылды. Рәсемле альбомны хәтерләткән бу китапның кадере-кыйммәте елдан-ел артчак кына. Чөнки анда тарихи мәгълүматлардан тыш, Финляндия татарларының иҗтимагый-рухи тормышына караган мөһим вакыйгалар, тармаклар, дин һәм милләт өчен күп хезмәт куйган аерым шәхесләр турында язылган. Шулар исәбеннән мөтәвәлли һәйәтендә озак еллар дәвамында күркәм эшләр башкарган берничәсен күрсәтеп үтик: Зүһр Таһир, Осман Али, Абдулла Али. Соңгы дүрт елда мөтәвәллияттә рәислек хезмәтләрен Окан Таһир алып бара. Ул Казандагы татар галимнәренә таныш булган профессор Гомәр Таһирның улы, белеме буенча юрист һәм филология фәннәре кандидаты. Аның Казанда дүрт-биш тапкыр булганы бар, соңгы мәртәбә 1989 елда Болгар дөүләтендә ислам дине кабул ителүгә 1100 ел тулу уңае белән оештырылган бәйрәм көннәрендә Финляндия делегациясенә башлыгы буларак килгән иде.

Исламия жәмгыяте урнашкан биш катлы мәһабәт йорт Хельсинкинә үзәгендә, юллар чагында. Аны гадәттә «Мәхәллә йорты» йә «Ислам йорты» дип йөртәләр. Ул илленче еллар ахырында жәмгыять акчасына салынган. Бу акчаның сизелерлек өлеше анда яшәүче бай татарлар һәм аерым фирмалар бүләк иткән. «Ислам йорты»нда Финляндиядәге бөтен мөэмин-мөселманнарны күз алдында тотып жиһазланган зур мәчет залы, мәдәни-тәрбияви эшләр белән шөгыльләнүче «Төрөк берлеге» дигән жәмгыять, яшьләр клубы, «Йолдыз» исемле спорт жәмгыяте, китапханә бар. Бу бинада ел дәвамында дини бәйрәмнәр (рамазан, корбан, рамазан шәриф, мәүлет шәриф) үткәреп, һәр жомга көнне карты-яше намаз укырга, вәгазь тыңларга килә. Клубта ай саен диярлек «Милли кичә», «Жыр кичәсе», «Чәй кичәсе» дип аталган ял кичәләре оештырыла, балалар өчен тәртипләнган төрле милли кичәләр дә шушында уздырыла. Шушы ук йортта аерым гаиләләр оештырган корбан ашлары, туй мәҗлесләре була. Төрле вакытларда Казаннан барган артистлар, галимнәр белән булган аерым очрашулар һәм мөселман илләреннән килгән кунаклар белән күрешүләр дә шушы бинада үткәрелә.

Бу йортта минем берничә тапкыр булганым бар. Соңгы баруымда (1989) якин танышым Нури Сәмәрхан мине үзе белән жомга намазына алып барды. Залга сиксәнгә якин кеше жыелган иде. Дикъкәтне жәлеп иткәнә шул булды: арада Хельсинки татарлары гына түгел, Финляндиягә төрле гарәб илләреннән, Төркиядән килгән мөсафирлар да, анда даими яшәүче аерым илчелек вәкилләре дә бар иде. Намаздан соң алар татар телендә сөйләнгән бай эчтәлекле вәгазьне дә ихтирамлы игътибар белән тыңлап утырдылар. Нури Сәмәрхан әйтүенчә, чит ил мөселманнары бу мәчеткә гел йөриләр икән һәм алар арасында ислам диненә күчкән европалы кешеләр саны елдан-ел арта бара икән.

Жәмгыяте исламия башкарган игелекле эшләренә берсе итеп аның дини әдәбият һәм андагы балалар өчен уку китаплары, дәрәсләкләр бастырып таратуын күрсәтәргә кирәк. Бу изге эшчәнлек утызынчы еллар уртасыннан башлап дәвам итә. Басылган китаплар саны кырыкка якин. Шуларның кайберләрен күздән кичерик. Соңгы елларда мәхәлләнең баш имамы Абдрахман Кайя тарафыннан чыгарылган өч китап аерым игътибарга лаек. Алар өчесе дә латин хәрефләре белән Хельсинкидә басылган, өчесенә дә тышлыклары зәвык белән эшләнган, ә кәгазьләре югары сыйфатлы фин кәгазе. Китапларда кулдан ясалган рәсемнәр дә, фоторәсемнәр дә бар. Күләмнәре дә кечкенә түгел. Исемнәрен санап китик: «Иман һәм гыйбадәт» (1986, 161 бит), «Иман шартлары» (1988, 108 бит), «Ислам шартлары» (1989, 203 бит). Аларда ислам диненә топ нигезләре бәйләнә. Коръән һәм башка дини китаплар тасвирлана, төрле сүрәләргә, аятләргә, шулай ук намазга һәм башка дини йолаларга аңлатмалар бирелә. Шунысы да бик әһәмиятле, гарәп телендә китерелгән дини текстлар татарчага тәржемә ителгәннәр. Китаплар ахырында дини атамаларга сүзлек өстәлгән.

Мәхәллә китапханәсендә «Төрөк халык мәктәбе» тарафыннан нәшер ителгән китаплар шактый. Шулар исәптән пәйгамбәрләр тарихына багышланган берничә китапны, һади Максудинның дини йолалар турындагы әсәрләрен, Г. Тукайның «Мәктәптә милли әдәбият дәрәсләре» дигән җыентыгын (1953, 137 бит), укытучы Фәридә Бичуриның өч кисәктән торган «Уку китабы»н телгә алыяк. «Төрөк халык мәктәбе» 1948 елда ачылып, 1969 елга кадәр яши. Аның мәгариф өлкәсендәге эшчәнлегенә Исламия жәмгыяте белән тыгыз элемәттә булып, дәрәсләр татар, төрөк, фин телләрендә алып барыла. Бу мәктәпне оештыручылар һәм анда укытучыларның берсе Гомәр Таһир була. Төрле елларда биредә дәрәсләр биргән аерым укытучылар Төркиядән һәм Германиядән килеп йориләр, кайберләре бу илләргә соңыннан китә. Алар арасында күренекле татар тарихчысы Абдулла Баттал-Таймас, шулай ук Галимжан Идриси, Закир Кадири, Сания Иффәт, Наилә Бинарк, Фәридә Бичури кебек язучылар, жәмәгать эшлеклеләре, журналистлар бар. Милләт өчен көчләрен аямаган бу зыялыларны Финляндия татарлары бүтән дә хөрмәт белән искә төшерәләр.

«Төрөк халык мәктәбе» халыкка егерме елдан артык хезмәт күрсәткәннән соң, укучы балаларның елдан-ел азая бару сәбәпле эшчәнлеген туктатырга мәжбүр була. Аның урынына мәхәллә каршында атнага берничә мәртәбә сабак өйрәтүче тел-әдәбият курслары ачыла. Бу курслар бүген дә хәрәкәттә. Анда укучы шәкертләр һәм балалар бакчасында тәрбия алучы сабыйлар өчен исламия жәмгыяте соңгы ун елда дистәдән артык китап чыгара. Монда иң әүвәл «Балалар бакчасында» дигән берничә жыентыкны, әкият китапларын, А. Алиш, Дәрәмәнд кебек язучыларның балалар өчен язган әсәрләрен, жыр мәжмугаларын күрсәтергә кирәк. Соңгы китап «Сандугачым, син дә сайра» дигән исем астында 1990 елда чыккан. Анда балалар өчен язылган 91 татар жыры ноталары белән бергә бирелгән. Китапларның байтагы андагы үзешчән рәссамнар тарафыннан бала зәвыгына туры китереп бизәлгән булуын әйтү дә артык булмас. «Әтәч патша» дигән әкият китабына (1982) язган кечкенә керештә тәрбиячеләрнең берсе Фазилә Насрәтдин шулай ди: «Финляндиядә кечкенә генә бер азчылык булып яшәү сәбәбеннән, ана телен саклау һәм дә аны балаларга мөмкин кадәр бай рәвештә күчерү тәрбиячеләр өчен катлаулы һәм кыен бер эш. Телне сакларга теләгәндә иң мөһим нәрсәләрдән берсе — китап». Мәнә шуны истә тотып, Финляндиядә татарлар өчен милли телдә китаплар бастырып тарату эшен Исламия жәмгыяте үзенә изге бер вазифасы дип саный. Саналган күпчелек китапларны матбугатка әзерләүдә Фазилә ханымнан тыш күп еллар буена балалар тәрбиячесе булып эшләгән Фәридә ханым Нисаметдиннең зур хезмәт куюын билгеләп үтү гадел булыр. Исламия жәмгыятенә киләчәккә караган нәшрият планнарында татарча-финчә, финчә-татарча сүзлекләр төзү һәм татар телендә газета чыгару нияте барлыгын да әйтеп китик.

Алдарак телгә алынган «Мәхәллә хәбәрләре»нә киңрәк тукталасы килә. 1949—1963 елларда чыгып барган һәм инде кыйммәтле тарихи чыганакка әйләнгән бу жыентык — Финляндия исламия жәмгыятенә рәсми басмасы. Аның төп максаты — «жәмгыятьнең эшләрен һәм фикерләрен белдерү». Үз гомерендә жыентыкның утыз саны дөнья күрү, аны бастыру гамәле ни сәбәпләдер туктап калган. Татар телендә чыга торган бу мәжмуганың баштагы саннары гарәп хәрефләре белән басылган. Соңрак гарәп һәм латин хәрефләре аралашып барган. Ахыргы берничә санындагы хәбәрләр исә тулысынча латин хәрефләрендә бирелгәннәр. Мәнә бу чуарлыкта Финляндия татарларының алфавитларга мөнәсәбәт тарихы да чагыла кебек. Соңгы утыз ел дәвамында андагы басмаларда, кагыйдә буларак, латин алфавиты кулланыла. Төгәллек хакына шунысын да әйтик, бу алфавит — латинның бүгенге көндә Төркиядә кулланыла торган варианты һәм ул унга якын хәреф билгесе белән без белгән һәм кызганычка күрә гомере кыска булган үз латинибыздан аерылып тора. Финляндия татарлары арасында кириллицаны белүчеләр дә бар. Ләкин анда бу алфавитның абруе юк. Андагы милләттәшләр Татарстан илендә кабат латинга кайтуыбызны хуп күрәләр һәм шуңа өмет итәләр.

«Мәхәллә хәбәрләре»ндә Финляндия татарларының дини, иҗтимагый, мәдәни хәятларына караган кызыклы мәгълүматлар аз түгел. Жыентык битләрендә Исламия жәмгыятенә еллык эшләре хакындагы хәбәрләр, булачак ел бюджеты, мәхәллә салымын түләү, уку эшләре кебек мәсьәләләр даими яктыртылып барган. Күренекле кешеләрнең юбилейлары уңае белән язылган мәкаләләр, шулай ук некрологлар да урын алган биредә. Ел саен басыла торган демографик белешмәләрнең берсеннән өзек китерик: «1961 елда туган балалар саны — 2 ир вә 4 кыз булып, барысы 6 бала. Өйләнүчеләр саны — 6 дини никах, 4 сивил (ягъни гражданлык никахы. Ред.) булып, барысы — 10 никах. Мәхәлләгә язылган яңа әгъза — 1 кеше. Мәхәлләдән чыккан әгъза — 4 кеше. Ике еллык жыелыш арасында үлем саны — 4 ир вә 2 хатын булып, барысы — 6 үлем. 31.12.1961 тарихында әгъзалар саны — ирләр 371, хатыннар 414 булып, барысы 785 әгъза». («Мәхәллә хәбәрләре», 1962, 27 сан, 3-бит.)

Исламия жәмгыятенә тагын бер юнәлештә эшчәнлегенә кыска гына тукталып үтик. Сүз аның халыкара бәйләнешләре турында бара. Соңгы кырык ел дәвамында бу жәмгыять чакыруы буенча дөньяның унга якын ислам иленнән (Мисыр, Тунис, Алжир, Пакистан, Согуд Гарәбстаны, Иран һ. б.), шулай ук безнең илдәге Диния нәзарәтеннән күп кенә рәсми вәкилләр һәм кунаклар килгәннәр. Шул вакыт эчендә Финляндия мөселманнар жәмгыяте дә төрле ислам илләренә һәм Советлар иленә (Казан, Уфа, Ташкент, Сәмәрканд һ. б.) үз вәкилләрен жибереп, алар үзара мөнәсәбәтләрне саклау һәм ныгыту эшенә телгә алып сөйләрлек өлеш керткәннәр. Бу бәйләнешләр хакында жәмгыятьнең 50. еллыгына багышланган китапта да, «Мәхәллә хәбәрләре»ндә дә байтак хәбәрләр бар.

Финляндия татарлары арасыннан хажга баручылар саны утыздан артып киткән. Хажга сәяхәт кылу, хаж күлмәге кию, хаж исеменә ләек булу — анда зур мәртәбә санала. Гомере буена сәүдә эшләре белән шөгыльләнгән һәм шул ук вакытта язучы булып танылган Хәсән ага Хәмидулла хажда хәттә ике тапкыр була. Үзенә «Хаж хатирәләре» дигән ике китабында (1968, 1971) ул бу сәяхәтләре хакында бәйнә-бәйнә итеп, мавыгып сөйли.

Финляндиядәге Исламия җәмгыяте ирешкән казанышларны танымый мөмкин түгел. Моңы андагы милләттәшләр үзләре дә яшермиләр. Мөтәвәллият исеменнән басылган бер мәкаләдә шундый сүzlәр бар:

«Америка, Япония, Төркия һәм башка мәмләкәтләрдә яшәүче диндәш һәм иректәшләребез мәхәлләбезнең вазгыятен вә башкарган эшләрен белеп, чын күңелдән шатланганнарын язалар, динебезне, милли барлыгыбызны саклау юлында тырышуларыбыз өчен рәхмәтләр укыйлар.

Төрле мәмләкәтләрдә яшәүче Казан төрекләре арасыннан Финляндия мөселманнарында дини-милли эшләр иң тәртиплө сурәттә алып барыла дип әйтсәк, бу сүз һичтә арттырып әйтелгән сүз түгелдер дип уйлыйбыз». («Мәхәллә хәбәрләре», 1958, 18—19 саннар, 67 бит.)

«ФИНЛЯНДИЯ ТӨРЕКЛӘРЕ БЕРЛЕГЕ» ҺӘМ МӘДӘНИЯТ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Сүзне бер хатирәдән башлыйсы килә. 1969 елның маенда без танылган тел галиме Искәндәр Абдуллин белән Хельсинкидә фәнни командировкада булган идек. Безне анда Хельсинки университеты профессоры һәм Г. Тукай исемендәге җәмгыять җитәкчесе Гомәр Таһир чакыртты. Көннәрнең берендә «Финляндия төрекләре берлеге» оештырган бер кичәдә катнаштык. Ул Хельсинкигә спорт ярышларына килгән төрек боксерлары белән очрашуга багышланган иде. Мәхәллә йортының зур залына өч йөзгә якын кеше җыелган. Өстәл өсләрендә тәмле чәй, татлы ризыklar. Хатын-кызлар аерым, ир-атлар аерым утырганнар. Аерым өстәл артында төрек спортчылары һәм Төркиянең Финляндиядәге илчелек вәкилләре урын алган. Һәркайда Финляндия һәм Төркия флаглары. Кичәне төрек берлегенең ул вакыттагы рәисе Әнвәр Хәйрулла ачты. Ул татар сүзләрен төрек сүзләре белән катнаштырып кунакларны сәламләде, Төркия белән Финляндия арасындагы дуслык мөнәсәбәтләре турында сөйләде. Аның «Без аслымыз белән Казан төрекләре» дигән сүзләре истә калган (бу кичәнең барышын мин ахырдан үземнең көндәлегемдә дә язып куйганмын). Төрек кунакларынан берәү чыгыш ясаганнан соң, Хельсинкидәге татар яшьләре матур гына концерт бирделәр. Күмәк һәм ялгыз җырлар, биюләр башкарылды. Концертта катнашучылар төрек телендә дә берничә җыр җырлап, кунаклар күңелен күрделәр. Ә ахырдан залдагы бөтен халык дөррәү рәвештә «Туган тел»не җырлаганда, без дә кушылдык. Кемдер шунда: «Безнең күмәк кичәләр һәркайчан «Туган тел»не җырлап тәмамланалар»,—диде.

Бу хатирәне искә төшерүнең мәгънәсе бар. Төрле уңай һәм форсат белән мәхәллә йортында бәйрәм кичәләре үткөрү, сәхнә эсәрләре уйнау, концертлар оештыру—болар барысы да «Финляндия төрекләре берлеге»нең төп вазифаларынан берсе. Андый кичәләргә Хельсинкидән читтә яшәүче милләттәшләр дә чакырыла. Бу очрашулар ел дәвамында еш кабатланып торалар һәм андагы татарларның милли-мәдәни хәятлары өчен ихтыяҗи бер күренеш булып, алар көнкүрешендә күркәм урын биллиләр.

«Финляндия төрекләре берлеге» 1935 елда оештырыла. Аның уставы бар. Әгъзалар саны ике йөздән артык. Еллык взнос күләме 300 фин маркасы. Һәр ел башында берлекнең гомум җыелышы булып, анда тутыз кешедән торган идарә (андагыча әйтсәк, башкарма) сайлана. Бер елдан соң ул идарә үз эшләре хакында халык алдында исәп-хисап (андагыча әйтсәк, «фагытәият рапоры») белән чыгыш ясый.

Берлек алдында торган үзәк максат бер генә: милли хис-тойгыларга куәт бирү, халыкның рухи тормышын мөмкин кадәр эчтәлекле һәм бай итү. Моңа ирешү өчен берлек үз эшчәнлеген берничә юнәлештә алып бара. Мисал өчен 1961 ел отчетына (рапорына) күз салыйк. Ел дәвамында Хельсинкидә халык өчен татар телендә биш лекция укылган. Сүз Төркиядән килгән татар профессорлары Рәшит Рәхмәти, Әкьдәс Курат, Абдулла Баттал-Таймасларның милли һәм тарихи мәсьәләләргә, баш имам Вәлиәхмәт Хәкимнең ислам диненә һәм әхлакка, икенче имам Әхмәт Наим Атасәвәрнең милли телне саклауга багышланган лекцияләре турында бара. Бу елда татар яшьләре өчен алты мәртәбә чәй кичәсе үткәрелгән. Анда катнашучылар милли җырлар җырлап, уеннар уйнап ял иткәннәр. Моннан тыш өч мәртәбә милли кичәләр уздырылган. Аларның берсендә һәвәскәрләр тарафыннан сәхнәдә татар драматургы Галиәсгар Камалның «Хужа һәм приказчик» исемле комедиясе уйнала (аны 400 дән артык кеше тамаша кылган). Балалар өчен оештырылган аерым бер кичәдә исә төрек халык мәктәбендә укучылар «Ятим бала» дигән пьеса күрсәтеләр. (Берлекнең бу эшләре турында «Мәхәллә хәбәрләре»ндә тәфсилләп язылган. 1962, 27-сан, 10—12 битләр.)

Соңгы елларда «Финляндия төрекләре берлеге» Казан белән, татар мәдәнияте һәм фәне белән бәйләнешләрне ныгытуга аерым игътибар күрсәтә башлады. Берлек чакыруы буенча атаклы артистыбыз Хәйдәр Бигичев җитәкчелегендәге бер төркем 1989 ел-

да Хельсинкидә булып, андагы милләттәшләр күңеленә хуш килердәй концертлар биреп кайттылар («Социалистик Татарстан», 1989, 15 октябрь). Казан университеты доценты, әдәбият галиме Хатиб Миннегулов Хельсинки университеты чакыруы буенча фәнни командировкага баргач, төп эшләреннән тыш андагы татарлар өчен борынгы әдәбиятыбыз турында берничә лекция укый. Берлек тарафыннан оештырылып мөхәллә йортында укылган бу лекцияләргә зур кызыксыну белән тыңлыйлар («Социалистик Татарстан», 1990, 6 май).

Ни өчен бу мәдәни оешма «Финляндия төрекләре берлеге» дип атала соң, ни өчен татарлар берлеге түгел? Күпләр күңелендә шундый сорау тууы бик ихтимал. Ул сорау мине дә борчып йөртте. Соңрак Финляндиядәге татарлар тарихы белән якыннанрак танышканча, аңа җавап табылды кебек.

Иң беренче чиратта моңа безнең илдә егерменче еллар ахырында тамыр жәя башлаган тоталитар режим гаепле. Алдарак әйтелгәнчә, нәкъ шул елларда Финляндиядә гомер итүче татарлар төп Ватаннарыннан мәхрүм ителгән бер хәлдә калалар, ике ил арасындагы сәяси мөнәсәбәтләр киеренке төс алгач, аралашуларга катгый чик куела. Финляндия җире андагы татарлар өчен матди яктан бай һәм җитүле булса да, дине, теле ягыннан ят ил. Шуңа күрә аларның бер өлеше дини, мәдәни яктан үзләренә кыйбла итеп Төркияне сайлау фикерен яклайлар. Төркия—төрки халыклар арасында мөстәкыйльлеген югалтмаган бердәнбер суверен дәүләт. Өстәвенә татарлар белән төрекләр арасында борынгыдан килүче тарихи-мәдәни традицияләр яшәве мәгълүм, анда гомер итүче күренекле татар зыялылары Финляндиягә даими килеп йөриләр. Дөрөс, төрекләр татар дигән этнонимны үзләренчә атыйлар, алар өчен без «Казан төрекләре», «Шималь төрекләре». Бу атаманы Финляндиядәге татар колониясә җитәкчеләргә дә кабул итеп ала. Телгә алган «Мөхәллә хәбәрләре»ндә, кагыйдә буларак, «Финляндия төрекләре», «Шималь төрекләре» дигән төшенчәләр генә кулланыла. Шуңа күрә 1935 елда оештырылган мәдәни оешманың «Финляндия төрекләре берлеге» дип аталуы гажәп түгел. Шул ук вакытта бу исемгә тарихи килергә кирәк. Заманында ул Финляндия татарларына үз-үзләрен ислам динендәге төрки халык буларак саклау өчен кирәк булган. Шуның белән бергә монда исем белән җисемнең бер-берләренә туры килмәве дә күзгә бәрелеп тора. Андагы татарлар үз туган телләрендә сөйләшәләр, ата-бабаларыннан калган йола-гадәтләргә турылык саклайлар, милли әдәбиятны һәм музыканы берни белән дә алыштырып булмый торган рухи хезинә дип санылар. Күрәсең, шул сәбапледер, әүвәлрәк үзен даими сиздереп торган һәм бәхәсләр кузгаткан исем һәм җисем каршылыгы соңгы елларда югала бара. Фәнни мәкаләләрдә генә түгел, балалар өчен чыгарылган китапларда да, аерым музыкаль теликәләрдә дә Финляндия татарларының үз этнонимнары белән, ягъни «татарлар» дип аталуы һәм, гомумән «татар» атамасын кулланудан тартынмаулары шуның бер дәлиле булып тора.

ТУКАЙ ҖӘМГЫЯТЕ ТУРЫНДА

Габдулла Тукай исеме—бөтен татар галәмә өчен изге исем, ул милләтнең рухи юлбашчысы да, фидан байракчысы да. Финляндия татарлары хәятында да Тукай—кадерле һәм мөкатдәс урын били. Һәр ел саен шагыйрь туган язгы көндә татарлар яшәгән эре шәһәрләрдә аңа багышлап милли кичәләр үткөрү гадәте яши. Анда шагыйрьнең китаплары басылып тора, аның турында мәжмугалар чыга. Икесен генә атап үтик. 1969 елда Хельсинкидә басылган һәм «Габдулла Тукай шигырьләре» дип аталган җыентык шагыйрьнең әсәрләреннән тора (аны әдәбият һәм сәүдәгәр Хөсәен Садык эзәрләгән), «Татар шагыйре Габдулла Тукай» дип исемләнгән китапта аның тәржемәи хәле һәм ижаты турында төрле мәкаләләр, хәбәрләр тупланган. Соңгысын Тампере имамы Хәбибрахман Шакир белән шул шәһәрнең мәдәният эшчәне Гайсә Хәкимжан эзәрләгәннәр. Искә алган мәжмугалар икесе дә Тукайның музееда бар.

Мәгълүм булганча, 1967 елдан башлап Финляндиядә Габдулла Тукай исемен йөртүче мәдәни җәмгыять эшләп килә. Аның оештыручысы һәм җитәкчесе—Хельсинки университетында төрки телләр укытучы профессор Гомәр Таһир. Ният-максатының кыюлыгы һәм яңалыгы ягыннан бу җәмгыять аерым игътибарга лаек. Чөнки монда сүз Финляндия татарларын тарихи ватаннары белән, милли мәркәз саналган Казан белән яқынайту турында, икенче төрле әйткәндә, ничәмә еллар бие корыч куллы мәрхәмәтсез сәясәт аркасында, бер-берләреннән ясалма читләштерелгән бер милләт кешеләре арасында дустанә мөнәсәбәтләргә юл ачу турында бара. Шушы игелекле максатка ирешү өчен Тукай җәмгыяте егерме елдан артык яшәү дәверендә хөрмәт белән тәкъдир ителердәй күп эшләр башкарды. Бу эшләрнең кыйбласы Финляндия татарларының рухи-мәдәни ихтыяжлар дөньясына юнәлгән.

Билгеле булганча, милли тел һәм әдәбият, сәнгать һәм тарих халык гомеренең, халык рухының төп таянычлары. Халыкны шулар яшәтә. Шуны истә тотып, Тукай җәмгыяте Казаннан танылган татар артистларын, сәнгать осталарын һәм галимнәрне

чакыртып, алар катнашында Хельсинкидә һәм башка шәһәрләрдә жыелышлар, очрашулар үткәрүне төп максат итеп саный. Үткән еллар дәвамында жәмгыятьнең унжиде жыелышы уздырыла. Аларда Казаннан барган унбиш артист һәм туыз галим катнаша. Финляндиядәге татарлар күчелен үзенә тарткан жыелышлар, концертлар, лекцияләр, документаль фильмнар — болар барысы да ике илдә яшәүче милләттәшләр арасындагы мәдәни багланышларны көчәйтүгә һәм үзара яхшырак аңлашуга зур өлеш кертә. Шунысын да әйтергә кирәк: Казан артистларының концертлары уңае белән фин матбугатында татар музыка сәнгатенә, аның осталарына карата соклану, хозурлану һәм хөрмәтләү хисләре белән сугарылган дистәгә якын жылы, самими бәяләмәләр басыла. Милли концертларның һәм тарихи темаларга багышланган лекцияләрнең андагы татарларга булган тәэсирен тулырак итеп күз алдына китерер өчен бер мәкаләдән өзек китерик. Аны алда исеме телгә алынган Гайсә Хәкимжан язган. «Шатлык» дип аталган бу мәкаләсен ул ксерокопиядә күбәйтәп, андагы татарлар арасында тарата:

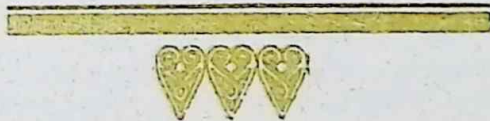
«Илле еллардан бирле ана йортымыздан бөтенләйгә аерылган кебек чит жирләрдә үксез балалардай яшәп килдек, Финляндиядә туып-үскән яшьләремезнең ана йортымыздан һич хәбәрләре булмаганлыктан, алар Финляндиядә генә татарлар бар дип уйлыйлар иде, картларымыз башка жирләрдә дә татарлар чиксез күп икәннән белсәләр дә — ни файда?

Моннан берничә ел элек һич көтмәстән кара болытлар астыннан нурлы кояш ярып чыккан кеби ана йортымыздан Хельсинкигә татар артистлары, галимнәр килә башладылар. Анларның килүләре Финляндиядәге татарларның жаннарын яңадан тергезеп жибәрде. Үзләрен «татар» дип әйтергә куркып йөргәннәр дә гайрәтләнеп аяк өсләренә шатланып бастылар, төрекләшкән татарларның да күзләре ачылып оятлы булган кебек булдылар. Шулай итеп ике араларымыздагы юллар ачылып китте». (1969, 28 август.)

«Казан утлары» үз вакытында (1986, 4 бит) Тукай жәмгыятең эшчәнлеген шактый этрафлы итеп тасвирлаган бер әңгәмә бастырды. Анда профессор Гомәр Таһир жәмгыять башкарган эшләр турында жентекләп сөйли. Шул сәбәпле ул мәгълүматларны кабатлап тормыйбыз. Алай да, соңгы биш елда Тукай жәмгыяте ярдәме белән дөнья күргән ике китапны телгә алыык. Аларның берсе — «Татарика» дип аталганы 1987 елда Хельсинкидә басылды. Бу күләмле хезмәттә татар халкының тарихына, теле һәм әдәбиятына багышланган егерме сигез мәкалә урын алган. Авторлар арасында бөтен дөньяда танылган һәм төрле илләрдә яшәүче тюркологлар бар. Мәкаләләр биш телдә басылганнар. Бу олы хезмәткә «Советская тюркология» (1988, 6 сан) һәм «Казан утлары» (1989, 9 сан) битләрендә югары бәяләмә бирелде. Икенче хезмәтнең авторы — күренекле татар археологы һәм тарихчысы профессор А. Халиков: Аның «Кемнәр соң алар, татарлар?» дигән монографиясе әле күптән түгел генә Хельсинкидә фин телендә дөнья күрдә.

Жыйнап әйткәндә, Тукай жәмгыяте Финляндия татарлары белән Казан татарлары арасында мәдәни һәм фәнни күпер салуга олы өлеш кертте. Шушы хезмәте белән ул андагы милләттәшләр тарихында үзенә аерым сәхифә ачкан жәмгыять дип саналырга хаклы.

ИЛБАРИС НАДИРОВ,
филология фәннәре кандидаты

**БӘХӘС:
ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ
ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ**

Ш. Мәржани

**ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ
КИЛЕП ЧЫГЫШЫ
ТУРЫНДА**

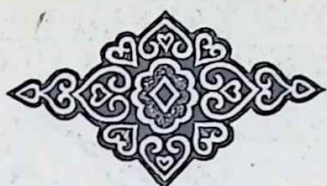
Шиһабетдин Мәржани үзенең йке томлык «Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» әсәрендә татар халкының килеп чыгышына караган мәсьәләләргә киң тукталып үтә. Бу мәсьәләләрне хәл иткәндә ул халыкның тор-мыш-көнкүрешен, телен, тарихын һәм күпсанлы язма истәлекләрен тирәнтен өйрәнә һәм файдалана. Әлеге әсәренең беренче томында, кереш өлешендә «төп максат — Болгар һәм Казан хәлләре булып», әсәргә дә «Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» («Болгар һәм Казан хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр») дип исем куелуын күрсәтә автор.

Ш. Мәржани татарларның килеп чыгышын турыдан-туры болгарларга бәйли һәм әсәренең беренче томында болгарларга, аларның килеп чыгышына, болгар галимнәренә һәм аларның әсәрләренә шактый урын бирә.

Болгар шәһәренең урнашуы, шөгыле, ислам динен кабул итүе, аның чикләре турында язгач, Ш. Мәржани «Болгар мәмләкәтендә булган һәр кабилә бер урынга, яки бер су буена урнашып, төрле исемнәр белән исемләнеп йөртелгәннәр», — дип дәвам итә һәм бик күп урыннарда сибелеп утырган төрки кабиләләрнең «Чирмешән болгарлары», «Нократ болгарлары», «Бәхре Хәзәр болгарлары», «Түбәнге болгарлар», «Тимтүче болгарлар» дип, барысының да бер атама — «болгар» атамасы белән аталуларын күрсәтә. «Татар» атамасын фәкәть монгол-татар яулап алучыларына гына нисбәтләп, Ш. Мәржани, үз чорында яшәүче халкын да «болгар» атамасы белән атап, бик күпне кичергән халкының язмышын берничә сүз белән тасвирлап түбәндәгечә яза: «Иң әүвәл Кыпчак һәм Хәзәр хаканнары хөкүмәтендә, аннан соң Татар ханнары хөкүмәте карамагында булып, Болгар мәмләкәте хәзерге вакытта өч йөз елдан артык инде Россия хөкүмәте идарәсендә».

«Болгар халкының килеп чыгышы хақында» дип исемләнгән махсус бүлекчәдә Ш. Мәржани, Ибне Фазлан, Ибне Халдун, Шәриф Идриси, Гали бине әл-Хөсәен әл-Мәсгуди әл-Багдади һәм Шәмсетдин әд-Димәшкый кебек көнчыгышның атаклы тарихчы галимнәренең «болгар халкы — төрки кабиләсеннән» дип санауларын күрсәтеп уза һәм шунда ук Шәмсетдин әд-Димәшкыйнең бер язмасындагы бер өзекне китерә: «Хажга баручы болгарлардан — «Сез нинди халык? Болгарлар кемнәр алар? — дип сорагач, — «Төрки белән сәкалибә арасында туган халык», — дип җавап бирделәр», — дигән. Шәмсетдин әд-Димәшкыйнең әлеге фикерен Ш. Мәржани берничә урында куллана. Ләкин үз ашыгыч нәтижә ясамый һәм башкаларга да уй-фикер йөртәргә урын калдырып, бу мәсьәләне ачык калдыра.

Ш. Мәржани бер мәсьәләгә төгәл һәм ачык итеп нәтижә ясый; ул да булса — Казан татарларының һәм Казан шәһәренең турыдан-туры борынгы болгарлар белән бәйле булуы. Болгар шәһәренең җимерелүенә һәм аның лаеклы дәвам

чысы булган Казанга тукталып, Ш. Мәржани түбәндәгә нәтижәгә килә: «Өстенә килгән һәртөрле бәла һәм фетнәләр сәбәпле, ул (ягъни Болгар шәһәре — Ә. Х.), яхшы вакытлары узып, Казанга күчә башлый һәм ахырда үзе бөтенләй харап булып, югарыда әйтелгән мактаулы хәленә Казан варис булып калды».

Ләкин Ш. Мәржани Болгар шәһәренең төмәм җимерелеп, юкка чыгуының сәбәпләрен күрсәтми. «Болгар шәһәренең кайчан һәм ни сәбәпле җимерелгәнлеген һичбер китапта күргәнәбез юк, — дип яза ул. Ләкин мелла Габделваһһаб бине Имамколый әр-Рәжәбинен телдән сөйләвенә караганда, Россия карамагына күчкәннән соң, бүгенге тарихтан өч йөз ел элек, икенче меңгә керер алдыннан су агымы — елга күчүе сәбәпле җимерелгән имеш», — дип кенә куя.

Болгарларның төрки кабиләдән икәнлеген ассызыклап, Ш. Мәржани «аларның телләре, калдырган әсәрләре, әхлаклары, йолалары, гореф-гадәтләре дә төрки», — ди. Болгарларның телләре турындагы Истахри, Ибне Хаукаль һәм Гарнатый кебек олы галимнәрен «Болгар теле — хәзәр теле кебек» дигән фикерләренә таянып, Ш. Мәржани түбәндәгә нәтижәгә килә: «Хәзәр теле — әлбәттә төрки тел. Шәһәр һәм мәмләкәтләренен исеме «Болгар» — төрки теле белән «болгамак» сүзеннән алынган киләчәк заман фигыл, ә «болгады» сүзе — үткән заман фигыл. «Суны болгады», «эшнә болгады» диләр. Бу урында — исемләштерелеп, «катыш» мәгънәсендә алынган. Шәһәр Болгарда сугылган кайбер тәңкәләрдә «у» хәрәфе белән «булгар» дип язылган булуы моны артыгы белән куәтли. Димәшкий язубында да шул мәгънәгә ишарә бар», — ди ул. Биредә Ш. Мәржани «Болгар» сүзенен килеп чыгышын да төрле дәлилләргә таянып, ышандырырлык итеп аңлата.

Болгарларның төрки кабиләдән булганлыкларына икенче дәлил китереп Ш. Мәржани «Моннан башка тагын патшаларыннан «хан», «белеквар» дигән исем бирүләре дә төрки булганлыкларын күрсәтә, — дип дәвам итә, чөнки «хан» асылда төрки сүз булып, «к» хәрәфе белән «кан» дип языла. «Белеквар» сүзнен «к» хәрәфе белән булуы ачык. «Белек» сүзе — «белмәк» фигыленнән ясалган исем, «гыйлем» һәм «гакыл» мәгънәсендә. «Вар» сүзе — икенче диалектта «бар» рәвешендә «б» хәрәфе белән языла, төрләнми торган фигыл. Димәк, «Белеквар» сүзе — «белек» һәм «бар» дип ике сүздән кушылып ясалган, ягъни «галим», «акыллы» мәгънәсендә мактау сыйфаты, мактау исеме», — дип, Ш. Мәржани тагын төрки сүзләргә тикшерә һәм кызыклы бер фикергә килә: «Болгар патшаларына шушы мәгънә белән бу формада «Белеквар» исеме бирү — төрекмән эмирләренә «Данишмәнд» исеме биреп, аларны «Данишмәнд патшалар» дип атап йөртү шикелле генә була. «Данишмәнд» нәкъ «белеквар» дигән мәгънәдә. Бәлки, бу төрекмән ханнары асылда шул як халкыннан булып, бу исемне Болгар иленнән күчереп алган булулары ихтимал», — дип, ул төрекмән халкы ханнарының Болгар җиреннән чыгуларына ишарә ясый.

Болгарларның төрки кабиләдән икәнлеген тагын да бер тапкыр дәлилләп һәм Дунай буендагы болгарларның да телендә төрки сүзләр булганлыгына ишарә ясый. Ш. Мәржани: «Дунай буена күчеп киткән болгарларның телләре үзгәрәп, хәзәр һәм болгар телләренә катнашкан булса да, исемнәрендә төрки сүзләр күп диләр, — дип дәвам итә. Мостафа бине Шәмсетдиннен үзен «Әхтәри» дип йөртелә торган сүзлегендә «хәфжаг» сүзен «татар биге, асылы кыпчак» дип аңлатуы «Болгар эмире» дигән сүз булып, аларның (Дунай буе болгарларының — Ә. Х.) кыпчак кабиләсеннән булуларын күрсәтә. Кыпчак — әлбәттә төрки кабиләләреннән, ләкин бу мәмләкәт халкын да «татар» дип аңлаткан була. Менә болар һәммәсә дә, Болгар халкының барысы да төрки икәнлегенә дәлил булар», — дип ныклы нәтижәгә килә.

Болгар дәүләтендә яшәүче халыкларның «күп төрле кабилә, нәсел һәм сыйныфлар булып, кабилә, ыруг патшалары формасында һәркайсының күпсанлы хакимләр булса да, алар тагын олы бер патшага таянып һәм буйсынып, күп исемнәргә эченә алган Сәкалибә, Кыпчак, Хәзәр, Болгар, Жужи улусы, Үзбәк иле исемнәре белән аталганнар, — дип күрсәтә Ш. Мәржани һәм аларның мәмләкәтләре дә төрле вакытта Сәкалибә иле, Дәште Кыпчак, Хәзәр иле, Болгар иле, Татар иле, Жужи улусы, Бату урдасы, Бәриятел — Бәрәкәт һәм Үзбәк иле исемнәре белән аталып йөртелгәннәр» — дип әйтә.

Кыпчак, Хэзер һәм башка кабиләләрнең Болгар халкы белән аралашып, йотылып бетеп, хәзерге татар халкының нигезен тәшкил итүләрен раслап, Ш. Мәржани: «Бу кыпчак һәм хәзәрләр хәзерге халык булмаганда, андый куәтле һәм күп сандагы батыр халыкның кая китеп югалуы мөмкин?» — дигән бик урынлы сорау куя.

Ш. Мәржани фикеренчә, болгар төркиләре үзләренен чыгышлары ягыннан башка төркиләргә якин булулары, Гыйрак, Хорасан, Мәварәэннәһер һәм Харәзм дәүләтләре белән аралашулары һәм алар белән сәүдә итү һәм башка мөгамәләдә булулары сәбәпле; икенче тарафтан, гыйлемдә, һөнәр-сәнгатьтә югары дәрәжәдә булган гарәп миссионерлары гыйлем тарату һәм авыруларны дөвалау кебек чаралар аркылы халыкны ислам диненә керергә өндәү юлында бик зур тырышлык күрсәткәнлектән, төрки (болгар төркиләре — Ә. Х.) халык ислам динен фин халыкларыннан элгәрәк кабул иткән. Шуннан соң инде финнар төркиләрдән әкрәк белән диннәрен һәм телләрен кабул итеп, аралашып төмәм төркиләшкәннәр, хәтта төркиләренен үзгә булган шәһре Болгарга якинрак кабиләләре бөтенләй төрки, Болгарлар белән бер кабилә булып киткәннәр. Ш. Мәржани, шушы нисбәттә, башкортлар турында тукталып китүне кирәк саны һәм атаклы гарәп галимнәре белән. килешмичә, бу очракта үз фикерен — башкортларның төрки халык булмасын, ә финнардан булу фикерен уздыра: «Шәһре Болгарның көнчыгыш ягында башкортлар яши, — дип дәвам итә ул. Ибне Фазлан, Ибне әл-Әсир, Шәмсетдин әд-Димәшкий, Ибне Халдун һәм башкалар аларны да төрки нәселеннән дип санылар. Болар, — ди ул, — фин халкыннан булсалар да, үзләре башка финнарга караганда терерәк, гайрәтләрәк һәм тырышрак булганга, Болгарга бик якин булмасылар да, бер яктан кыпчаклар белән чиктәш, икенче яктан, телләре төрки теленә якин булып, төркиләрдән аңсат кына телләрен һәм диннәрен кабул итеп, төмәм төркигә әйләнгәннәр. Хәтта телләрендә жиде-сигез сүзгә бер фин сүзе табыла дигән сүз дә бар». Биредә Ш. Мәржани икенче бер дәлил китерә һәм тел ягыннан башкорт теленен башка төрки телләрдән нык аерылып торуын күрсәтә. «Ибне Фазланның сүзеннән аңлашылганча, — ди ул, — Болгар патшасы белән сөйләшкәндә, ул турыдан-туры, ә башкортлар белән тәржемәчә аркылы сөйләшкән. Ибне Фазлан Багдадтагы төркия гаскәрләре һәм башка төрек кешеләре белән аралашканлыктан, төрки телен белеп, Болгар әмире белән төрки телдә сөйләшеп, башкорт теленен башка төрки телләрдән аермасы күп булу сәбәпле, тәржемәчә аркылы сөйләшергә мәжбүр булган булса, гажәп түгел», — дип нәтижә ясый Ш. Мәржани.

Кайбер гарәп галимнәренен, аерым алганда, Ибне Фазланның «сәкалибә» дигән сүзнен мәгънәсен аңлатудагы фикерләре белән Ш. Мәржани килешми һәм ул сүзне «славян» дип һәм болгар халкын да «славян» дип атаулары дөрес түгел», — ди. Гарәп галимнәренен «сәкалибәне» ике төрле мәгънәдә йөртүләрен һәм беренчесенә төркидән, башкорттан һәм славян кабиләсеннән саналган рустан аермалы булган бер халыкның бу исем белән аталуын күрсәтеп, Ш. Мәржани: «сәкалибә — ул чуаш, чирмеш, мордва, мукшы кебек фин халыклары була», — дип яза. Ә икенче бер кулланылышта бу сүзнен гомумән шушы илдәге халык мәгънәсендә бирелүен әйтеп, Ш. Мәржани: «Бу жирдә, ягъни Болгарда төрки, хэзер, эфрәнж, әрмән, башкорт һәм башка шундыйлар яши, алар «шөкер» дип исемләнәләр», — дигән өзек китереп, «шөкер» — «эшкар» сүзенен күпләге һәм аның «кызгылт ак йөзле» мәгънәсендә кулланылуын күрсәтә. Шулай ук «Сикълаб» сүзе дә шул мәгънәдә йөрәп, бу очракта, гарәп галимнәренен бу мәмләкәт кешеләрен, ягъни Болгар халкын — (Ә. Х.) күзгә ташланган сыйфатларына карап, шулай «сәкалибә» дип атауларын күрсәтә.

Ш. Мәржани, «Болгар илендә яшәгән финнар — мөселман хөкүмәте вакытында һәм шәһре Болгар төзек чакта, исем белән дә, рәсми яктан да, барысы да мөселман булганнар, — дип күрсәтеп, — соңыннан Болгар иле жимерелеп, мөселман хөкүмәте бетерелгәч, кайберләре арасында ислам дине тамырлана алмаган, аларның наданлык һәм аңсызлыкларын жинә алмаган, алар арасында ислам хөкүмнәре югалып, акрынлап элекке хәлләренә кайтканнар», — дип раслый. Нәкъ менә шуның нәтижәсендә, финнарда ислам диненнән калган кайбер гореф-гадәтләр һәм ышануларның күренешләрен әйтеп уза Ш. Мәржани һәм Тау

ягында кайбер Болгар һәм Казанның иске каберлекләрендә табылган ташларда чуаш, чирмеш сүзләре булуны да әлеге вакыйга белән, ягъни финнарның ислам динендә булып кире кайтканлыклары белән бәйли.

Казан татарлары турында сүз алып барганда, Ш. Мәржани «Казан һәм аның тирә-ягында яшәүче мөселманнарның күбесендә, гомумән Казан артында һәм бигрәк тә Алат юлындагыларның гадәт һәм тормышларында, каберлекләргә куелган ташларның язуларында финлык әсәрләре һич беләнмәве» турында сөйли. Моның сәбәбен Ш. Мәржани берничә төрле аңлатырга тырыша һәм «аларның асылда төрки, кыпчак яки татар булуларыннан, яки алардагы мөселманчылык куәтеннән, яки галимнәрнең халыкны ислам хөкемнәре буенча тотарга тырышканлыкларыннан яки сәүдә мөнәсәбәтләре аркылы тормышта һәм динлелектә алга киткән халыклар белән аралашуларыннан булса кирәк», — дигән нәтижәгә килә.

Ш. Мәржани Казан татарларында финнарга охшашлык булмаса да, Казаннан ераграк урыннарда аларның йолалары, гореф-гадәтләре, киёмнәре һәм башка якларында бер-берсенә охшаулар күп табылуын күрсәтеп уза. Чөнки «Казанның тирә-ягында элек заманда финнардан бер кабилә яшәп, соңыннан алар китеп, я мөселман булып, яисә аралаш утырганнар», — ди ул һәм чирмеш телендә һәм чуаш телендәге исемнәр белән аталган авыллар да булганлыгын күрсәтә.

Югарыда сөйләгәннәргә нигезләнеп, шуны әйтеп була: Ш. Мәржани тарафыннан файдаланылган һәм беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертелгән күпсанлы жирле материаллар һәм аларны күптөрле гарәп, фарсы һәм төрек чыганаклары белән чагыштырып өйрәнү, аңа күптөрле нәтижәләр чыгарырга ярдәм итә. Татар халкының килеп чыгышында — болгарларның һәм кыпчакларның һәм башка халыкларның тыгыз үзара бәйләнештә булуларының әһәмиятен күрсәтүне Ш. Мәржани мөһим бурыч дип саный.

Әлбәттә, Ш. Мәржани чыгарган нәтижәләр барысы да һичшиксез дөрес дип уйлап булмый. Ләкин, Идел бие халыкларының, шул исәптән татар халкының килеп чыгышы турындагы искиткеч бай һәм әле фәнни әйләнешкә кертелмәгән кыйммәтле материаллары зур фәнни әһәмияткә ия булып торалар.

ӘНВӘР ХӘЙРИ.
Татарстанның атказанган
мәдәният хезмәткәре.

ВАСИЛИЙ БАЯЖЕННЫЙ СОБОРЫ

НИНДИ
ТЕЛДӘ
«СӨЙЛӘШӘ?»?

Бу мәкаләдә мин инде берничә гасыр буена рус жәмәгәтьчелеген кызыктырып килгән бер мөһим мәсьәләгә тукталмакчы булам. Ул да булса — буйсындырылган мөселман халыклары мәдәниятләренә хас билгеләрнең урта гасырлар рус архитектура-сы сәнгате, аның да соңгы чорында ничек чагылуы мәсьәләсе. Рус халкы, күп гасырлар дәвамында төрки дөнья белән күрше яшәп, аның мәдәнияте — беренче чиратта татар мәдәнияте белән даими һәм шактый тыгыз элемтәдә булган. «Теләсә кайсы рус кешесен кыргычлап карасаң, татар чыгар». Наполеонга сылтанган бу канатлы сүзнең тапкырлыгын рус тарихы белән житди таныш кешегә инкаръ итүе ансат булмас дип уйлыйм. Чыннан да, рус мәдәнияте белән ныклап танышкан чакта, телдә булсын, музыка, топонимика өлкәсендә булсын яисә гамәли-бизәләш һәм төзелеш сәнгатендә булсын, әледән-әле төрле характердагы «татаризмнар» белән очрашырга туры килә. Бу күренешнең тамырлары, күпләр уйлаганча, монгол яулап алулары чорлары белән чикләнми, ә күпкә тирәнгәрәк, VIII—IX гасырларга, хәтта аннан да элгәрерәк чорларга китә. Әнә шул дәверләрдә үк инде Идел буйларында ике бөек халык — славяннар һәм болгар-төркиләр очрашалар. Төрки хәзәрләр, кыпчаклар, бәжәнәкләр, мөселман динен кабул иткән болгарлар белән ул вакытларда әле мәжүси руслар арасындагы сәүдә элемтәләре, мәдәни аралашу, династия багланышлары аша Русь жиренә төрки һәм ислам традицияләре үтеп керә башлый һәм бу процесс русларның христианлашу-ыннан соң да тукталмый. Алтын Урданың XIV йөздә ислам динен кабул итүеннән һәм бигрәк тә XV йөздә Константинополь алынганнан соң Русь очсыз-кырыйсыз ислам дөньясына орынып торган бердәнбер дип әйтерлек дәүләт булып калды һәм мөселман илләре белән үзара тыгыз мөнәсәбәттә яши башлады. XV—XVI йөзләрдә Мәскәүнең үз биләмәләрендә шактый санда мәчетләр төзелде, татар бистәләре калыкты, ә Рязань жирендә хәтта Мәскәү белән эшнәлек итүче Касыйм ханлыгы барлыкка килде. XVI гасыр уртасында көньяк һәм көнчыгышка таба русның басып алулары жәлеп, Идел-Урал буйларында, Себердә мөселман жирләрен басып алу нәтижәсендә татарлар һәм башкортлар тирәсендә яңа рус шәһәрләре төзелде, иске шәһәрләр христианлаштырылды, һәм дә шул чакта ук алар тирәсендә татар бистәләре оешып, мәчетләр салына

А Б

1 нче рәс. А) Мәскәүдәге Покроу соборы (1556—1562 еллар).
Б) Әдирнәдәге Сәлимия Жәмигы (XVI йөз уртасы, Төркия).

башлады¹. Шул ук вакытта Мәскәүнең үз жирләрендә дә рус патшасы хезмәтендә булган татар феодаллары кул астындагы мәчетләр эшләде. Алар Мәскәүдә дә бар иде, чөнки патша сарае каршында дәрәжәле мөселман аксәякләре озак вакытлар үз урынын саклап килде.

Күрәбез ки, «бердәм һәм бүленмәс» держава идеологлары хәзерге Русия жирләрендәге ислам мәдәниятен «читтән кергән» итеп күрсәтергә ничек кенә тырышмасын, чынлыкта хәл алай түгел. Аның тарихы, чынлапкы баксаң, «чын, ягъни борын-борыннан килүче» православие мәдәниятенә караганда төпкәрәк тә китә әле. Монголларга кадәр Русьның көньяк чикләреннән тыштагы төбәкләр турында сүз алып барганда бу аеруча ачык күренә. Рус мәдәниятенә акрынлык белән, астыртын рәвештә төркиләшүе, ә аннары исламлашуы Киев Русе чорында ук башлана. (Сүз уңаеннан әйткәндә, моны украин тикшеренүчеләре яшерми, ә Мәскәүдә исә ишетергә дә теләмиләр.) Ә Идел буе һәм Себер ханлыklары юк ителгән чорда исә рус мәдәнияте буйсындырылган халыклар мәдәниятләренә хас билгеләрне үзәндә йөрткән була инде. Шуннан соңгы империячел дәверләрдә басып алынган халыклар мәдәниятләренә метрополиягә ясаган йогынтысы тагын да ачыграк эзләрен калдыра. Һәм аларны без бүген дә, ягъни дүрт гасырдан артыграк вакыт үткәннән соң да, шул дәверләрнең иң күренекле һәйкәлләре чалымнарыннан таний алабыз.

Бу жәһәттән русның бөтен дөньяга танылган хәрби дан һәйкәле — «Покров на Рву», ягъни Покроу соборының архитектурасы аеруча зур мәгънәгә ия. Һәркемгә таныш һәйкәл бүген дә Мәскәүнең үзәге Кызыл мәйданда тора. Безнең фикеребезчә, бөтен дөнья, русларны азиатлар дип санап, Шәрыккә һәм Европага хас билгеләрнең

¹ Кәра: Халитов Н. Х. Россия шәһәрләрендә ислам архитектурасы. — Архитектура и строительство России. Иллюстрацияле айлык фәнни-гамәли журнал, архитектура һәм төзелеш буенча РСФСР Дәүләт комитеты һәм РСФСР Архитекторлар Союзы органы. М., 1991, № 6.

бергә килеп кушылуын ап-ачык күрсәтеп торучы шушы корылманы рус милләтенен гәүдәләнешә дип таний икән, бу һич тә очраклы хәл түгел.

Каян да булса читтән килгән кеше безнең көндәлек тормышыбызның күз ияләнеп беткән гомуми һәм үзгә якларын бик тиз күреп ала. Безнең өчен гадәти нәрсәгә әверелгән мәдәният һәйкәлләрен баялаганда да бу шулай. Чит ил кешеләре Покроу соборын Мәскәүнең күп санлы чиркәүләре белән чагыштырып, шунда ук аны бер якка аерып куялар. Берәүләр аны гаять зур үсемлеккә, икенчеләре кристаллар өеменә охшата, өченчеләре «коточкыч яшелчәләр бакчасы»¹, «сталагмитлар төркеме» дип атый, хәтта кайберәүләр «кояш нурларында төрле төсләргә кергән болытлардан хасил бина» дип баялилар. Храмның төзүчесе биредә барча дәверләр һәм халыкларда булган стильләргә җыеп күрсәтергә теләгән, дигән фикер әйтүчеләр дә юк түгел². Икенче төрле әйткәндә, алар соборның архитектурасында рус православиегә мәктәбенә хас билгеләргә күрмәгәннәр. Әмма әлеге корылмага, ихтимал, иң ачык һәм кыска бәяне 1812 елда Наполеон Бонапарт биргән. Икеле-микеле уйлап тормастан, ул Покроу чиркәвен «мәчет» дип атаган. Рус архитектура сәнгате белгечләре бу билгеләмәне мәгърифәт өлкәсендә сай йөзүче француз императорының мәзәк бер сүзе дип аңлаталар³. Әмма Мисырны яулаган һәм шунда ислам динен кабул иткән Наполеон Шәрыкнең мәчетләрен үз вакытында күп күргән һәм ул бу очракта да белмичә әйтмәгән. Чынлап та, беренче карашка бу ничек кенә сәер тоелмасын, әмма корылмага салынган үрнәк, барыннан да элек, мул төс-бизәклә, күп кырлы Шәрык архитектурасы белән тәңгәлләшә.

Инде һәйкәлнең үзе турында сүзгә күчк. Покроу чиркәве — ә ул халыкта «Василий Блаженный гыйбадәтханәсе» дигән исем астында киңрәк мәгълүм — рус гаскәрләренең 1552 ел 2 октябрда Казанны алуы хөрмәтенә 1556—1559 елларда салынган. Рус архитектурасы тарихында үзенең образлыгы, формаларының серлелеге ягыннан, мөгаен, бу храм белән тиңләшә алырлык бүтән корылма юктыр. Һәм аның турында әллә күпме легендалар яшәве, фараз кылулар һәм фәнни хезмәтләр тууы очраклы хәл түгел. Бу чиркәүнең революцион үрнәгә үзгә элгәрерәк тә, соңрак чорларда да рус жирендә үз ишен тапмады. Нәкъ менә шушы хәл аның килеп чыгышы, нәрсәгә нигезләнүе, эчкә мәгънәсә хакында төрле гипотезалар, гоман-фаразлар тудырган. Бу мәсьәлә тарихчылар һәм архитекторларны һәр чорда дип әйтерлек кызыксындырып торган. Тикшеренүчеләр әлеге чиркәү формалары үзгәлегенә каян килүен, чыганагын Азиядән⁴, Ерак Көнчыгыштан, Көнбатыш Европадан⁵, Византиядән⁶, Һиндстаннан⁷, Мәгърибтән⁸, XVI йөз рус дини схоластикасыннан һәм хәтта шул чор халык әкиятләреннән⁹ эзләп караганнар. Мәсәлән, фараз кылуларның берсендә «собор планына идеаль шәһәр схемасы салынган... Василий Блаженный гыйбадәтханәсенең тышкы архитектура чишелешендә гомумиләштерелгән шәһәр үрнәген күрергә мөмкин»¹⁰, диелә, ә икенче бер фараз кылучы аны «ренессанс чорының «идеаль шәһәр» турындагы фикерен чагылдыручы күк шәһәре «Тау Иерусалиме»¹¹ дип атый. Хәтта рус елъяз-

¹ Грабарь И. Э. Рус сәнгате тарихына кереш. — Кара: И. Грабарь. О русской архитектуре. М., 1969, 45 бит.

² Лефевр А. Архитектура. Б. м., 177 б.

³ Любимов Л. Борынгы рус сәнгате. Уку китабы. М., 1981, 275, 276 б.

⁴ Richardson A., Cortiati H. O. The Art of Architecture New York, 1956, p. 149.

Глазычев В. «Архитектураның меңгеллек үсеше» дигән китапка аңлатмалар. Авторлары: Станькова Я., Пехар И. Чех теленнән русчага тәржемә. 2 нче басма. М., 1987, 279—280 б.

⁵ Лефевр А. Күрсәтелгән хезмәт. 174 б. Красовский М. Борынгы рус чиркәү архитектурасының Мәскәү чоры тарихы турында очерклар (Мәскәүгә нигез салынуудан алып XVIII йөзгә беренче чирегә ахырына кадәр). М., 1911. 168, 300 б. Брунов Н. И. Мәскәүдәге Василий Блаженный гыйбадәтханәсе. М., 1988.

⁶ Лефевр А. Күрсәтелгән хезмәт. 174 б.

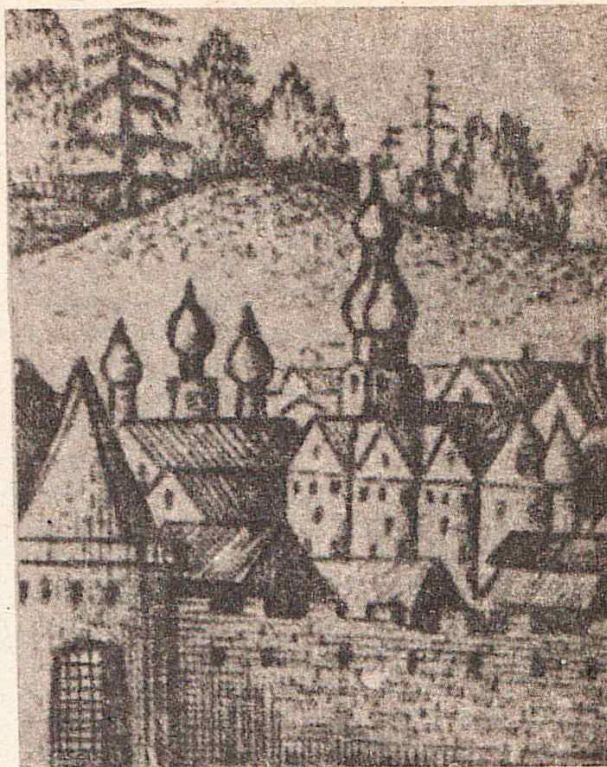
⁷ Мондый чагыштыруларны беренче булып 1830 елларда П. П. Свиныйн, аннары архитектор А. П. Брюллов ясаган (Кириченко Е. И. XIX йөз архитектура теорияләре. М., 1986, 314 б.). Соңрак бу фараз кылуны күп кенә тикшеренүчеләр яклап чыккан. (Кара: Виолле ле-Дюк. Рус сәнгате, аның чыганакалары, состав элементлары, югары үсеш ноктасы, аның киләчәге. М., Художество-Промышленность музеи басмасы, 1879; Успенский А. Татар сәнгате тарихы буенча очерклар. — Вестник Научного общества татароведения, № 6, Казан, 1927 г. б.)

⁸ (Свиныйн П. П.) Россия күренешләре һәм аның төрле кавемдәге халыклары көнкүреше, П. П. Свиныйн сәяхәтләреннән. I кис. СПб. 1839. 41 б.

⁹ Безсонов С. В. Барма һәм Посник (XVI г.). — Кит: Рус фәне әһелләре. Табиғат белеме һәм техника өлкәсендәге күренекле эшлекләр турында очерклар. 2 кис. М.—Л., 1948, 1105 б.

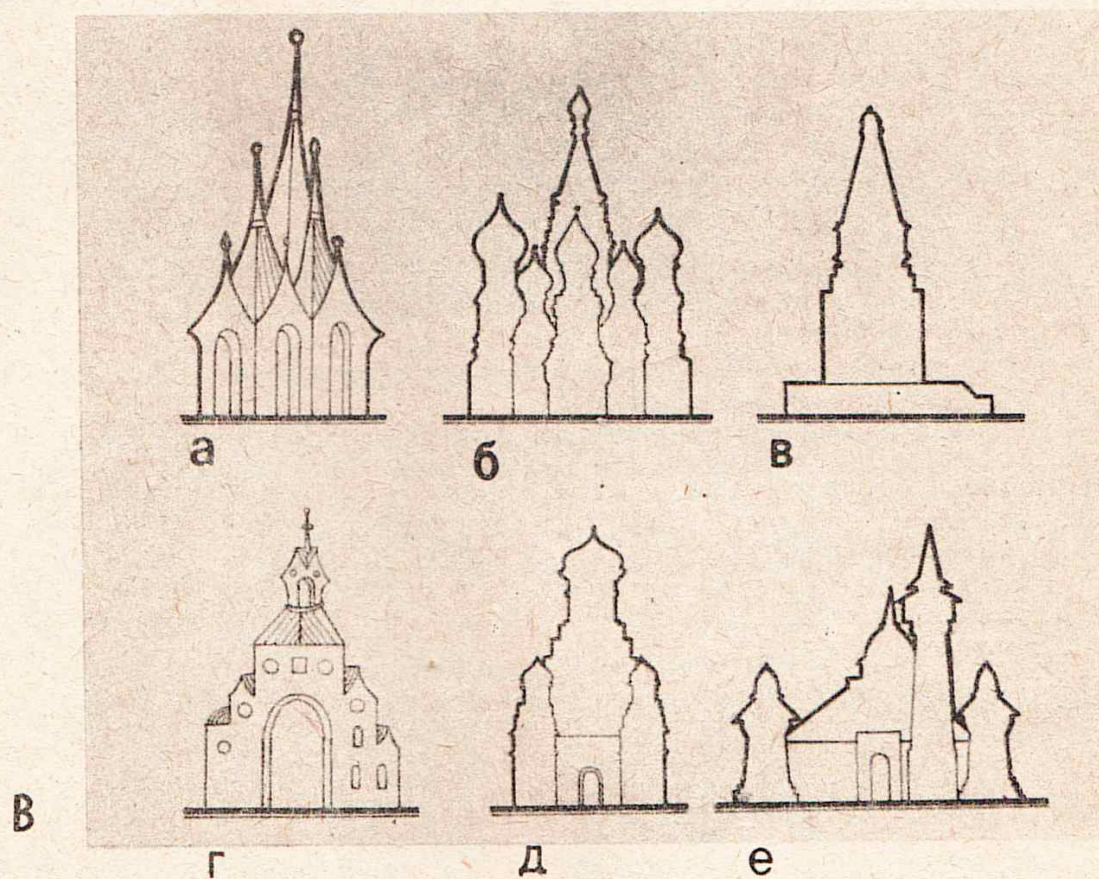
¹⁰ Ильин М. А. Василий Блаженный соборы. — Кит.: Ильин М. А. Тикшеренүләр һәм очерклар. М., 1976, 236 б.

¹¹ Гуляницкий Н. Ф. XVI—XVII йөзгә беренче яртысы архитектура һәйкәлләре образларында азатлык идеяләре. — Архитектурное Наследство, 32 нче сан. М., 1984, 32 б. Бондаренко И. А. Мәскәүнең Кызыл мәйданы. М., 1991. 37, 38 б.

Б

А

В

г

д

е

- 2 нче рәс. А) Казанның олуг мәчетеннән явыз рухны куып чыгару.
 «Казанский Летописец»тан миниатюра, XVI йөз ахыры — XVII йөз башы.
 Б) Казан панорамасы фрагменты, Дженкинсон рәсеме (1558 ел).
 В) а. XVI гасырның II яртысы ельязма миниатюрасында сурәтләнгән корылма.
 б. Мәскәүдәге Покроу соборы, силуэт.
 в. Коломенскоедагы чиркәү (1532 ел), силуэт.
 г. Казанның олуг мәчете («Казанский Летописец»)
 д. Дьяководагы чиркәү (1553 ел), силуэт.
 е. Болгар шәһәрәндәге Жәмигъ мәчете (XIV йөз), силуэт.

мачысы да «поставлен бысть храм каменный преудивлен и различными образцы и переводы», ягъни төрле үрнәкләр һәм күчермәләрдән торган гажәеп таш храм дип яза¹.

Галим-голяманың бу хактагы күп фараз кылулары арасында, минем карашымча, үзенә иң нык жәлеп итә торганы, шул ук вакытта иң аз тикшерелгәнә, ул да булса, соборның элеккеге рус мәдәни мирасы чыганаclarы аркылы аңлатып булмый торган формаларында XVI йөздә һәлак ителгән татар монументаль архитектурасы традицияләре авазын эзләргә кирәк, дигән фараз кылу. Россиянең үзендә дә, аннан читтә дә әлеге фараз кылу бер генә тапкыр тәкъдим ителмәгән² иде.

Бу фикерне куәтләп, рус мәдәнияте өлкәсендәге тикшеренүләре белән танылган күп кенә галимнәр Идел буенда Мәскәүнең дәншәтле көндәше булган мөселман дәүләтен жиңүне мәңгеләштерергә тиешле ул һәйкәлнең нигезенә Казанның иң олы мәчетенең үрнәге салынган дип чыкканнар³. Татарстан тикшеренүчеләренең дә байтагы шул фикергә кушыла⁴.

Әмма Казан ханлыгы архитектурасы турында нинди дә булса мәгълүматларның сакланмавы һәм, гомумән, урта гасырларда Идел—Чулман архитектурасы үсешенә кагылышлы концепция булмавы әлеге фараз кылуны анализлауга комачаулады. Казан галиме Михаил Худяковның гаять кызыклы бер табышын—XVI гасырга караган рус Елъязмалары жыелмасындагы Казан сурәтләре төшерелгән миниатюралар арасынан нәрсәсә беләндер Покроу соборын хәтерләтүче бер корылма рәсемен казып чыгаруын исәпкә алмаганда, житди дәлиләр нигезендә әлеге идеяне яклап чыгучы да, яисә кире кагучы да күренмәдә⁵.

Менә шундый характердагы мәгълүматны игътибардан читтә калдырган яисә аны күрергә теләмәгән тикшеренүчеләр үз хыялларын читкә борып, бүтән илләрнең архитектура хәзинәләрендә казынуларын, сорауларына җавапны шулардан эзләүләрен давам иттерделәр. Ләкин мантийк дигән нәрсә эзләнүләренең иң табигый юлы белән барып, 1552 ел вакыйгаларына турыдан-туры бәйләнгән мәдәниятләргә йөз белән борылуны таләп итә. Ә алар исә бары икәү—рус һәм татар мәдәниятләре генә була ала.

Шулай да, Мәскәү һәм Казан архитектура һәйкәлләрен чагыштырма анализлауга керешүдән элек, принципиаль бер мәсьәләне хәл итү сорала. Мөселман мәчете үрнәге Мәскәүнең иң олы чиркәвенә нигез була аламы, мондый уй үзе үк дини хисләргә мыскыл итү түгелме? Моңа безнең нинди нигезебез бар?

Белүебезчә, бу мәсьәләгә хәзерге заман күзлегеннән карап, бүгенге аңыбыздан чыгып бәя бирергә тырышу үзе зур ялгышлык булыр иде. Бөтен бер халыкның аңы, дөньяга карашы ифрат тиз, хәтта берничә көн эчендә нинди үзгәреш кичерә алуын 1991 елның август көннәре ачык күрсәтте. Гасырлар эчендә исә халыкларның иҗтимагый аңы күп тапкырлар үзгәреш кичергән. Бу мәсьәләгә гомумән бертөрле генә карап булмый. Иң элек Покроу гыйбадәтханәсен туры мәгънәсендәге чиркәү дип атарга ярамый. Ул—чиркәү түгел, ә гыйбадәтханә рәвешендәге һәйкәл, ягъни, башкача әйткәндә, чиркәү рәвешендә салынган истәлек билгесе, рус вариантындагы мемориальobelisk⁶. Андый корылманың төп бурычы дини йолаларны башкару булмыйча, тарихи вакыйганы халык аңында беркетеп калдыру дияргә мөмкин. Беренчедән, гыйбадәтханә үзе тыштан гаять зур булса да, аның эчке мәйданы кечкенә һәм күп халык жыелып бергә гыйбадәт кылу өчен билгеләнмәгән. Бинаның интерьерлары һич кенә дә аның төп идеясен чагылдырмый. Бина авторлары өчен корылманың тышкы күренеше, образлы эчтәлегә генә әһәмияткә ия булган.

Шул рәвешчә, гыйбадәтханәнең төп идеясеннән чыгып караганда, христианлыкның ислам өстеннән ирешкән бөек жиңүе билгесе сыйфатында Мәскәүнең үзәк мәйданында гаять зур мемориал үсеп чыккан. Бәс, шулай икән, гыйбадәтханәнең тышкы форма, өслүбендә жиңелгән дошманның иң изге урыны булган төп мәчетен, очына төрә куйган килеш, трофей сыйфатында файдалану, минем уемча, бик урынлы. Би

¹ Цитата Н. Кузнецовның «Мәскәүнең Покроу (Василий Блаженный) соборын төзү турында яңа мәгълүматлар» дигән мәкаләсеннән китерелә.—Кит.: Чтения Общества истории и древностей Российских. М., 1896, 1 кит. 10 б.

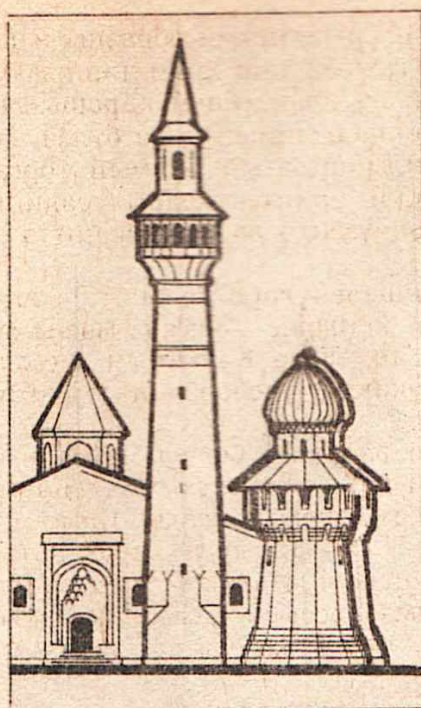
² В и о л л е-Д ю к. Күрсәтелгән хезмәт һ. б.

³ Г р а б а р ь И. Э. Күрсәтелгән хезмәт. 45 б. Тихомиров М. Н. X—XVIII йөзләрдә рус мәдәнияте. М., 1968, 231 б. һ. б.

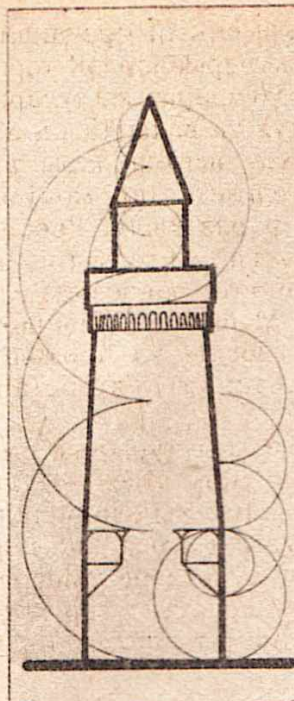
⁴ Х у д я к о в М. Г. Казан ханлыгы тарихы буенча очерклар. Казан, 1923. 290—292 б. Успенский А. Күрсәт. хезмәт. Айдаров С. С. Казанның архитектура мирасы. Казан, 1978. 14—15 б. Халитов Н. Х. Мәскәүнең Василий Блаженный гыйбадәтханәсе—Казанны алу һәйкәле.—Кит.: Якын һәм Урта Көнчыгышның архитектурасы һәм сангате. Конференция материаллары. Баку, 1989. 59—64 б. Халитов Н. Х. Казан мәчетләре архитектурасы. Казан, 1991. 60. 61 б.

⁵ Х у д я к о в М. Г. Татар Казаны XVI гасыр рәсемнәрендә.—Вестник Научного общества татароведения. №№ 9—10. Казан, 1930.

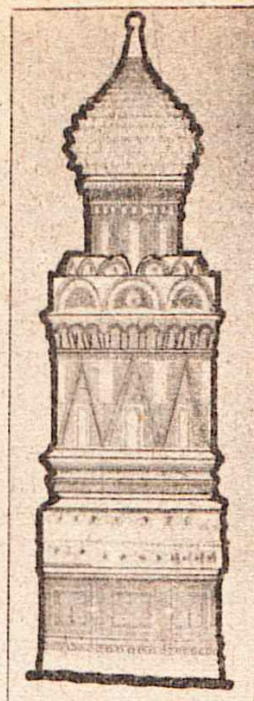
⁶ Шундый ук мемориаль корылманың элгәрерәк бер мисалы итеп Коломенскоедагы Вознесение чиркәвен (1532 ел) күрсәтергә мөмкин.

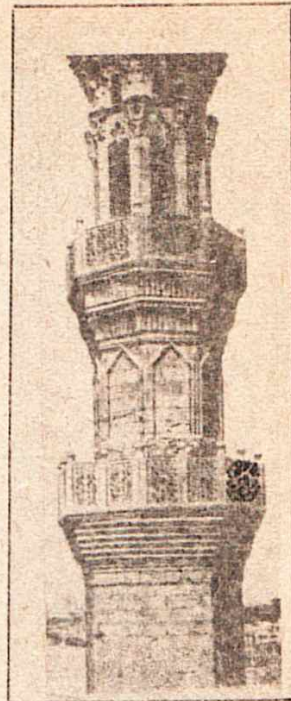
В

Б

А

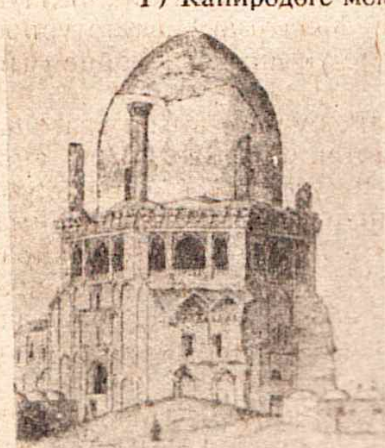
Г

3 нче рәс. А) Иерусалим капкасы сыркормасы, Покроу соборы.

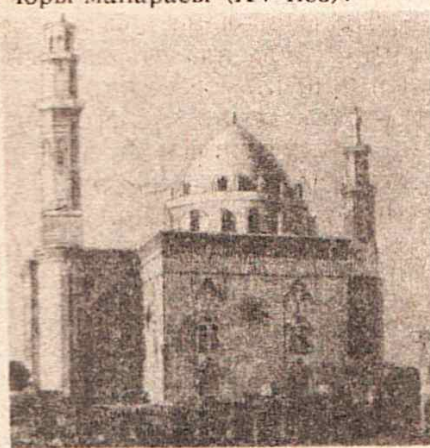
Б) Болгардагы Кече манара, XIV йөз.

В) Болгар шәһәрәндәге Жәмиғ мәчетенәң почмак манаралары (реконструкция варианты).

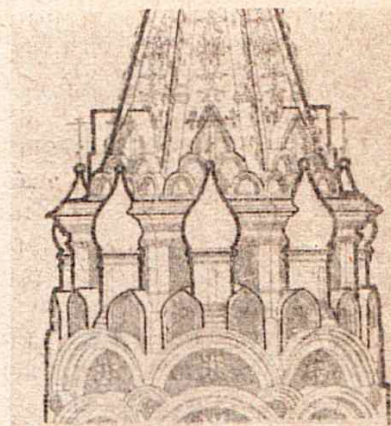
Г) Каһирәдәге мәмлүк чоры манарасы (XV йөз).

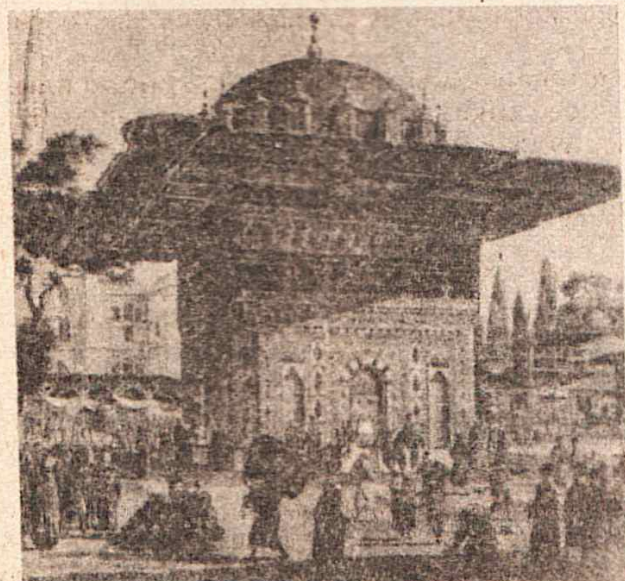
В

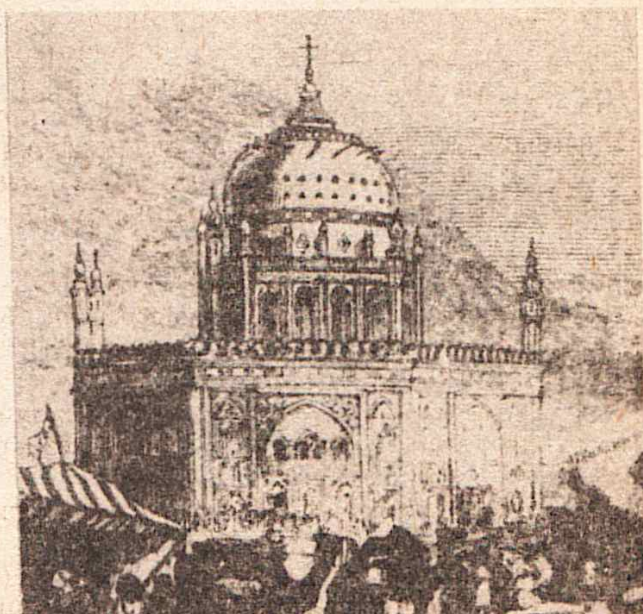
Г

А

Б

Д

4 нче рәс. А) Покроу соборы, үзәк чатыр фрагменты.

Б) Истанбулдагы фонтан (А. Меллинг офорты, 1809 ел).

В) Султаниядәге Олжайгу Ходебәндә мавзолее, Иран Азәрбайжаны (XIV йөз).

Г) Каһирәдәге Ка'ит би мәчет-мавзолее, XV йөз.

Д) Кандагардагы Әхмәд шаһ мавзолее (XVIII йөз, Әфганстан).

редә әле тагын, шиксез ки, оригиналның үзен жимерүнең символик актын раслау нияте дә бар. Гыйбадәтханә архитектурасының символик мәгънәгә ия булуы шик уятмый, Иван IV эпохасы үзе башы-аягы белән дигәндәй, символик мистицизм белән сугарылган дәвер. Моңа мисалларны шул заман сәнгати мәдәниәтенең теләсә кайсы өлкәсендә табарга мөмкин. Покроу соборының традицион чиркәү архитектурасы теле аркылы аңлап һәм аңлатып булмый торган корылыш рәвешә үзе үк шул хакта сөйли. Бу бинага салынган символик мәгънәгә һәрнәрсәдә — шәһәрнең кайсы урынында төзелүендә дә, күләмнәрендә һәм композициясендә дә, сәнгати үрнәгендә, эчке кинәлендә, тышкы кыяфәтендә һәм декоратив детальләрдә дә чагыла.

Покроу соборының архитектурасы ни турында һәм нинди телләрдә сөйли икән соң?

Һәр халык архитектурасы үрнәкләренен, сәнгати мәдәниәтнең калкурак сюжетлы бүтән жанрлары кебек үк, үзенә генә хас, шактый ук шартлы һәм ахыргача тик белгечләргә мәгълүм булган сәнгатьле-образлы теле бар. Шартлы рәвештә, шәһәр төзешә элементларын ул телдәгә «гыйбарәләр» дип, архитектура корылмаларының эчке мәгънәсен «сүзләр» дип, тышкы форма элементларын «ижекләр», ә декоратив детальләргә «хәрефләр» дип атарга мөмкин. Шундый «гыйбарәләрдән» төзелгән архитектура сәнгате әсәрләре заман стилен тудыралар, аларны бөтен килеш тә, аерым элементлары буенча да төгәл танып була. Теге яки бу халыкның, илнең яисә төбәкнең архитектура телен белми торып, аның корылмаларының таш сәхифәләрен укый алмыйсың. Ә инде тышкы йогынты белән аерым халык архитектурасына килеп кергән чит «сүзләр»нең мәгънәсенә төшенүне әйтсә дә юк. Покроу соборын анализлаган тикшеренүчеләрнең фажигасе дә шунда: Европа «үзәкчеллеге» рухында белем алган ул гыйлем ияләре бу очракта да Европа «телләрен» һәм рус «телен» (анда да ул телдәгә «тюркизмнар» һәм «исламизмнар»дан гайрә) генә белеп, төрки-мөселман мәдәниәтеннән хәбәрдар түгелләр иде. Хәлбуки, бу мәдәниәт теленең ачык билгеләре тикшерелә торган дәвернең һәр сәнгать күренешендә диярлек, шул исәптән архитектура өлкәсендә дә, нык сизелеп тора. Рус галименең дөньяга карашында Европа үзәкчеллеге дигән нәрсә кайчак ямьсез төс алып, ахыр чиктә аның үз мәдәниәтен ялгыш бәяләвенә китергән очраклар аз түгел. Ә инде Көнбатыш Европа галимнәре үзләренең объектив фикерләүләре, урта гасыр рус мәдәниәте, Шәрыкъ мәдәниәте тармакларынан берсе ул дип раслаулары белән аның ачуын гына кабарта алдылар¹. Чөнки аларның хезмәтләрендә Византия, әрмән һәм грузин мәдәниәтләре кебек үк, рус мәдәниәте дә көнчыгыш христиан мәдәниәте тармагын тәшкил итә, Владимир-Суздаль архитектура комплексы да шуңа ук карый², ә рус мәдәниәтенең империячел дәвере — «Мөхәммәд мөселман сәнгатен йомгаклап куючы чор», Василий Блаженный соборы исә шуның иң биек ноктасы дип күрсәтелә³. Башкача әйтсәк, бу һәйкәлне Европада ислам архитектурасының бер формасы дип карыйлар, хаклы рәвештә урта гасырларның соңгы чорында рус сәнгатенең синкретик характерда булуына, традицион ислам элементларының исә өстенлек алып торыуына, дин башкалыгына да карамастан, русларның аларны яқыннан үзләштергән булуларына игътибар ителәр. Хәер, бу хәл һич тә уникаль күренеш түгел һәм дөнья архитектурасында очрап куя⁴.

Урта гасыр болгар мәчетләре архитектурасы хақында без ниләр беләбез соң? Ислам архитектурасы Идел буена дин белән бергә VIII—IX гасырларда килә һәм тиздән Идел Болгарстанының башкалаларында күркәм урынын ала. Монгол басып алуларына кадәрге чор мәчетләре төп өч традиция — жирле болгар, Харәзм һәм гарәп традицияләре нигезендә формалаша. Алтын Урда чорында Кавказ арты, Кырым, Сәлжүк империясе һәм Мисыр йогынтысы сизелә, Урда шәһәрләрендә болгар традициясе таралыш ала. Кайбер тикшеренүчеләр болгар архитектурасының Владимир-Суздаль гыйбадәтханәләре архитектурасына да йогынты ясауы турында язалар. Казан ханлыгы чорында Кырым һәм төрек ориентациясе көчәя төшә һәм, ихтимал, Казан архитектурасына рус һәм итальян мәктәбе элементлары да үтеп керә. Нәкъ менә шул дәвердә, рус һәм болгар-Казан мәдәниәтләренең иң нык яқынлашуы чорында, күрәсен, Мәскәү дәүләте шәһәрләрендә (мәсәлән, Кашира, Кадом, Сурожик, Романов, Звенигород, Серпухов, Воронеж һ. б.ларда) байтак санда мәчетләр салына⁵. Идел-Урал буйларында, Себердә мөселман жирләре Мәскәү дәүләтенә кергәннән соң, рус архитектурасында

¹ Ремпель Л. И. Тарихи-мәдәни һәм сәнгать проблемасы буларак Русь сәнгате һәм Шәрыкъ. — Кит.: Ремпель Л. И. Урта Көнчыгыш сәнгате. М., 1978. 216 б.

² Shnaase C. Geschichte der bildenden Kunst im Mittelalter. Bd. 3. Dusseldorf, 1868, s. 340.

³ (Куглер Ф. Сәнгать тарихын өйрәнүгә кулланма. Вильгельм Любке тарафыннан эшкәртелгән 4 нче басма. Рус теленә Е. Ф. Корш тәржемәсе. М., 1869. 351 б.

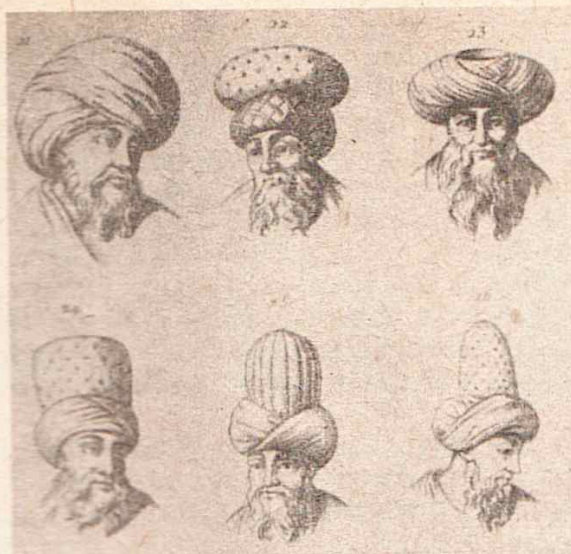
⁴ Мәсәлән, Палермо шәһәрләрендә «Сицилия солтаннары»ның урта гасыр сарай һәм чиркәү архитектурасы, кайбер румын чиркәүләре нәкъ шундый.

Рус галимнәре Төркиядәгә күп кенә мәчетләренң архитектурасында да, бик рәхәтләнеп, Византия чиркәү традицияләре үсешен күрәләр.

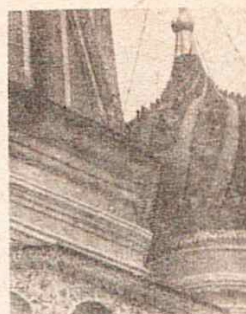
⁵ Карамзин Н. М. Россия дәүләте тарихы. СПб., 1892, VII том. IX—X том. 113 б.

Б

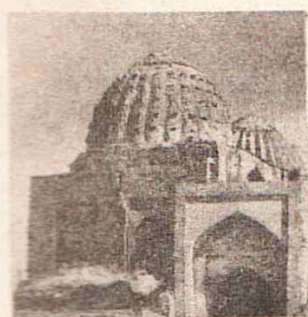
А

В

Г

Д

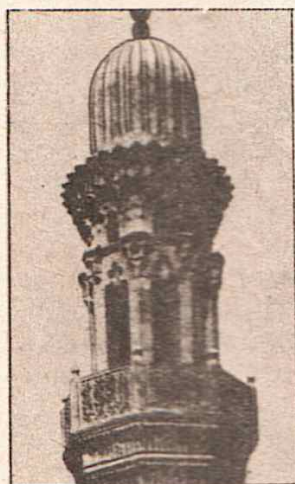
5 нче рәс. А) Бауренфейнд таблицасы (XIX йөз башы).

Б) Покроу соборы, Троица сырормасы.

В) Покроу соборы, Годунов сырормасы гөмбәзе.

Г) Покроу соборы, Әрмәнстан мәғрифәтчесе Григорий сырормасы.

Д) Әмир-задә мавзолеы (Шаһ-и-Зинда комплексы, Сәмәрканд).

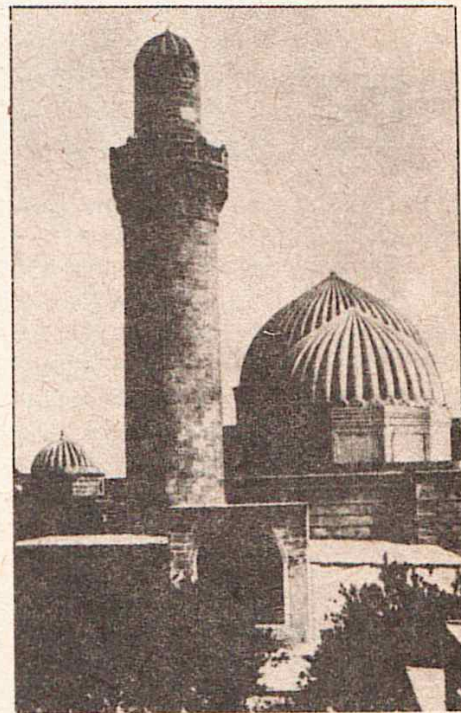
В

Г

А

Б

6 нчы рәс. А) Покроу соборы, Киприан һәм Устинья сырормасы.

Б) Шиховодагы гыйбадәт комплексы — Биби Эйбат (Бакы, XIV йөз).

В) Каһирәдәге мәмлүк манарасының өске ягы, XV йөз.

Г) Һираттагы Мазар-и-Шәриф мәчете манарасы очы (XIV йөз, Әфғанстан).

декоративлык бик серле рәвештә көчәеп китә. Тикшеренүчеләр бу хәлне турыдан-туры мөселман архитектурасы белән бәйләмиләр. Әмма XVI—XVII йөзләрдә төзелгән рус корылмаларында мөселман архитектурасы өчен характерлы булган элементлар: төсле бизәкләр, төсле керамика, фасадларга язулар төшерү, сталактитлар (русча — «городки»), күп ырмаулы, дуга һәм киль рәвешле аркалар пәйда булып, киң таралыш алуы үзе үк фикергә бер юнәлеш бирә. Без тикшерә торган Покроу гыйбадәтханәсенә килгәндә исә әлеге элементлар бергә берләшеп, беренче тапкыр рус чиркәү архитектурасының органик состав өлеше булып әверелә. Кайбер тикшеренүчеләр фикеренчә, бу һәйкәлнең прототибы бар һәм ул Казанның күп манаралы Кол Шәриф мәчете. Башкаланың XVI йөздәге Жәмигъ мәчете хакында безгә ниләр мәгълүм? Татар риваятьләренен берсендә Кол Шәрифнең сигез яисә туғыз манарасы булуы хакында әйтелә¹ һәм аның диварлары янында руслар белән шәһәр сакчылары арасында иң каты суғыш була.

Василий Блаженный гыйбадәтханәсенен дә, Казан кремлендә XVI йөзнен икенче яртысында төзелгән кайбер таш корылмаларның да авторы Постник Яковлев (кайберәүләр фикеренчә, аның кушаматы — Барма² дигән бер үк кеше булуына нигезләнеп, М. Г. Худяков беренче булып Покроу гыйбадәтханәсе архитектурасында Кол Шәриф мәчете образы аллегорик чагылышын тапкан дигән фикер әйтте³.

Мондый фикерне раслау өчен нинди дәлилләр бар?

Күп манаралы мәчет ислам архитектурасында гадәти күренеш. Идел Болгары, аның башкалалары Бүләр, Болгар, Казан мәчетләре дә шул ук даирәгә карый. Тарихыбызда күп манаралы корылмалар бик борынгыдан ук билгеле: Алабугада Шайтан шәһәрлегендәге бина (А. Х. Халиков фикеренчә, ул мәчет булган⁴, Бүләрдәге Жәмигъ мәчете) С. С. Айдаров фикеренчә, күп манаралы⁵, Болгардагы киң мәгълүм Жәмигъ⁶ һәм Казанның Кол Шәриф мәчете энә шундыйлардан. Шул рәвешчә, күп манаралы мәчет Идел буенда яшәп килгән һәм буйсындырылган мөселман дәүләтенен һәм аның башкаласының билгесе булып әверелүе табигый хәл булган.

Елъязмачы хәбәр иткәнчә, гыйбадәтханәсе төзү турындагы боерык турыдан-туры патшаның үзе тарафыннан бирелгән һәм анда чиркәүнен сизгез өлештән торырга тиешлеге дә күрсәтелгән. Ни өчен соң егерме яшьлек Иван IV Мәскәүдә Казан архитектура-сы формаларын торгызырга теләгән? Моның сәбәбе нәрсәдә? Замандашларының истәлекләре буенча, татарларның башкаласы патшада зур тәэсир калдыра: «Бөек падишаһ... шәһәр тирәли әйләнеп, аның биек стеналарын... карап, шәһәр калыгасе стеналарының матурлыгын күрәп сокланды⁷». «Һәм патша сараена, аның чоланнарына, өйләренә (полаты) һәм дә алтын түбәле йортларына (теремы) керде. Һәм дә горуруланып, шатланып аларны иңләп йөрдә, ул аларның зиннәтләрен жимерттерде, озак итеп туптан аттырып һәлак итеп бетертте⁸». Елъязмачы сүзләре буенча, патша шәһәрне саклап һәлак булганнарның ни өчен гомерләрен кызганмый сугышуларының сәбәбен болай аңлаткан: «Һәм дә патша сарае янындагы олы мәйданга килде, шунда атыннан жиргә төшөп, таң калып һәм гажәпләнеп торды... кызгану һәм шатлык хисеннән дулкынланып, болай сөйләде: «Аһ, аз гына вакыт эчендә күпме халык, кешеләр кырылды, барчасы да шул бер шәһәр өчен! Һәм Казан кешеләре акылсыз булган өчен башларын салмаганнар, чөнки бу патшалыкның даны һәм гүзәллегә шулай зур⁹».

Биредә шулай ук Мәскәүнен ул дәвердәге дәүләт тормышында һәм патшаның үз тормышында да татарларның моһим урын тотканлыгын әйтмичә булмый. Хан тәхетенә һәм аның тирәсендә түрәлеккә өмет тотып, рус гаскәре белән бергә Казанны штурмлаган татар феодаллары патша сараенда үз кешеләр буларак, зур өстенлекләр белән файдаланалар, рус гаскәрләренә башлыклар итеп билгеләнәләр, алар карамагына күп кенә рус шәһәрләре бирелә, ә Касыйм ханы Симеон Бекбулатович опричнина чорында жиде ел патша тәхетендә утыра. Мондый фактларны күп санарга була. Шуңа күрә татарлар турында рус дәүләте ижтимагый тормышына тирән үтеп кергән халык буларак

¹ М ә р ж а н и Ш. Мостафадел әхбәр фи әхвәли Казан вә Болгар. (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр.) Тәрж. һәм төзүчесе Хәйруллин Ә. Н. Казан, 1989. 199 б. Кол Шәриф мәчет-мәдрәсәсе турында кара: Халитов Н. Х. Казан мәчетләре архитектурасы. Рус телендә. Казан, 1991. 50—52 б.

² Мәскәү тарихы. 4 нче басма. С. С. Хромов редакциясендә. М., 1980. 59 б.

³ Х у д я к о в М. Г. Татар Казаны XVI йөз рәсемнәрендә, 48 б.

⁴ Х а л и к о в А. Х. Татар халкы һәм аның бабалары. Рус телендә. Казан, 1989. 96 б.

⁵ А й д а р о в С. С. Идел Болгарстаны һәм Казан ханлыгының монументаль таш корылмалары һәм комплекслары (реконструкцияләү тәҗрибәсе һәм генетик-стилистик үзенчәлекләре). Докторлык диссертациясе. Рус телендә. Казан, 1990. 16—17 нче табл.

⁶ А й д а р о в С. С., А к с е н о в Н. Д. Бөек Болгар. Тарихи-архитектура заповеднигы буенча юл күрсәткеч. Рус телендә. Казан, 1975. 20—26 б.

⁷ Сказание о царстве Казанском. М., 1959. 134 б.

⁸ Казанская история. М.—Л., 1954. 160 б.

⁹ Казанская история. М.—Л., 1954. 160 б.

Б

А

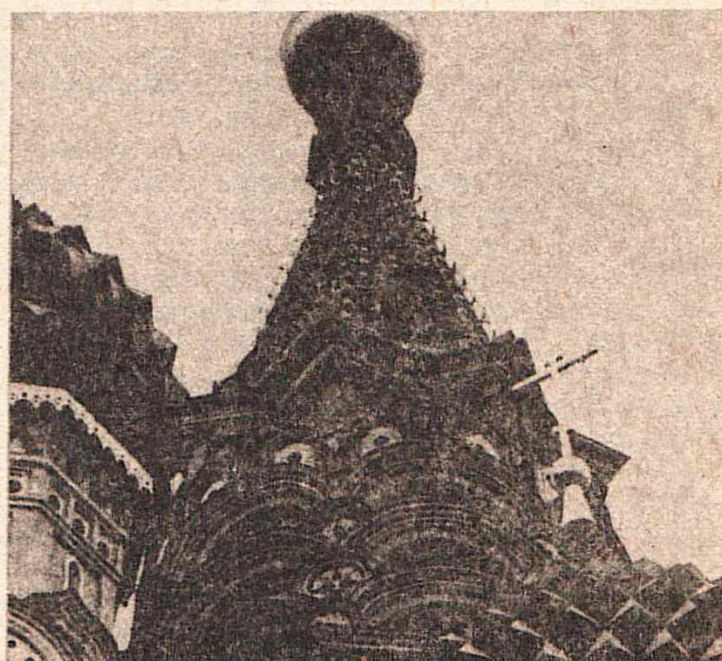

В

7 нче рәс. А) Покроу соборы, Никола Великорецкий сыркормасы.
 Б) Шаһ-и-Зинда комплексында Шаһ-и-Мөлек Әкә мавзолее (Сәмәрканд).
 В) Ардебилдәге Сефи мавзолее (Азәрбайжан, XV йөз).

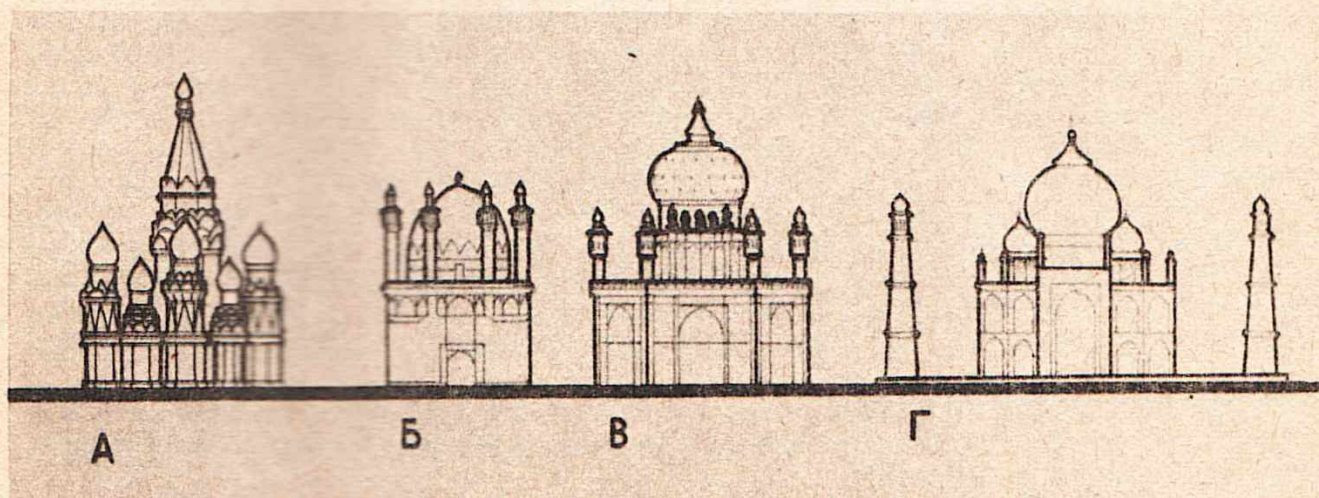

Б

А

8 нче рәс. А) Покроу соборы чатырының нигезе.
 Б) Асуандагы XI йөз төрбәсе, Мисыр.

А

Б

В

Г

9 нчы рәс. А) Мәскәүдәге Покроу соборы, XVI йөз уртасы.
 Б) Султаниядәге Олжайту Ходабәндә төрбәсе (XIV йөз, Иран).
 В) Кандагардагы Әхмәдшаһ төрбәсе (XVIII йөз, Әфганстан).
 Г) Агадагы Таж-Махал төрбәсе (XVII йөз, Һиндстан).

сойларга мөмкин, һәм шул сәбәпле булса кирәк, татарлар һәм аларның мәдәнияте русларның идарә итүче югары феодаль катламында, күрәсен, нык сизелерлек психологик киртә тудырмаган. Аннан элгәрәк Полоцк, Новгород шәһәрләрен тар-мар китергән кебек, буйсынмас татар шәһәрән һәм аның яклаучыларын да юк иткәннән соң, Мәскәү аның мәдәнияте һәм архитектурасыннан йөз чөермичә, үзенә яңа мәдәниятен төзүдә, империя архитектурасына нигез салуда актив файдалана. Мәскәүдәге Покроу соборы әнә шундый империячел (саф русныкы гына түгел!) архитектураның күзгә бәрелеп торган үрнәге буларак туа һәм рус патшасының теләге буенча гүзәлләге белән аның үзен таң калдырган Казан корылмалары формаларын ала.

Әмма зур сәясәт законнары (күрәсен, Иван бу чорда аның нечкәлекләрен белеп бетермәгән булгандыр) бу планга үзенә төзәтмәләрен кертә. Патша тарафыннан сизгез манаралы гыйбадәтханә төзәргә кушылган булуына карамастан, Посник белән Барма «нигезенә туры китерү нияте белән үз акыллары буенча эш йөртәләр, кушканча түгел, ә туызы башлы итеп» салалар. Шулай итеп, патшаның төп идеясе бозыла, бина уртасында үзәк манара үсеп чыга. И. Э. Грабарь фикеренчә, собор массасын группалаштыруга «нигезенә туры китерү» идеясе генә кертелмәгән, гыйбадәтханәне төзү эшендә Барма белән Посник һәм аларның иптәшләреннән тыш тагын кемдер катнашкан, алай гынамы әле — житәкче идея чынлыкта аныкы булган, ә Барма белән Посник исә... «андый гажәп эштә белдекле һәм дә уңай» башкаручылар булып кына калганнар. Шул рәвешчә, Казан мәчетенә күчәрмәсен төзү кебек сәясәткә сыймастай идеяне үзгәртү, гыйбадәтханәне салучылар фикере белән исәпләшмәү генә түгел, патшаның үзенә теләгенә юл куймау бары тик Идел буена тәрә походын оештырырга өндәүче, «сугышчан чиркәү» идеологы архиепископ Макарийның¹ кулыннан килә торган гына эш булып чыга.

Гыйбадәтханәнең архитектурасы серләренә төшенеп житү ансат түгел, әмма аның формаларына игътибар белән караганда, XVI йөзгә беренче яртысында рус архитектурасына хас булган билгеләр, бинаның образын Шәрыккә якынайта торган башка үзгә сыйфатларны аерып алырга була. Тикшеренүчеләр иң элек шуңа игътибар итәләр: рус архитектурасында беренче тапкыр биредә ачык һавада күп халык катнашында гыйбадәт кылу идеясе файдаланылган. Бу очракта гыйбадәтханә алдындагы мәйдан үзәк чиркәүгә әверелә, ә бина аның алдындагы гаять зур алтарь ролен уйный². Мондый идея ислам дөньясы өчен яңалык булмаган, күмәк намаз өчен нәкъ шундый төзелешле гомумшәһәр мәчет-мусаллалары теләсә кайсы илдә гадәти күренеш. Димәк, очраклы туры килү дип аңлатканда да бик шикле очраклылык бу.

Инде хәзер һәр ике гыйбадәтханәнең шәһәрдәге урынын чагыштырып карыйк. Кол Шәриф мәчете Тезик чокыры артында хан сарае капкасына якин урында торган³. Покроу соборы да нәкъ шул рәвешчә, Кремль капкасыннан ерак түгел, чокыр янына («на рву») салынган.

Бинаның зурлыгы хәтта безнең чорда, Кремль манараларын һәм Бөек Иван чиркәү манарасын биекләткәннән, гыйбадәтханәнең тирә-ягына биек-биек биналар салып куйганнан соң да гажәпләндерми калмый. Ә XVI йөз уртасында исә собор Кремль эчендәге чиркәүләр ансамблен гүя жиргә чүктереп, гомумшәһәр төзелешенә төп билгесенә әверелә. 1600 елда Бөек Иван чиркәү манарасын биекләткәннән соң гына Кремль үз позициясен өлешчә кире кайтара. Казанны һәм Идел буен Мәскәү дәүләтенә кушу аның өчен никадәр зур вакыйга булмасын, собор аннан да бөгрәк рольгә дөгъва белдерә кебек. Гыйбадәтханә төзү өчен сайланган урын да Иван патша шул чакта кабул иткән дәрәжәләргә җавап бирә: «Патша һәм Бөек князь... Казан патшасы, Әстерхан патшасы...» Покроу соборын бөтен булган архитектурасы символик рухта Рус-Византия йолаларына бәйлә булган һәм дәрәжә исемлегендәге рус князьлекләренә туры килә торган саф рус Кремленнән тышка чыгаруы белән патша, үзенә яңа дәрәжәләренә яраштырып, гыйбадәтханәнең моңарчы күрелмәгән «басурман» архитектурасы аркылы мөселман жирләре һәм халыклары өстеннән хакимлеккә ирешүен, образлы төстә күз алдына бастыруга омтыла. Ләкин болар да әле собор массасы һәм архитектурасының кычкырып торган һәм чит формалары белән Кремльнең «саф» рус ансамблен каплап киткән төп билге булуын аңлатып бетерми. Бу феноменны, мөгаен, Мәскәү ул «Өченче Рим» (ә дүртенчесе булмаса тиеш) идеясе аша аңларга мөмкиндер. Бу идея беренче тапкыр, И. Н. Брунов фикеренчә, XV йөз урталарында, бөек князь Иван III Византиянең соңгы императорының кызы Софья Палеологка өйләнгәннән соң төзелгән Успения соборы архитектурасында гәүдәләнешен таба⁴.

¹ Грабарь И. Э. Рус сәнгате тарихы. 2 нче том. Архитектура. Петрга кадәрге эпоха (Мәскәү һәм Украина). М., 1909, 46 б.

² Гуляницкий Н. Ф. Күрсәтелгән хезмәт. 33 б.

³ Халитов Н. Х., Нуретдинов Ф. Адам Олеарий гравюрасының сере. Идел журналы, 1991, № 7—8.

⁴ Брунов И. И. Василий Блаженный храмы, 35 б. Шулай ук фикерне башкачарак формада Н. Ф. Гуляницкий да әйтә (күрсәтелгән хезмәт, 33 б.).

Әйтергә кирәк ки, Успения соборы ничек кенә мәһабәт тоелмасын, «Өченче Рим» идеясен һич тә биреп житкерә алмый, чөнки Константинопольдәге «Икенче Рим» билгесе — Изге София бу бинаның символикасында чагылышын тапмаган иде. XVI йөзнен урталарында Россиянең империячел дөгъвалары бүтән бер мәгънәләлекне, Византия стилиндәге шактый күрексез провинциаль үрнәккә караганда күп отышлырак, тәэсирлерәк форма һәм билгеләрне таләп итте. Мәсәлән, Константинопольнең һәлакәтен аның төп гыйбадәтханәсе — Изге София түбәсенә менеп утырган ярымайдан да ачыграк тагын нәрсә символлаштырып күрсәтә ала иде соң? Һәм шул ук мантийк белән барганда, Идел буенда Госманлы Төркиянең куәтле иярчене дип исәпләнгән Казанның кинәяле мәгънәдә Мәскәү мәйданына күчереп утыртылган (һәм дә Әйя Суфия өстендәге ярымай барча Истанбул мәчетләреннән югары булган кебек, биредәге барлык чиркәүләрдән биегрәк күтәрелгән) иң олуг мәчете түбәсендәге төрөдән дә мәгънәлерәк тагын ни булырга мөмкин иде?

Покроу соборының төзелешендә үзәк чатыр белән аның тирәсендәге сырлы-сырлы «Мөхәммәд» (мөселман) чалмасы кигезелгән сигез кырлы һәм күп катлы баганасыман манаралар арасында мәгълүм бер ярашсызлык, дисгармония дикъкатне жәлеп итә. Нәкъ менә үзәктә торган биек манара һәм аңардан шактый ук тәбәнәгрәк урнашкан шушы манаралар арасындагы үзара бәхәс Василий Блаженный силуэтының үзенчәлекле манзарасын тудыра һәм төрле фикерләргә этәрә. Чиркәүнең иң беренче схемасы ничек уйланылган булган соң? Чөнки үзәк чатырны алып ташласак, XVI йөз Госманлы мәчете архитектурасы идеясенә охшаш төзелеш, ягъни дүрт ягына да биек манаралар баскан, почмаклары кечкенә манарачык-пинакльләр белән бизәлгән олы гөмбәзле корылма килә дә чыга! Иван патша Казанны алу хөрмәтенә күп манаралы мәчеткә охшатып төзөргә теләгән храмның да һәм, димәк, Кол Шәрифнең дә төзелеше шул түгелме? Чыннан да, шул сигез кырлы манаралар гыйбадәтханәне XVI йөзнен беренче яртысында һәм гасыр уртасында төзелгән рус чиркәүләреннән нык аерып торалар. Коломенскоедагы Вознесение чиркәвендә дә (1532 ел), Дьяководагы Иоанн Предтеча чиркәвендә дә (1553—1554 еллар) андый элементлар юк. Үзеннән-үзе шундый фикер туа: егерме ел элек патша Иванның тууы хөрмәтенә салынган Вознесение чиркәве формаларын Казанны жиңүтә багышланган һәйкәл-гыйбадәтханә төзелешенә үзәгенә символик рәвештә күчереп кую бик урынлы булып күренгән ахрысы һәм үз идеясенә шушы рәвештә үстөрелүе белән канәгать булган патша да, күрәсен, аны хуплагандыр. Һәм менә гыйбадәтханәнең нәкъ рус чиркәве формалы төпкормасы алтын гөмбәзе өстендәге төресен ярымай урынына төре менеп кунган дүрт баганасыман манаралардан югарырак чөеп баса. Ә традицион рус-византия архитектурасы формаларын саклап төзелгән дүртпочмак формасындагы дүрт сыркорма Мәскәүгә буйсынган борынғы рус дәүләтчелеге үзәкләрен символлаштырырга тиеш булганнар. Казанның иң олуг мәчетен шулай символик рәвештә Мәскәүгә «күчәргәннән» соң инде аны, аның үзен жимерттерү дә символик мәгънә ала. Шуңа күрә Дженкинсон гравюрасында (1558 ел) ул юк¹. Өстенә төре куелган мәчет идеясе бәлки «Сугышчан чиркәү»нең үзәккә куйган программ белдерүе булгандыр. 1552 елда Мәскәүдә чакырылып уздырылган Стоглавый Собордан соң рус православиясе асылын үзгәртеп әнә шундый вөжүдкә килдә бит.

Шулай итеп, әгәр пирамидалы формадагы төпкорма һәм ян-яклардагы кубик сыркормалар рус архитектурасы өчен элгәреге төзелеш ысулы булса, менә бу баганасыман дүрт манараны ничек аңлатырга? Аларның сигез кырлы формасы һәм баскычлы төзелеше русның чиркәү архитектурасы өчен һич тә традицион түгел. Бу хәлне аңлату өчен кайбер тикшеренүчеләр аларның чыганагын агач² һәм хәтта хәрби корылмачылыктан³ эзләп карадылар. Ихтимал, бердәнбер чыгарма сыйфатында Бөек Иван чиркәү манарасын күрсәтергә мөмкиндер. Италияле Бон Фрязин аны 1505—1508 елларда чын яңача өслүбтә төзи. Күләмнәрнең үзара ничек урнаштырылуы ягыннан ул Василий Блаженный манараларына шактый ук якин тора. Тик шулай да пропорцияләр, силуэтлар, массалар нисбәтен һәм Покроу чиркәве сигез кырлы манараларының архитектура формаларын чагыштырып караганда, аларда Болгар архитектурасында охшашлыкларын жиңел табарга мөмкин. (Кече Манара һәм Болгарның Жәмигъ мәчете почмак манаралары, XIII—XIV йөзләр.) Мондый аналогияләргә шулай ук Мисырдагы мәмлүк корылмаларыннан да табарга була (мәсәлән, Мәхмүт мәчете (1568) һәм Каһирәдәге Ка'ит би төрбәсе (1472—1474 еллар) манаралары һ. б.). Асылда Василий Блаженныйның бу манаралары Каһирәнең күп манараларыннан тышкы галереяләренең юклыгы белән генә аерыла. Биредә алар урынын ике рәт кокошниклар алган, ә калган һәммә нәрсә, суган башлы түбәләренә кадәр, бер үк төрле. Хәер, сигез кырлы манара формасы Идел буе ислам архитектурасы өчен дә бик гадәти.

¹ Халитов Н. Х., Нуретдинов Ф. Г. Күрсәтелгән мәкалә.

² Забелин И. Е. Рус сәнгате. Борынғы рус корылмачылыгында үзтамыр үзенчәлекләре. М., 1900; Павлинов А. М. Рум архитектурасы тарихы. М., 1894, 147—148 б.

³ Ильин М. А. Василий Блаженный соборы. 242 б.

Бинаның төзелешендә ислам архитектурасы белән булган параллельләр турында сөйләгәндә, тагын бер нәрсәне искәртеп үтәргә кирәк. Үзәк чатырның нигезе тирәли урнашкан 12 пинакль (бүгенге көндә алар инде юк) шулай ук Мисыр, Әзәрбайжан, Әфганстан, Төркиянең¹ урта гасырда төзелгән гыйбадәт биналары, мемориаль һәм хәтта көнкүреш корылмалары өчен дә бик гадәти нәрсә булган. Аларны да шулай ук үзәк гөмбәз нигезенң периметры буйлап 8 дән 16 данәгә кадәр утыртып куя торган булганнар.

Бинаның сыркормалары өстендәге чалманы хәтерләтүче гөмбәзләренә аерым тукталасы килә. Аларның күпшә өслеге һәм төрлелеге собор архитектурасына кабатланмас рәвеш бирә. Мондый алымнар, безгә мәгълүм булганча, XV—XVI йөз рус архитектурасында бүтән беркайда да очрамаса кирәк һәм шуңа күрә аны һич ничек «типик рус» алымы дип карап булмый. Гәрчә күп кенә авторлар аларның прототипларын Төньякның агач гыйбадәтханәләре өслегендә (алар үзләре соңгырак чорларга карый) эзләп табарга яисә үрнәген чыршы күркәләрендә күрергә, алай да булмаса, архитекторларның тыелгысыз хыялы белән аңлатырга тырышмадылар түгел. Безнеңчә исә, монның сере бер дә тирән яшерелмәгән. Тик гыйбадәтханә архитектурасына баштан ук салынган һәм югарыда баян ителгән генераль идея концепциясен күз уңаеннан ычкындырмаска гына кирәк. Шәрыкның мөселман һәйкәлләре өчен хас бу суганбаш гөмбәзләр тышкы рәвешләре һәм аларга салынган пластик мәгълүмат ягыннан Госманлы төрөкләр империясендәге төрле түрәләр һәм дин әһелләренң иерархия буенча дәрәжәсен белдерүче баш киёмнәре рәвешен китерүдән башка нәрсә түгел: Троица һәм Александр Свирский сыркормаларының ишмәле гөмбәзе мөфтинң һәм Каһирә Диваны мөселман законнары белгече чалмаларын, Киприан һәм Устинья сыркормасының сырлы түбәсе — шәйх чалмасын, Иерусалим капкасы һәм Варлаамий Хутынский сыркормаларының чәнечкеле гөмбәзләре — Анатолия һәм Госманлы төрөкләр иленң югары дәрәжәле руханилары чалмаларын, әрмәннәрнң изге мәгърифәтчесе Григорий сыркормасының житмәле түбәсе — Диван әгъзасы, Истанбулның закон белгече чалмасын «вәйран» итә². Никола Великорөцкий, Киприан һәм Устинья, соңгырак чорга караган «Годунов» сыркормалары гөмбәзләренң өслеге исә Урта Азия, Казакъстан, Кавказ арты, Мисыр, Әфганстан³ мәчетләре һәм мемориаль корылмаларының тышкы япмаларына охшаш. Өч Патриарх сыркормасында файдаланылган «төрән» япмасының да Казан архитектурасында охшашлыгы булган дип уйларга нигез бар. Чиркәү гөмбәзләрен түбәләренә ялтыравыклы зәңгәр һәм яшел плиткалар белән ябуның Казан губернасында артык киң таралган булуы да шуны раслый булса кирәк. Безнң төбәкләрне тикшеренүчеләр дә моңа игътибар иткәннәр⁴.

Үзәк чатыр нигезенң йолдызчалы планы⁵, аның конструкциясе һәм бизәлеше, стеналардагы бизәкләр, аларны калкытып эшкәртү ысуллары һәм Покроу соборы архитектурасын ислам архитектурасы белән бәйләүче башка билге һәм үзенчәлекләр Н. И. Брунов тарафыннан шактый тәфсилле өйрәнелгән⁶. Шуңа күрә, аларга тукталып тормастан, әлегә темабызга кагылышлы дәлилләр исәбенә кермәгән элементларны анализлауны давам иттерик. Аларга, мәсәлән, Казандагы Сарай мәчете (XVI йөз) галереясенә охшашлы ачык подклет-террасаны (аскорма) кертергә мөмкин⁷. XVII йөздә төзелгән бу элемент баганасыман сыркормаларны мәчет манараларына якынайтып торучы вертикальлекне һәм собор төзелешенң бәйләм сымаклыгын күздән яшерергә мөмкинлек биргән, әмма ул да чиркәү һәм мәчет архитектураларының якынаюы давам

¹ Каһирәдәге Сөдтан Хәсән мәчет-мәдрәсәсе (1356—1362), Султаниядәге Олжайту Ходабәндә төрбәсе (1313), Кандагардагы Әхмәтшаһ төрбәсе (XVIII йөз), Мазар-и-Шәриф мәчете (XV—XVII йөзләр) Кершенирдагы Ибраһим-паша Жәмигъ, Әдирнәдәге Сәлимия Жәмигъ, Истанбулдагы Әхмәдия Жәмигъ (XVI йөз) һ. б.; Истанбулдагы Әйя-Суфия Жәмигъ фонтаны һ. б.

² Кара: Путинцев Т. А. Эзләр Гарәбстан комнарына илтә. М., 1984 №№ 21—26. XVIII йөз сәяхәтчесе Бауренфейдның рәсемле таблицасы.

³ Сәмәркандның Шаһ-и-Зинда комплексында Әмирзадә, Шаһимөлек Әкә, Әмир Хәсән һ. б. төрбәләре, Гүр-Әмир һәм Шир Дор мәчете гөмбәзләре япмасы, Бохарадагы Саманидлар төрбәсе һ. б.; Ардебилдәге (Азәрбайжан, XV—XVI йөзләр) Сефи шейх төрбәсе гөмбәзенң япмасы, Бакының (X йөз) Сынык-Кала һәм Жәмигъ мәчете манаралары, Шиховодагы мәчет (XII—XIV йөзләр) һ. б.; Каһирәдәге Ибн-Тулун (IX йөз) мәчет манаралары, мәмдүкләр зиратындагы манаралар һәм гөмбәзләр һ. б.; Кандагардагы Әхмәт шаһ төрбәсе (XVIII йөз), XV йөздә төзелгән мәчет-мәдрәсә бинасы, Мазар-и-Шәриф мәчете манаралары (XV—XVII) йөзләр (Әфганстан) һ. б.

⁴ Казандагы Николо-Низски чиркәве (XVIII йөз), Николо-Гостинодворски чиркәве чатыры (XVI йөз ахыры, XVII йөз башы); Елан тавы, Раифа, Седмиозерски монастырьлары корылмалары һ. б.

⁵ Аналогия: Асуан янындагы төрбә (Мисыр, XI йөз). — Воронина В. Л. Саманидлар төрбәсе һәм аның чит илләрдәге охшашлары. — Архитектурное Наследство. 1985, № 33. 16 нчы рәс.

⁶ Брунов Н. И. Күрсәтелгән хезмәт, 131—139 б.

⁷ Кара: Халитов Н. Х. Казан мәчетләре архитектурасы, 49 б.

итүне раслый¹. Тикшеренүчеләр шулай ук собор төзелешендә Шәрык архитектурасының ачык билгеләрен: гөмбәзләрдәге спираль рәвешендәге үзенчәлекле теземне һәм дугалы дүрткыр түшәмнәрне, ягъни ислам архитектурасының «визит карточкаларын» берничек тә күрергә теләмиләр².

Соборның тышкы бизәкләрен алсак та, рус чиркәү архитектурасы ул вакытта инде үзләштереп өлгергән ордерлыкның биредә эзе дә булмавын күрәбез. Гомумән, бу бинаның формалашып килгән чиркәү архитектура традицияләренә ят «варвар» стиле (И. Э. Грабарь билгеләмәсе) ниндидер бүтән бер эстетиканың куәтле йогынтысы турында сөйли. Нәкъ менә шул эстетика биредә рус архитектурасында инде белән башлаган Көнбатыш Европа ордер системасына ияре тенденциясен җиңгән. Аерым декоратив детальләргә килгәндә, үзәк чатыр теземнә кертеп эшләнгән алтыравыклы зәңгәр-сары-яшел төстәге йолдызчыклар һәм калку ярым шарлар игътибарны җәлепит. Мондый элементларны, мәсәлән, XV—XVI йөзләр төрек архитектура корылмаларында очратабыз. Шулар янына тагын урта гасыр Мәгъриб, Әндәләс, Һинд, тажик һәйкәлләре буенча яхшы таныш булган кызыклы күп калаклы сырлы аркаларны да өстәсәк, шул заманның мөселман илләре архитектурасы телендәге «хәрәфләр», «иҗекләр» һәм хәтта «сүзләр»дән торган күргәзмә әсбаплар җыелмасын туплаган булыр. Беркатлылар булмыйк: гыйбадәтханәне төзүгә бирелгән берничә генә ел эчендә югарыда саналган илләргә йөрәп, андагы күп төрле корылма-һәйкәлләрен өйрәнәп кайтырга һәм шуннан соң гына Шәрык мәчетенә синкретик үрнәген тудыра башларга шул заман рус архитекторларының мөмкинлеге булмаган. Аларның шулай ук энциклопедик белемле киңәшчеләре дә булмаган дип уйларга кирәк. Бу телдә күптәннән инде Казанның һәм, ихтимал, Әстерханның мәчет-мәдрәсәләре, төрбәләре, сарай һәм фонтаннары архитектурасы сөйләшкән һәм «арабизмнар», «фарсизмнар», «исламизмнар»ның тулы җыелмасы, Идел Болгары монументаль архитектурасы чаралары арсеналында гасырлар буена туплана килгән башка хәзинәләр XVI йөз уртасында мәскәүлеләргә «трофей» сыйфатында барып ирешкән. Болгар-татарның барлык шушы архитектура теле байлыклары Мәскәүгә күчеп, күпсанлы чиркәүләргә, теремнарга һәм Мәскәү дәүләтенең башка корылмалары фасадларына менеп утырган.

Ничек ул алай була алган? Нинди кодрәт белән татар традициясе Мәскәүдә шул дәрәжәдә төгәл торгызыла алды икән? Бу бер генә юл белән мөмкин дип уйлыйм: әсир итеп алып кителгән татар осталары кулы күчәргән аны, ә аларга Казан архитектурасы белән яхшы таныш булган кеше (яки берничә) житәкчелек иткән. Андый кеше дә булган һәм яшәгән, исеме дә билгеле. Күп еллар Казан кремле (һәм кайберәүләрнең фикеренчә, Казанның Благовещенский соборы) төзелешен житәкләгән һәм татар архитектура һәйкәлләре белән яхшы таныш Постник Яковлев ул. Кайбер тикшеренүчеләр гыйбадәтханәне проектлаштыруда катнашкан икенче кеше татар архитекторы Барма булган дип уйлыйлар.

Һәммә әйтелгәннәрне бергә җыеп, Василий Блаженный гыйбадәтханәсе архитектурасында Казан монументаль архитектурасының иң гүзәл һәйкәле Кол Шәриф мәчет мәдрәсәсенең үзенчәлекле билге-чалымнары символик гәүдәләнешен тапкан дигән фараз кылуны раслаучы күп дәлилләрне тезә алабыз. Шулар арасында иң саллылары — функциональ һәм төзелеш принципларының охшашлыгы, сигез манаралы мәчет төзелешенең үзәкчән чатырлы чиркәү белән символик берләштерелүе, бинаның рус архитектурасы өчен гадәти булмаган образлы чишелеше, фасадларның мөселман дөньясы һәйкәлләренә тәңгәл килгән бизәлеше. Ихтимал ки, ул Казан, Болгар, Әстерханның берничә монументаль һәйкәле үзенчәлекләрен чагылдырган җыелма образ булгандыр.

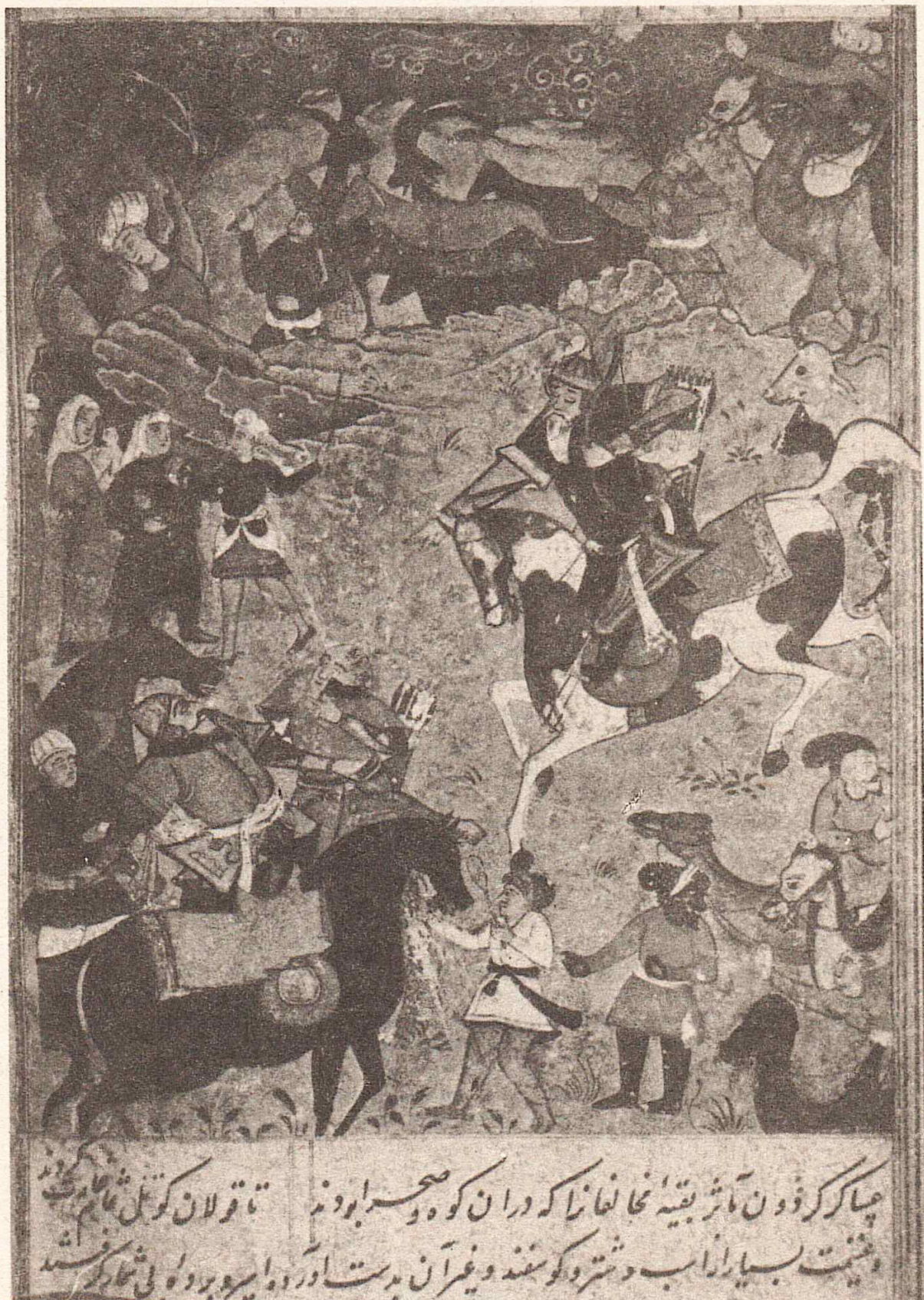
Хәер, бу хакта бүтән бер караш та бар: «Василий Блаженныйның прообразын, ягъни беренче үрнәгән эзләүдән бернинди мәгънә юк. Шәрыктә һәм Мәгърибтә дә, рус архитектурасында да без аңа аналогияләр таппабыз. Ул рус иҗатчылары ижади фикере һәм хисләренең иң биеккә күтәрелүе акты булды». Нишлисәң, яңа гына пәйда булган караш түгел бу. Очы яшерелгән, фәнни рәвешкә китерелгән формада шул ук караш XVI—XVII йөзләрдәге теләсә нинди архитектура деталендә рус жиренең «үзтамырын» гына күрергә тырышучы И. Е. Забелин китабында чагыла. Ә инде ул ачыграк, турыданрак әйтә башлаганда, «Россия — филләрнең туган иле» дип әйткән кебек килеп чыга. Минем үземә алай тоелмый.

НИЯЗ ХАЛИТ
архитектура кандидаты

¹ Ильин М. А. Василий Блаженный соборы, 243 б.

² Покроу соборы төзелгәндә дугалы дүрткыр түшәм руслар өчен яңалык булмый инде. Мисал өчен, Мәскәү тирәсендә шундый конструкцияле баганасыз храмнарны күрсәтергә мөмкин: Напрудное авылында Трифон чиркәве (XV йөз — XVI йөз башы), Мясникидагы Никола чиркәве (XV йөз ахыры — XVI йөз башы), Юрринодагы Рождество Христово чиркәве (XVI йөз башы) һ. б. — Кара: Б а т а л о в А. А. Мәскәүнең XVI йөз ахырына караган дүрт һәйкәле. — Архитектурное Наследство, 1984, № 32.

Аксак Аллалар

Myllan byllapnaga

Төбәгебезнең бүгенгесе күз алдыбызда. Үзебезнең ни кыланганны аңла-
мыйча, уңны-сулны, алны-артны белмичә, кай якка күрсәтсәләр — көтү-көтү
шунда ябырылдык. Акны карадан аермыйча, өстән кушканны гына үти-үти,
дөньяның астын-өскә китердек. Куштылар — төбәгебезне бөтен дөньяга яңгы-
раган «гигант төзелешләр» мәйданына әверелдердек. Өстән: «Сез бик тә
акыллы»; диделәр, жаныбыз эреде, жебеп төштөк. Тизрәк, тизрәк, диделәр,

ашыктык, кабаландык. Кылган гамәлебезгә бәя биреп торырга вакытыбыз да,
теләгебез дә юк иде. Фәрман-боерыклар, тизлек, мактау, аңыбызны-уебызны
томалады. Ил башында утырган жинаятьчел һәм комсыз, карак бөндөләр ку-
шуы белән, аларның татлы ялганыннан жаныбыз оеп, изге нигезебезне,
жиребезне актарып-имгәтеп, гарипләп ташладык. Гомер-гомергә ата-бабала-
рыбыз иген иккән ундырышлы жирләрне су астына күмдереп, калган ни жит-
те жирдә казынырга тотындык. Анда да уңыш алуның әмәлен таптык: бөрте-
кле туфракка катнаштырылган агуга чәчә башладык. Анда каерылып агулы
икмәк унды. Тагын башыбыз күккә тиде. Сукур тавыкка бар да бодай!.. Шу-
лай итеп, «гигант төзелешләр», «химия заманы» сулуйсы һавабызны, эчәсе
суыбызны, ашыйсы ризыгыбызны агулады.

Һәм кинәт, яшен суккандай, хакыйкәт безнең яңагыбызга чалтыратты.
Күзебезне ачсак... йә хода!.. Кыйбла дигәнебез — офык артындагы кояш
икән, ләбаса. Ул без якынлашкан саен артка гына чигенә бара. Ә Жир ша-
ры — дәүләт житәкчесенең башы төсле түгәрәк, ягъни күпме генә барсаң да
ахыры юк. Әнә шулай «барып життек» без коммунизм кырына! Тукта, ә соң
үзебез кемнәр без, һәм кай тарафка барырга тиешлебез? Бу сорауга да бер-
кем дә юнәлп җавап бирә алмый, чөнки күзләребез тонып, күңелебез ослан
булганлыктан, кай яктан килгәнебезне дә чамалый алмый калганбыз? Ә

асылыбыз? Анысына да төшенеп булмый. Кемдер: татарлар без, дип авыз ачарга азаплана, ә аның әзмәвер бәдәнле үз баласы ук:

— Какуй я тибә татарин, ват пакажу! — дип кымшанып куя.

Икенчеләре: бездә болгар чалымнары бар, дип әйтмәкче дә, анысын үзе дә бик үк ачык белмәгәч, эченнән тынарга мәжбүр!

Инде менә япа-ялан кырда, кайда торганыбызны, кай тарафка барырга икәнәбезне чамалау өчен, иң элек кайдан килүбезне белергә кирәктер, шуннан, бәлки, үзебезнең кем икәнлегезне дә аера алырбыз. Моңың өчен үткәнәбезне, жиде бабабыз нәселен, аларның дин-иманын, кыйбласын, шөгылен өйрәнергә кирәк. Ә моны бары тик тарихка күз салып, аның четерекле сәхифәләрен жиде кат күңел күзе аша үткәреп, жентекләп өйрәнгәндә генә мөмкин. Ә хәзер төбәгебез тарихы белән бәйлә бер риваятькә күз салыйк. Анда сүз тарихчы галимнәребез бүгенгә кадәр бәхәсле, дип санаган Аксак Тимернең бу якларда булуы турында бара. Кем белә, бәлки киләчәктә бу мәсьәлә чыннан да ачыкланыр, ул чагында инде без кайсы якка ялгыш жиберсәк тә, укучы өчен әллә ни зыян китермәгәнлегез ачыкланыр. Тарихчылар ялгышы төзәтелгәннән дә беркемгә дә зыян килмәс.

«...Моңардан соң Мир (Әмир булса кирәк — Я. И.) әфәнде Содомга (кайбер чыганаclarда Сюдум дип тә бирелгән), ягъни Алабугага юл тотты. Ул чакта Содомда Уразбакты хан углы Илбакты ханлык кыла иде. Мир Тимер аны ислам диненә авыштырмакчы булды. Әмма хан моңа күнмәде. Биредә телгә алынган Содом — зур булмаган шәһәр иде. (Әмир Тимер) аны да көл итте. Капкаларын ватып Чулманга ташларга өмер кылды. Анда яшәүчеләрнең күбесен (яшырәкләрен булса кирәк) әсир итте. Калганнарын төрле тарафка куып таратты.

Аннары Туйма елгасы тамагындагы изгеләр каберенә зиярәт кылды. (Вафат булганнарның исеме санап үтелә.)

Аннары Аксак Тимер Кама елгасы аша кичеп, Мәләкәстә тукталды. Шулай ук изгеләр зиратына барды. Гаскәрләре Кама елгасы буендагы авылларга урнаштырылды. Чөнки көзен кар иртә һәм мул төшкәнлектән, йөрү кыенлашкан иде.

Ирнә елгасы (Зәй) чыганакта ул нигәдер Зәя дип бирелгән — Я. И.) елгасына кушылган урында Кули хан углы Бәйрәш ханлык итә иде. Аксак Тимер аңа хат язды. Анда ул: кыш чыгарга синең янга барам, дигән иде.

Бәйрәш хан аңа җавабында: «Ханым-солтаным Мир Тимер, без һәрвакыт сезнең хезмәтеңгә әзер. Тәңре ризыгыннан аермаса, Сезнең хакка җаныбыз фида», — дип язды.

Вагран (Баграж булса кирәк — Я. И.) елгасы, ә ул Ирнә елгасына кушыла, буендагы биек тау (Ялан тау) өстенә Бәйрәш хан Сарай салдырырга керешкән иде. Ул әзер булгач, хан Мир Тимерне үзенә чакырды.

Үзенә җан сакчылары белән килгән кунакны Бәйрәш хан олылап каршылый. Аннары яңа гына олуг кунак хөрмәтенә салынган Сарайга алып килеп:

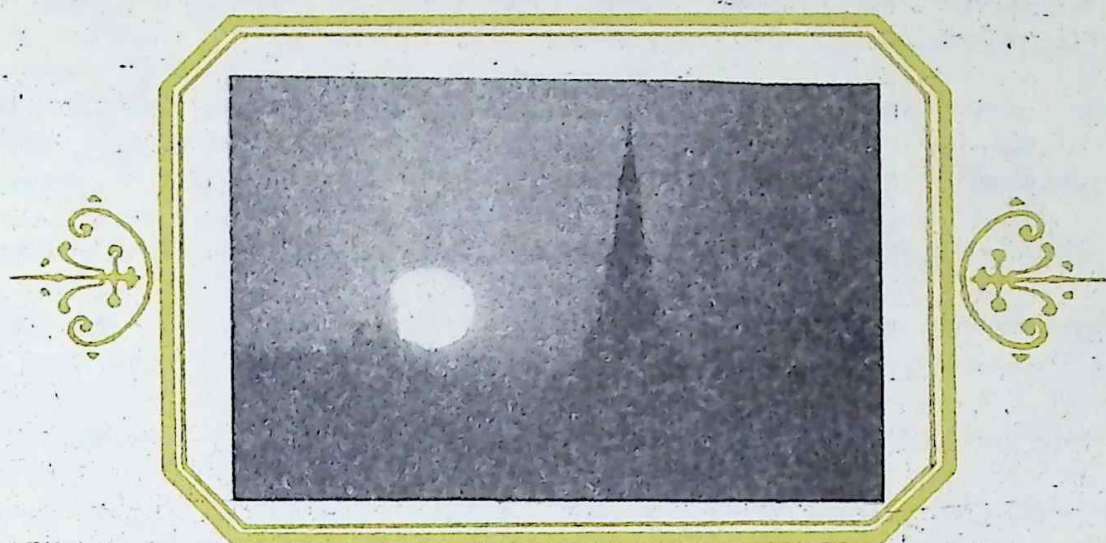
— Тугры колыгыз Бәйрәш Сезнең өчен ошбу Сарайны салдырды, әгәр күңелегезгә хуш килә икән, рәхим итеп, кабул кылыгыз теләгебезне, — диде. Сарайны Аксак Тимер бик ошатты. Бәйрәш ханга үз казнасыннан мул итеп байлык-мал бирдерде. Аксак Тимер биредә кышларга калды. Шушы тирәдәге, Ташкенттан килеп вафат булган Хафиз мулла каберенә зиярәт кылды.

Шулай ук ул Минзәлә елгасы, Ык елгасы белән кушылган урындагы Мостафа ханда кунакта булды. (Аның нәсел шәжәрәсе санап үтелә.)

Кышны үткәреп, игезәкләрнең уникалче көнендә (май ае) Мир Тимер кайтып китәргә җыенды. Бәйрәш хан белән сабуллашты. Бәйрәш хан аны Ык төбәгендәге Тугаш хан жиренә кадәр озатып куйды. Аннары Мир Тимер Сәмәркандка, Бәйрәш хан Зәйгә кайтып китте»...

Әлеге риваять XVI йөздә яшәгән язучы Хисаметдин Болгаринның «Төварихы Болгария» («Болгар тарихы») исемле китабында язылган. Ә без аны «Татарстан тарихы материаллары һәм документлары» дигән китаптан алдык (Кара: «История Татарии в материалах и документах». Мәскәү, 1937 ел, 42—45 битләр).

ЯМАШ ИГӘНӘЙ.

Мәңгелек манара

Хан өстенә корылдың, таштандыр сәнең жисмең,
Жимерелгәнче йөрербез исемем белән һәм исмең.

«Сөембикә» бәетеннән

Сөембикә манарасы халкыбызның иң күркәм, иң мәшһүр, иң жанга якин, әмма шул ук вакытта иң серле архитектура һәйкәле.

Нәрсә ул — борынғы бабаларыбызның мәчетеме, әллә аерым манарамы? Аның һәр жәһәттән камиллеккә ирешкән формасы нинди талант иясенең хыялында туган? Бу кирпечләрне шундый матур манара итеп кемнәр, кайчан тезеп-меңгергән? Бу сорауларның берсенә дә хәзергә кадәр ачык, бәхәссез җавап табылганы юк. Бу хакта кайнар бәхәс инде менә йөз елдан артык дәвам итә. Берәүләр фикеренчә ул, һичшиксез, Казан ханлыгынан калган бердәнбер тарихи һәйкәл, икенчеләр китергән дәлилләр буенча ул XVII гасырда урыслар тарафыннан салынган каравыл манарасы. Кем хаклы, чынында ничек булган? Әлбәттә, киләчәктә барлык сорауларга җаваплар табылып, бәхәс фән нигезендә чишелер. Әмма татар халкының фажигале язмышы, ачы сәяси тормышы халыкның тарихи хәтерендә инде күптән Сөембикә манарасының бик тирән хисләр белән бәйләнгән символик образын тудырган. Моны инде нинди генә яңа ачышлар да, фәнни дәлилләр дә үзгәртә алмаячак.

Ерактан ук, әллә каян күренә башлаган бу мәһабәт манара үзеннән-үзе хәтергә монда узган канлы сугышларны, халкыбызның һәлак булган батырларын, Сөембикә ханбикәнең ятим баласы Үтәмеш хан белән әсирлеккә сөрелүен һәм башка аяныч хәлләрне искә төшерә, күңелне нечкәртә. Аңа бәйләнеп икенче ятим бала язмышы искә килә. Габдулла Тукай да бит бала чагын сагынып: «...жәй көне ике бистә арасында яшел үлән өстендә малайлар илә каз жоннары куып йөргәнемне, арыгач, Хан мәсҗеденә юнәлеп ятып, чирәмдә ял иткәнемне бер дә онытмыйм»,— дип искә алган. Инде Казанга кайтканда шагыйрь кояшның беренче нурлары белән нәкъ менә Сөембикә манарасын күрәп әйткән шикелле:

— И Казан! Дәртле Казан! Моңлы Казан! Нурлы Казан!

Әйе, Сөембикә манарасы юкка гына Казанның, барлык татар халкының кадерле символына әйләнмәгән!

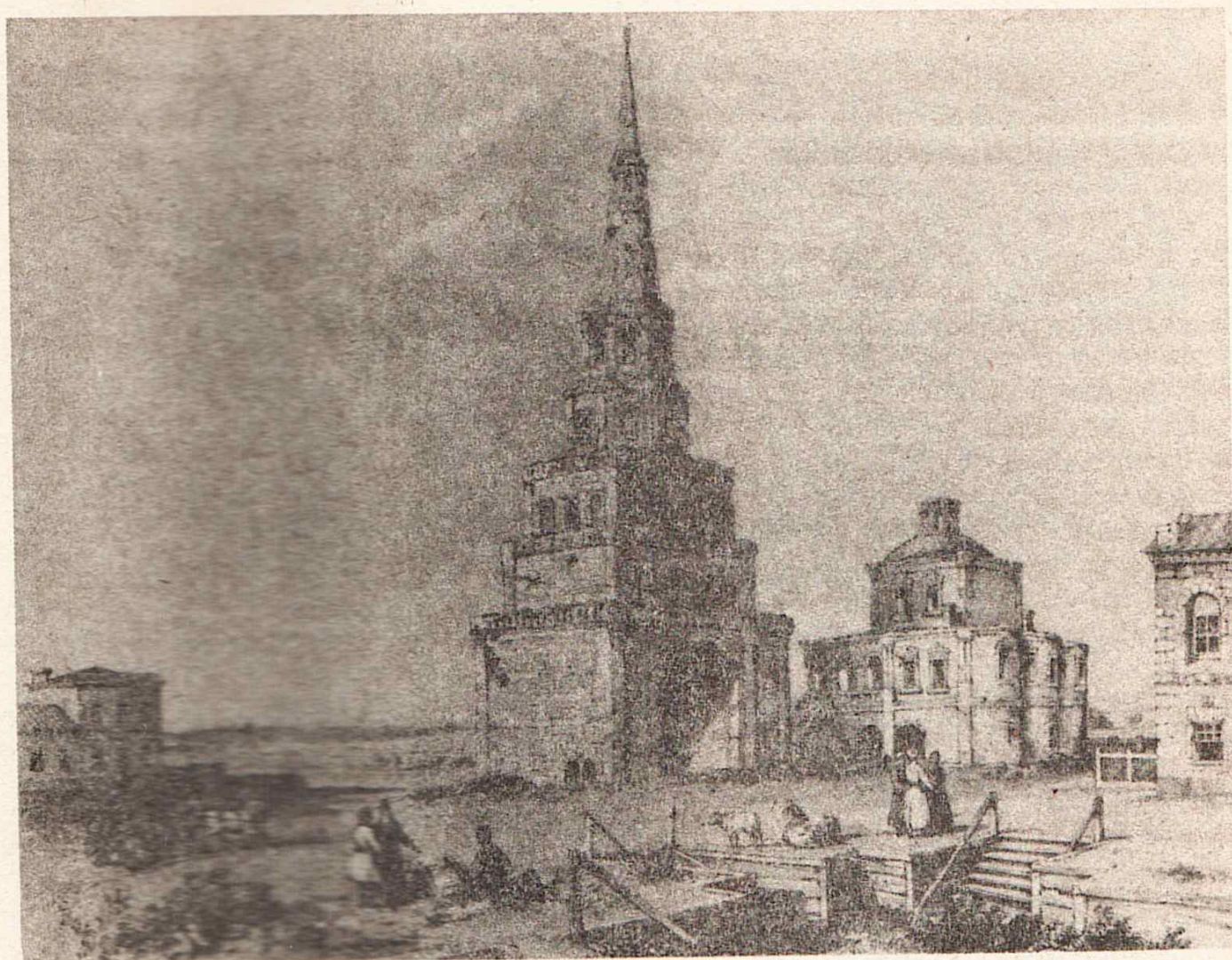
Гажәп, Сөембикә манарасы турындагы бәхәстә капма-каршы позициядә торган белгечләр арасында да уртак бер фикер бар. Ул — Сөембикә манарасының архитектура үзенчәлекләре татар халкының бик борынгы төзү традицияләренә, архитектура стилинә туры килүе. Белгечләр аның төзү материалларына, арка һәм гөмбәз формасындагы конструкцияләренә, очлы чатыр төсле өске өлешенә, түгәрәк тәрәзәләренә, стенага терәп торгызган колонналарына һәм башка татар һәм шәрәфкә архитектурасына хас элементларына аеруча игътибар итәләр.

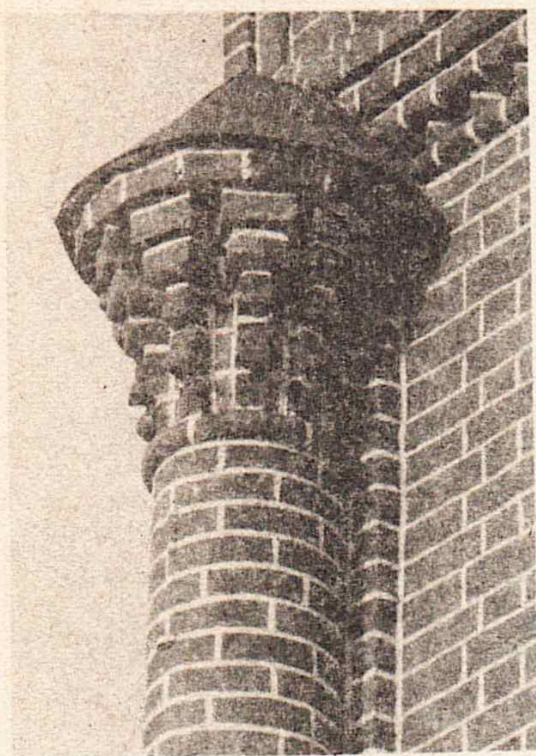
Манараны кем һәм кайчан салуына карамастан, бүген бер мәсьәлә ап-ачык һәм шөбһәсез: Сөембикә манарасы татар милли архитектурасының тиңе булмаган бер ядкаре. Шуңа күрә, аны бүген төзек хәлдә тоту, киләчәк буыннар өчен бөтен гүзәлләген саклап калу иң мөһим бурыч. Шушы максаттан чыгып 1987 елдан бирле манара тирәсендә бик зур эшләр башкарылды. Билгеле булганча, Сөембикә манарасы елдан-ел әкрәнләп көнчыгышка таба авышып бара иде. Соңгы елларны манараның нигезен ныгыту өчен башкарылган уникаль төзү эшләре ул авышуны туктатты. Шулай ук манараны өстән аска хәтле һәрбер кирпечен тикшереп, ватыкларын алыштырып төзәтү-яңарту эшләре дә тәмамланды. Хәзер манара сизелерлек рәвештә яңарып китте дияргә мөмкин. Дөрес, моның өчен кирпеч стеналарны эремчек суы һәм йомырка кушып эшләнган махсус измә белән капларга туры килгән. Бик аяныч хәл: бүгенге көндә шундый чара күрмичә уникаль архитектура һәйкәлләрен безнең заманның зәһәр газлы, кислоталы, тозлы һавасыннан, яңгырыннан саклау мөмкин түгел. Төзәтү-яңарту эшләре Сөембикә манарасын киләчәк буыннарда да шундый гүзәл хәлдә саклап торырга мөмкинлек бирер дип ышанабыз. Шул эшләр тәмамлангач, манараның эчендә шәмаилләр күргәзмәсе ачылачак.

ЗӨФӘР БӘШИРОВ

Сөембикә манарасының 1839 елгы күренеше Э. Турнерелли ясаган рәсем буенча басылган литографиядә сурәтләнгән.

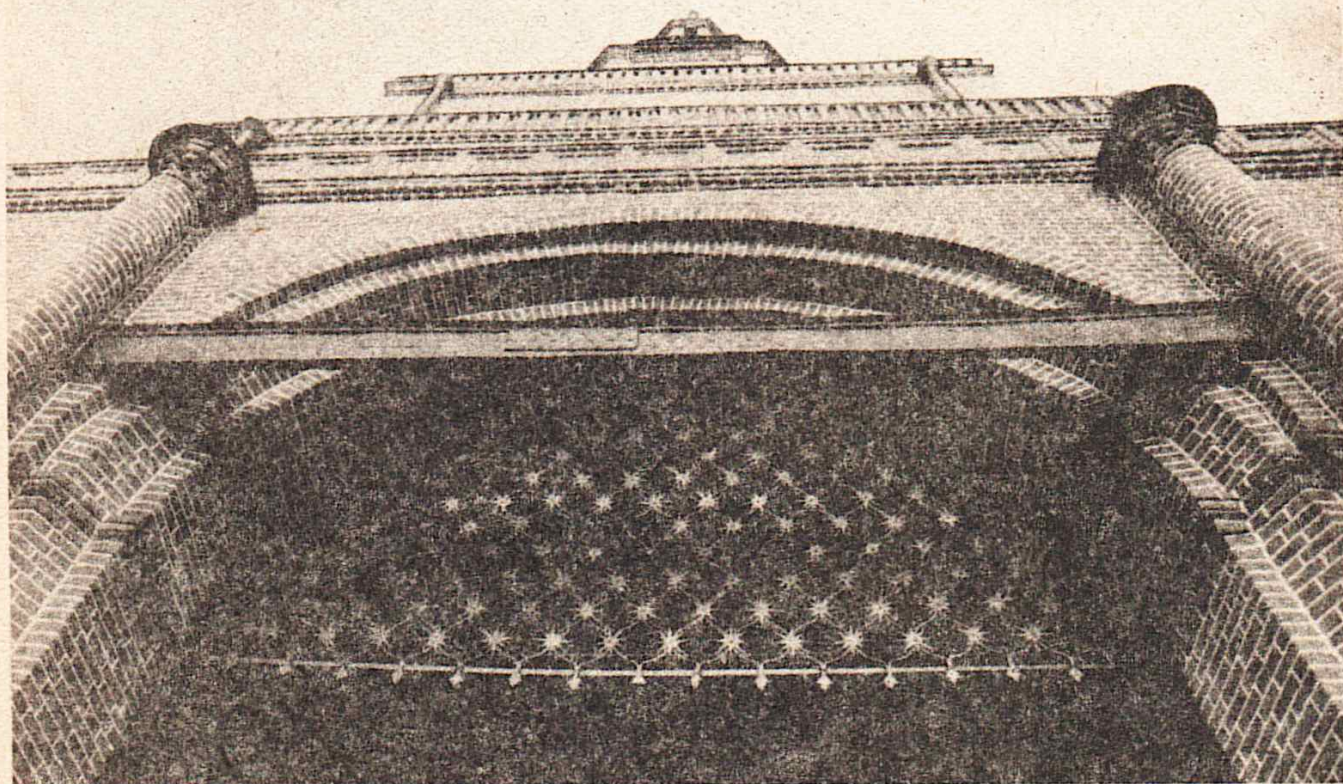
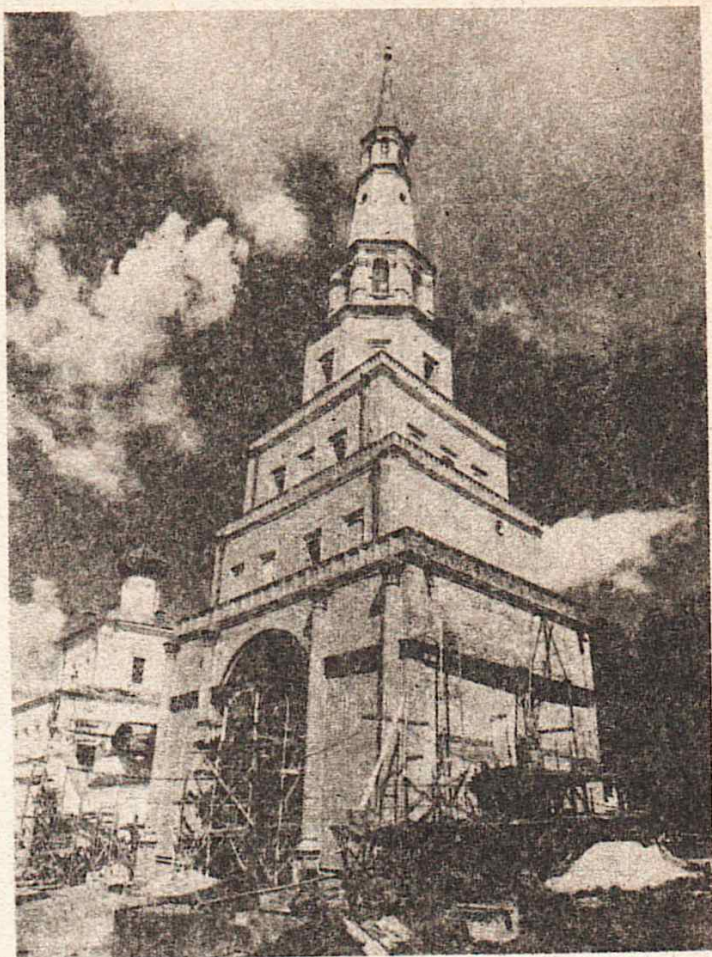
Мәһабәт Сөембикә манарасы ерактан Казан, Татарстан символы булып күренеп тора.

Манараның стенаға терәтеп салынган колоннасының өске фрагменты.

Соңғы елларда Сөембикә манарасының нигезен нығыту өчен уникаль һәм һомумән зур төзәтү-яңарту эшләре башкарылды.

Сеембикә манарасының үзенчәлекле формалары һәм бизәкләү элементлары татар-шәрыкъ архитектурасына хас.

1991 елның 16 апрелендә Сеембикә манарасы янында Ураза бәйрәменә (Гайзел-фитр) багышланган тантаналы намаз уку булды. Шәйхелислам Мөфти Тәлгат Тажетдин вәгазь укыды.

Авыллар, авыллар... Аларда безнең үткән тарихыбызның бер өлеше, халыкның моңы-зары, кайгысы-шатлыгы, куанычы һәм сагышы. Аларның бер ишеләре бик борынгы, икенчеләре соңыннанрак барлыкка килгәннәр. Һәрберсенен үз үсеш тарихы, үз даирәсе, үз мохиты, үзенен данлыклы кешеләре бар. Еллар узган саен авылларның шактые бетте. Авылларда яши торган күп халык үз нигезен ташлап китәргә мәҗбүр булды. Халыкның авылдан чыгып китү сәбәпләре бик күп. Күп авыллар урыны уйлап эшләнмәгән сусаклагычлар төзү нәтижәсендә суга батырылды. Соңгы елларда берничә авылны бер колхозга берләштерү дә күп кенә уртача зурлыктагы гөрләшеп яши торган авыллар тамырын корыту булды. Колхоз һәм совхозларның үзәге урнашкан авыллар хәйран матурланды, ә колхозларның бригадаларын хасил иткән авыллар сүндә, кечерәйдә һәм алардан халык күчеп китә башлады. Авылларның кайберләре «перспективасызга» әйләнде һәм әкреләп бетте. Бер ишеләренен урыннары сөрелде, икенчеләренен нигезләрендә чокыр-чакыр, череп бетмәгән иске такта-токта аунап ята һәм кычыткан үсеп утыра. 1966 елда Татарстанда 4855 авыл булган, ә 1987 елның 1 январена авыллар саны 3266 калган. Безне алыштырачак яшь буын бу урын-

ТАТАР АВЫЛЛАРЫ ТАРИХЫ

ЯУШИРМӘ АВЫЛЫ ТАРИХЫ

нарда авыл булганын җөмһүриятебезнең карталарынан карап кына беләчәк. Шуңа күрә авыллар тарихы, һичшиксез, язылырга һәм киләчәк буын вәкилләренә кадерле мирас итеп тапшырылырга тиеш.

Безнең Татарстан җөмһүрияте авылларында яши торган халык татар халыкының бер өлешен хасил итә. Авылларның кайберләреннән чыккан күренекле шәхесләр үз туган төбәкләренен данын җөмһүриятебездән, башка тагын ерак урыннарда да билгеле ясыйлар. Шушы күзлектән чыгып караганда Чистай районы җирләреннән ага торган Кече Бахта суы ярына урнашкан Яуширмә авылы тарихы игътибарга лаек. Бу авылда 1878 елның 22 февралендә Гыйлаҗетдин хәзрәт гаиләсендә татар әдәбияты классигы, драматург һәм публицист Гаяз Исхакый туа. Эмиграциягә китү сәбәпле совет чорында әдәби мираслары халыктан читләштерелгән һәм өйрәнелмәгән татар язучылары арасында ул аерым урын алып тора. Күренекле язучы булуы өстенә зур җәмәгать эшлеклесе буларак танылган бу күпкырлы шәхес Октябрьдән соң

чит илләрдә дә әдәби-иҗтимагый эшчәнлеген давам иттереп, шөһрәт һәм зур ихтирам казанып яши¹.

Экспедиция — сәфәрләр вакытында Яуширмә авылына килгәндә минем күңелемне биләгән сорауларның кайберләре шушындый иде: татар мәдәниятына шундый зур шәхес биргән бу авыл хәзер ни хәлдә? Үз авылларыннан чыккан Гаяз Исхакыйны халык искә аламы? Авылның эчке һәм тышкы халәте кайсы якка таба үзгәргән?..

Авыл бик матур һәм төзек. Халыкның тормышы таза, күнелләре көр, хезмәт белән мәшгуль булып көн итәләр. Халык тәртипле. Олылары олы урынында, яшьләр үзара һәм олыларга карата үзләрен итагатьле һәм инсафлы тоталар. Авыл халкы олы казанда кайнап, зур хужалык карап яши. Авылда зиратлар, урамнар, су ала торган колонкалар төзек һәм чиста. Авылның кайсы гына урамына яисә почмагына барсаң да һәр җирдә тәртип күрәсен, урамнарда яшеллек бик күп. Балалар бакчасы һ. б. иҗтимагый биналар бик матур һәм килешле итеп салынган һәм алар яшеллеккә чумып утыралар. Биредә туган авылларын өзелеп ярата торган кешеләр яши икән дигән фикер үзеннән-үзе уяна. Авыл халкының барысы да Гаяз Исхакыйның күренекле язучы, жәмәгать эшлеклесе икәнлеген һәм аның үз авылларыннан чыкканлыгын белә. 1990 елда авылда Гаяз Исхакыйның тормышына һәм ижатына багышланган музей ачылган.

Авыл ничек, кайчан һәм кемнәр тарафыннан оештырылган?

Авылда яши торган аксакаллар сөйләвенә һәм шушы авылда туып озак еллар яшәгән Садыйков Гариф Зариф улы калдырган язма истәлек мәгълүматларына, халык күңелендә сакланып калган риваятьләргә караганда, авылны оештыруда берничә урыннан килеп урнашкан нәселләр катнашкан. XVI йөздә хәзерге Яуширмә урнашкан урында «Кәләй» дип йөртелгән авыл утырган булуы билгеле. Яныннан ага торган су — Кече Бахта елгасы Олы Бахтаның сул кушылдыгы. Октябрь инкыйлабына кадәр авылның адресы «Деревня Каляева Малый Бахта туш» дип йөртелгән. Тирә-яктагы авыллардагы олы буын кешеләре, әйтик Гаделшә авылыннан Хәсән абый Мансуров (1901 елгы) сөйләвенә караганда, Кәләйне иң беренче булып авылны нигезләгән кеше исеме дип әйтәләр. Күрәсен ул шәхес Кәлимулла исемле булып, шуннан Кәләй дип кыскаргандыр. Күрше Урман асты Шонталысы авылында «Кәләй» дип йөртелгән кое атамасы да бар. Кое атамаларының күбесе шәхес исемнәренә нигезләнгән.

Риваятьләргә караганда, Чиүле Шонталысы авылында патшага зур хезмәт күрсәткән генерал Морат бабай яшәгән. Ул үзенә биш улын тирә-юңдәге авылларга урнаштырган. Алар арасында Чиүле Шонталысы, Нарат Елга, Мөслим һәм Яуширмә авыллары бар. Яуширмә авылында Морат бабай нәселе аның Габдерәзек исемле малаеннан башлана. Габдерәзек килеп утырганда авыл халкы берничә дистәдән артмаган әле. Һади абый Нуретдинов шушы нәселне давам иттерүче. Үз шәжәрәләрен ул болай итеп сөйли: Габдерәзек — Гөлвәли — Шәмсетдин — Билал — Нуретдин — Һади. Бу нәсел 1750 елларда бик ишәеп китә. Авылның хәзер күпчелек халкын шушы нәселгә нисбәтле кешеләр хасил итә. Бу токым вәкилләре киң җилкәле, озын буйлы, таза гәүдәле. Морат бабай кабере дә, халык сөйләвенә караганда, Яуширмә авылында икән. Авылдагы «Аксакал кизләве» дип аталган чишмә Морат бабага багышлап куелган булган. Вакытлар үтү белән атама «Су кизләү» дип үзгәртелгән. Риваятьләргә караганда, Морат бабай Чиүле Шонталысында яшәгән. Яуширмәдә дә аксакал була алырлык бабайлар көн иткән. Аларның берсе Морат бабай улы Габдерәзек, икенчесе Котлыиш исемле.

Тагын бер нәсел элекке Тәтеш өязе Тархан авылыннан Яуширмә авылының төньягындагы кечкенә генә күл янына килеп урнаша. Күчеп килүчеләр Минһаж Тархановларның бабалары була. Нәселләренә тагын берсе Сембер (Ульян) якларыннан килеп төпләнә. Алар Гыйният Йосыпов, Әхмәт Вәлиев,

1. Гаяз Исхакый. Зиндан. Казан. 1991, 636 бит.

Гали Вәлиев, Хафиз Исмәгыйлевләренң бабалары була. Бишенче нәсел элекке Зәя өязе Тау иле (Әрә суы бассейны), Бишбатман, Акъегет авылларынан килә. Күчеп килүчеләр башында Арыслан бабай тора. Аның токымнары булып авылда хәзер Гариф Садыков һәм Вәлиәхмәт Мөхтәсимовлар санала. Халык сөйләвенә караганда, халкыбызның танылган артисты Фәйзи Йосыпов шушы нәселдән чыккан.

Авылның көньяк-көнчыгышы өлешендә елга буенда 10—15 йорт руслар да яшәгәннәр. Руслар татарлар белән күрше булып көн итәргә теләмиçә Рус Майнасы авылына күчеп утыралар. Халык хәзер алар яшәгән урынны «Майна тау башы» дип йөртә. Рус Майнасы авылында гомер иткән Андрей Степанов сөйләвенә караганда, авыл картлары бабаларының Яуширмә авылынан килеп утыруларын беләләр.

Авылда икс-өч гаилә чувашлар да көн иткән. Аларның күзләре авырткан һәм горейф-гадәтләре татарлардан үзгә булган. Хәзер инде алар татарлашканнар.

XVII йөздә Идел-Чулман буйларындагы халыкны көчләп христиан диненә чыгару башлана. Кәләй авылы халкының да бер өлеше чукуындырылган. Аларның зиратлары да аерым, авылның төн ягында Бахта суының көнчыгыш юнәлешендә булган, татар зиратында күмәргә рөхсәт бирелмәгән. Чукуындырылган кешеләренң йортлары Майна тау башында урнашкан булган. Авыл халкы аларны «мокийлар» яисә «көрәшеннәр» дип атаган. Рус бәйрәмнәрендә аларның йортларына поп килә торган була. Поп килгән вакытта гына алар өйләренә икона куеп тора торган булганнар. Поп киткәч аны алып куйганнар. Мокийларга өйләнешкәндә мулла никах, үлгәч женаза укымый торган була. Әгәр мулла никах һәм женаза укыса, аның указын алганнар. Хәзер алар яңадан мөселманлыкка кайтканнар. 1906 елдан соң аларны татар зиратына күмә башлаганнар.

Риваятьләрдә сөйләнүгә караганда, чукуындырудан куркып Кәләй авылы кешеләренң дә күбесе качкан. Алар урманнарда, су буйларында, камыш араларында куыш корып качып яшәгәннәр. Куышларын «ширмә» дип атаганнар. Бу — сугыштан (яудан) качу ширмәсе була. Шулай итеп «яуширмә» дигән сүз килеп чыга һәм ул авыл исеменә әйләнә китә. Авылның «Кәләй» дигән исеме тора-бара онытыла. Авыл — рәсми рәвештә «Яуширмә» дип атала башлый. Атаманы болай аңлатуны җиңел юл белән котылу дип уйларга кирәк. Ул чын мәгънәсендә «халык этимологиясе»нә бик нык ошаган. Татарстан җирендә ширмә сүзгә белән тагын шактый атамалар гына сакланып калган шул исемдәге су, Орымширмә һәм Икширмә авыллары. Удмурд жәмһуриятендә Гөлширмә исемендә су һәм авыл бар. Ширмә сүзгә су — елга белән бәйләнешле булып, җырма-җырмак сүзенә барып тоташуы бик ихтимал.

Авылның русча атамасы Кутлушкино. Шушы исем белән ул XIX йөз урталарындагы тарихи чыганаclarда искә алына. Авыл халкы бу атамаларны болай аңлата: авылның аксакалы Котлыиш бабай була. Ул авылның хөрмәтле кешесе исәпләнә, киңәшчесе вазифасын үти. Котлыиш исеменә мөнәсәбәтле рәвештә руслар аны Кутлушкино дип атый башлыйлар. Котлыиш (Кутлушкино) кебек кеше исемнән барлыкка килгән авыл атамалары үрнәкләре тагын да бар. Мөслим, Гаделшә, Шәехмамай (Шахмай) исемнәреннән русча Муслюмкино, Адельшино, Шахмайкино атамалары ясалган.

Халык күңелендә сакланган риваятьләрдә элек «Кәләй» дип йөртелгән Яуширмә авылының барлыкка килүе XVI йөзгә карый дип әйтелүгә карамастан, авылның салынуы XVIII йөз башлары, яисә урталары булса кирәк. Шәжәрә чылбырларының озынлыгы, алардагы һәм тарихи чыганаclarдагы кеше исемнәренң яңгырашы шушы чорлар белән бәйләнешле. Икенчедән, Чулман арьягындагы авыллар, нигездә, XVIII йөз урталарында барлыкка килә башлый. Авылларның бер өлешендәге халык Чулман арьягындагы ныгытманы саклау өчен патша хөкүмәте тарафыннан төрле урыннарда күчәреп утыртыла. Икенчеләре бу яklардагы буш урыннарда жир-бөхет эзләп килеп урнашкан кешеләрдән тора. Бу яklарның халкы җыелма, төрле урыннар-

дан килеп урнашкан. Ләкин шуңа да карамастан, алар хәзер бер бөтен булып дус яшиләр.

Халкыбызга хас әйбәт гадәтләренң берсе итеп авылларны ямьле, уңайлы, су-инеше булган урынга салуны билгеләп үтәргә кирәк. Жөмһүриятебездәге халык һәм читтә урнашкан кардәшләребез яши торган авылларга барсаң, иң беренче күзгә ташланган үзенчәлек авыл янындагы урман яисә су булыр. Урманы, суы булмаган авыллар бик сирәк.

Яуширмә авылының да урнашкан урыны истә калырлык. Элек ул тагын да матуррак, авыл тирәсе урманнар, болыннар, елга, инеш, күл, чишмә һәм сазлыklar белән чорналып алынган булган. Авыл басуларында сазлыklar бик күп булган. Авыл халкы сөйләвенә караганда, бу сазлыklarда һәр көнне дип әйтерлек көтүгә чыккан берәр хайван баткан. Бу сазлыklarда үтеп чыга алмаслык тал-камышлар үскән. Алар арасында кыр казлары, үрдәк, торна һәм аккошлар бала чыгарып ятканнар. Елга һәм күлләрендә балыklar сикерешеп йөзгәннәр. Сулары чиста, үтә күренмәле булган. Авылның матур табигате — булачак әдип Гаяз Исхакыйга да һич тәэсир итми калмагандыр. Үз табигатенң, үз туган һавасының ләззәтен туйганчы татымаса, йөрәге аша үткәrmәсә, ул чит илләрдә яшәп тә үз халкы тормышы белән бәйләнешле дистәләгән әсәрләр иҗат итә алмас иде.

Үз туган төбәгенң географик берәмлекләре һәм аларның атамалары күңелгә бик якын була. Халык аларны онытмый. Аларның исемнәре гомер бакый буыннан-буынга истәлек итеп тапшырыла бара. Кайберләре бетүгә дә карамастан, исемнәре әле дә халык телендә. Географик берәмлекләр авыл халкына борын-борыннан ориентир хезмәтен үтәгәннәр. Берәр жиргә барасы булса, авыл халкы аларны юл билгеләү өчен кулланган.

Яуширмә басу-кырларында кыргый алмагачлар бик күп үскән. Әле сугышка кадәр, урманнардагы агачларны кискән вакытта, халык алмагачларга кагылмаган. Аларны кисү гәнаһ саналган. Ләкин 1941—1945 елларда авылдан урманнар ерагаю, еракка барырга ат булмау сәбәпле халык басуда үсә торган алмагачларның берсен дә калдырмыйча кисеп ягып бетергән. Авылның үзенә хас географик атамалары системасы бар. Бу атамалар шулай ук авылның үткән заманнарын күзаллау өчен мәгълүматлар бирәләр, җанлы шаһит хезмәтен үтиләр. Һәр атама — үзе бер тарих ул. Алар тикмәгә генә бирелми. Атама барлыкка килүнең нинди дә булса сәбәбе була. Әйтик, авыл халкы телендә Каен елгасы, Наратлы елга, Дубрау елгасы, Дубрау күле дип йөртелә торган елга һәм күл атамаларын алыык. Елга, күл тирәләрендә нарат, имән, каен агачлары үскән өчен шулай аталган алар. Кайчандыр авыл тирәсендә нарат, имән һәм каен агачларынан торган калын кара урманнар шаулап үскән. Урманга бай булганга күрә, авыл басуларында дым күп туплану сәбәпле, элек сазлыklar саны да биһисап булган. Авыл янында гына Су кизләү бие һәм Күбек саз күле елгалары ага. Елга-сулар күрке — тал һәм әрәмәләр белән. Кызганыч, хәзер елга ярларында әрәмә-агачлар үсми инде.

Авылдан 2—3 чакрым чамасы ераклыкта аның көньяк-көнбатыш юнәлешендә Кырмавыклы елга яки Кыр инеше янында Ханнар елгасы бар. Анда бик матур гына күл дә җәелеп ята. Елга һәм күлнең төньяк өлешендәге атауда да элек халык яшәгән. Бу урында чүлмәк, таш, хайван сөякләре һәм баз урыннары табылган. Моннан ерак түгел Азлан кырында «Мар калкулыгы» дип йөртелгән урын бар. Элекке картлар бу тирәне «Яуш мазары» дип атаганнар. Авылда Ханнар елгасы атамасы булу — «Кәләй авылын башта, Морат бабай улы Габдерәзәк килгәнче нугайлар нигезләмәдеме икән?», — дигән сорау тудыра. Чөнки нугайларны халыкта бәк, кенәз, морза дип йөртәләр. Кенәзләренә халык икенче төрле ханнар дип тә атый. Шушы вакытларның истәлегә булып Ханнар елгасы атамасы истәлек булып калган. Казан артындагы кайбер авылларда очрый торган Ханнар атамасы (Кодаш авылы, Биектау районы һ. б.) халык составында ногай этносы булуны күрсәтә. Яуширмә авылы халкы арасында очрый торган ак тәнле, карарак битле нәселләр очрауда — бу фикерне көчәйтә кебек. Риваятьләрдә авыл төзелү чоры — XVI йөзгә карый дип сөйләнү дә юкка булмаска тиеш. Халык үзе XVI йөздә төзегән бе-

ренчел авылның салыну датасын хәтерләп кала һәм төрле сәбәпләр аркасында яңа урынга күчеп утыргач та авыл төзелү чорын XVI йөз дип кабатларга мөмкин.

Һәр авылның бизәге — чишмә дип әйтсәк, һич ялгыш булмас. Чишмәләргә шактый бай Яуширмә авылы. Халык аларны кадерләп карап һәм чистартып тора. Су кизләү, Каен чишмәсе һәм Шан суы елгасы чишмәләре суларын халык бик яратып чәй куярга тотта. Ат жигеп, мотоцикл һ. б. транспортка куеп флягалар белән халык чишмәләр суын ташый. Авыл урамнарында колонкалар бар. Аларның һәрберсе төзек, эшләп тора. Күп хужалыкларда су өйгә үк кертелгән. Ләкин шуңа да карамастан, авыл халкы чишмәләрне тәрбияләвен ташламый, аларны төзек итеп тәрбияләп тора. Димәк, авылның канунлашкан үз традициясе бар, ата-бабалардан калган гадәтләренә кагылмасаң тайпылышсыз итеп үтәү — халыкның канына сеңгән.

Авыл басуында кеше исемнәре белән аталган күлләр дә шактый. Мондый үзенчәлек бер Яуширмә өчен генә хас түгел. Барлык жирләрдә дә кеше исемнәре елга, күл, чишмә һ. б. су чыганаclarын атауда кулланыла. Атамалар арасында фамилияләр дә очрый. Жиргә хосусый милек булган заманаларда бу күлләр аерым кешеләр жирендә урнашкан булуга шулай аталган. Әйтик, Кади елгасы, Садыковлар күле, Исхаковлар күле һ. б. Кайбер очракта атама алдыннан кешенең кушаматы да өстәлә, мәсәлән, Чүмеч Галәү күле һ. б. Галәү абзыйның кушаматы «чүмеч» булган. Бу кушамат — атама булып та кереп киткән. Авыл халкы һәрвакытта бер-берсенә кушамат тага. Авылда бер исемдә ике кеше булса, аларны бер-берсеннән бары кушаматлары нигезендә генә аералар. Шунысы бар, бу авыл су чыганаclarы арасында хатынкыз исемнәре белән аталганны юк дәрәжәсендә. Элек хатын-кызның турыдан-туры вазифасы гаиләдә бала тәрбияләү, бала карау булган. Алар үзләренә төшкән бурычны намус белән үтәгәннәр дә. Дөнъя күләмендә билгеле әдипне һәм жәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйны тәрбияләп үстерүдә тарихта исеме калган Морат мулла нәселеннән чыккан әнисе Камәриянең дә өлеше, һичшиксез, бик зур булган. Гомумән, халкыбызның батыр һәм булдыклы ул һәм кызларын, ирләре белән бергәләшеп, гади хатын-кызлар тәрбияләп үстергәннәр.

Авылда түбәндәге зиратлар бар: 1. Авыл оешкан заманалардагы иске зират. Хәзер ул зират ташландык хәлдә. 2. Икенчесе — 1905 елга кадәр кеше күмелгән керәшен зираты. Хәзер ул ташланган зират. 3. Хәзер күмә торган зират. Хәзерге зиратны халык карап, тәрбияләп тора. Тирә-ягы тотып алынган. Мәетләргә чардуганнар, ташлар куелган. Авылда тагын югарыда искә алынган «Яуш мазары» дип аталган урын бар. Мазар — каберлек дигән сүз. Халык сөйләве буенча, элекке вакытларда яңгыр яуса һәрвакытта шушы мазар ягыннан килеп яуган.

1928 еллар тирәсендә Яуширмә авылыннан өч поселок бүленеп чыга. Берсе — Мәдәният, икенчесе — Кызыл Сукачы, өченчесе — Кызыл коллектив. Соңыннан алар авылга кайтып урнашалар. Зират урыннары сукаланмый, кайбер кабер өсләрендә чардуганнар сакланган әле. «Сукачы күле» дип йөртелгән күл поселок аерылып чыккач халык тарафыннан казылып ясалган. 9 гектар чамасы жирне алып тора.

Авыл тирә-юнендә урманнар да күп. Мамыр урманы, Порталов урманнары халыкка хужалык алып барып өчен зур терәк хезмәтен үтиләп.

Яуширмә авылының табигате матур, халкы тырыш һәм уңган. Алар килчәккә өмет, зур планнар корып яшиләр.

ФИРДӘУС ГАРИПОВА,
филология фәннәре кандидаты.

ТӨРКӨ АВЫРУУЛАРДАН

Габделвахид мөфти ибне Сөләйман.

Шу — төркичә черек уты, урысча чурнуш, фарсыда сияһданә, гарәптә хәббәтес-сәүдәз диләр. Кара орлык, куырып төеп бер чүпрәккә бәйләп даими иснәп йөрелсә, томауга файдалы. Вә даим эчелсә, күреме тотылган хатыннарынның күреме жибәрер, сидеге тотылган кешеләрнең сидеген жибәрер, вә сөте тукталган бала имезүче хатыннарынның сөтен күп итәр. Дәхи селитра белән катыштырып эчелсә, сулу тарлыгын бетерер. Бер өйдә яндырып тотылса, елан, чаян вә моның кебек рәнжү китерә торган хәшәрәтләрне биздерер. Нарат ағачы белән вә серкә белән катыштырып кайнатып авызга алып тотылса, теш сызлавына файдалы. Суга катыштырып кендек тирәсенә сөртелсә, эчендәге озын кортларны үтереп чыгарыр. Дәхи төеп серкәгә катыштырып йөздә булучы сөялгә сөртелсә вә дәхи үлекле вә эренле кутырларга сөртелсә, файдалы була. Серкәгә салып бер кич жебетеп, икенче көнне төеп борынга алып тотылса, салкын тию сәбәпле булучы баш авыртуларына файдалы вә авызның эчен төзөтәр. Борынның томаланган юлларын ачар вә серкәгә катыштырып женес ағзасына сөртелсә, файдалы булыр. Бал белән вә эссе су белән эчелсә бөөрдә булучы вә сидек куыгында булучы ташларны чыгарыр. Дәхи куырып төеп ағач маена салып жебетелсә, бу майны борынга тамызсаң, томауга файдалы булыр. Төеп ике мыскал кадәресең эссе суга салып эчелсә, котырган эт тешләгәнгә бик тә файдалы. Эчтәге жилләрне чыгарыр. Әгәр сигез данә әлегә шу орлыгын алып, хатыннар сөте белән изеп, сары зәхмәте төшкән кешегә, күзнен агы сары булган кешегә борынына тамызсалар бик файдалы. Әгәр күп эчелсә, бугазга зарарлы булыр, кешене үтерүче шешләрне пәйда кылыр, сакланьрга кирәк.

¹ Дәвами. Башы — 1991 елда басылган беренче санда.

ДӘВАЛАУ ЧАРАЛАРЫ

Т ы й н - м ә х т ү м — төркічә дә тыйн мәхтүм диелә, урысча тирләминә диелә. Күкселрәк балчык, кеше табигатенә бигрәк тә мөлаем. Жәенке киселгән жәрәхәтләргә каны белән әлегә тыйн мәхтүмне төеп сибеп бәйләсәләр, аз заман эчендә жәрәхәтне төзәтер. Елан вә чаян чакканга һәм котырган эт тешлөгәнгә кабат-кабат эчерелсә һәм серкә белән катыштырып жәрәхәтенә сөртелсә, гаять файдалы була. Дәхи бер кеше агу-зәһәр эчерерләр дип хәвефләнгән жирдә бу тыйн мәхтүмне эчсә, яки зәһәр эчергәннән соң эчсә, ул зәһәрдән һичбер зарар тимәс, костырып ул зәһәрне чыгарыр. Вә дәхи бик үлекле, сасы жәрәхәтләргә бик ачы серкә белән катыштырып, яки аракы белән катыштырып тәкрар, ягъни кабат сөртелсә, урыннарын бетерер, жәрәхәтне уңайлатыр. Әгәр эчелсә, йөрәкне куәтле кылуда вә күңелне шатландыруда гажәп хасияте бар. Дәхи адәм үләте заманында ошбу тыйн мәхтүмне кабат эчелсә, бик тә файдалыдыр. Вә дәхи тыйн мәхтүмне суга катыштырып жәрәхәтләргә сөртелсә, бик файдалы була, төзәтә.

Т ы й н ә р м ә н и — төркічә дә тыйн әрмәни диләр, урысча булус рәминус диләр. Кызыл төслерәк, таш рәвешлерәк балчык. Әрмән вилаятеннән килә. Берничә кабат эчелсә, эчләрдә пәйда булучы үлекле кабарчыкларны, эч китүен бетерә. Дәхи бер кешенә башыннан күкрәгенә үткен сары су иңеп, ул йөткерсә, бу бик ярдәм итә. Бер мыскал кадәрле су катыштырып бу тыйн әрмәнине аңа кушып эчсәләр, ул суның күкрәккә китүен туктатып, ютәлне басар. Әгәр адәм үләте заманында даими эчелсә, бик файдалы була.

Г а с ы й с — төркічә мазый, урысча чернильный орех диләр. Су белән кайнатып, төеп тәндә булучы шешләргә бәйләп йөрелсә, файдалы була. Әгәр утлы күмер өстендә әлегә мазыйны көйдереп, моннан соң хәмер белән сүндереп вә төеп он кебек итеп кан аккан жиргә сибелсә, кан агуны туктата. Әгәр серкәгә катыштырып туктаусыз кан агучы борынга салынса, бер кабырчыкка салып, борын тишегенә туры өреп жибәрелсә туктаусыз кан агуны туктата. Дәхи мазыйны төеп, он кебек итеп жәрәхәтләргә яки чуаннарга төзәлгәннән соң артып, калкып торучы иткә сибелсә ул итне сеңдерер, башка жире белән тигез итеп калдырыр вә даими канаучы теш итләрен ныгытыр, хосусан, югарыда күрсәтелгәнчә көйдереп сөртелсә, бик файдалы була һәм авыз эче бозылганга да бик файдалы. Әгәр серкәгә катыштырып кабат-кабат сөртелсә, кечкенә балаларның авыз эче бозылганга кулланылса, бик яхшы була. Дәхи мазыйны кайнатып, суын бер тазга салып, аның эченә аналыгы чыгучы хатыннар һәм аналыгыннан күрем кебек юешлекләр килүче хатыннар кереп утырсалар, аналыгын кире кертер вә туктаусыз агучы нәрсәләргә туктатыр. Вә янә сәркәгә салып жебетеп, шул серкәне төккә сөртсәләр, төкне каралта. Әгәр иләктән иләп һәртөрле эче баручы кешеләргә вә аякларында булучы кабарчыклы кешегә суга салып яки ит шулпасына салып эчерелсә, гаять файдалы. Әмма пешәр-пешмәс йомыркага салып эчерсәләр, бик тә файдалы була. Аның өчен мазыйның үзен генә тамакка сибеп эчелсә, ул зарары беткән булыр. Әгәр төеп, серкә белән катыштырып тимерәүгә кат-кат сөртелсә, файдалы булыр. Дәхи су белән кайнатып, ул суны кендеге чыгучы балаларның кендегенә кат-кат сөртелсә, файдалы була.

Г а р и к у н — төркічә дә гарикун диелә, урысча агарку һәм агарикъ диләр. Яхшысы бик ак вә йомшак була, агач кебек катысы вә һәм карасы яман. Бавырларның юллары томаланса, барчасын ачар, эчтәге катуларга вә чәнчүләргә бик яхшы. Дәхи авырган вә савыккан кешеләргә аракыга катыштырып эчерсәң файдалы була. Дәхи ике мыскал кадәр су белән эчелсә бавыр вә сулу тарлыгына, сидек тотылганга вә бөөр авыруына һәм тәннең төсә бозылганга да бик файдалы. Баллы серкә белән эчелсә, талак шешкәнгә файдалы була. Әгәр үзен генә авызда чәйнәсәң, йотканнан соң аракы кебек нәрсәләр эчсәләр, эч авыруларына вә эч китүенә файдалы була. Әгәр чирек мыскал кадәресең су белән эчсәң күкрәктә булучы тамырлардан пәйда булучы кан төкерүгә файдалы. Вә дәхи чирек мыскал кадәрән баллы серкә белән кат-кат эчерелсә, зәңгеләгә, (ягъни цинга авыруына — Ә. Х.) вә буыннар авыруына һәм зыяндашка (ягъни эпилепсиягә — Ә. Х.) файдалы. Аналыкта булучы явыз җилләргә бетерер вә йөрәккә һәм шулай ук сеңерләргә бик тә фай-

далы. Төркичә «кызаикъ орлыгы, урысча «анис» дигән орлыкны бу гарикун белән катыштырып эчелсә, сулуы бик тар булган кешегә утырып сулыш алырга булса, бу кешеләргә бик файдалы була. Вә дәхи яхшы рәвәндә (ягъни ревень — Ә. Х.) белән катыштырып эчелсә, бөөрдә булучы ташларга вә сеңерләргә файдалы. Бу гарикунны төеп кыл иләктән иләү кирәк, күп эчү — ике мыскал. Әмма аз эчү — авыруына күрә билгеләнә.

К а р ە н ф е л — урысча гвоздика диелә. Салкын тию белән булучы сидек тотылуны бетерә. Хатыннарынның аналыгын эссе кылыр. Төеп он кебек итеп ярты мыскал кадәресең кайнамаган сөткә салып ач карыңга кат-кат эчелсә, женси дөрткә бик файдалы вә жимагъ кылуны, ягъни женси мөнәсәбәткә керүне куәтле итә. Авызда даими чәйнәлсә, канының каралыгын бетерә вә күңелне шатландыра. Косудан вә күңел болганудан бик файдалы. Йөрәкне, бавырны вә эчнә, эчтәгә әгъзаларның барчасын бик симез вә куәтле кылыр. Эчтәгә усал юешлекләренә киптерер вә эчтәгә усал жылләренә бетерер. Ризыкны бик сеңдерә вә теш итләрен ныгыта. Авызны хуш кыла. Бавырны вә эчнә, йөрәкне вә эчәкләрне эссе кылыр. Вә тамакны эссе вә куәтле кылыр. Вә дәхи һәрвакытта авызда чәйнәп йөрелсә, даим булучы томауга бик файдалы.

К ә б а б — урысча «кәбибә» дип тә, «күбиб» дип тә әйтәләр. Кара борыч рәвешләрең сабаклы орлык. Авызда чәйнәсәң, авызның сасылыгын бетерә, авыз исен хуш кыла. Теш итләрен ныгыта, итләрендә булучы сасы кабырчыкларга бик файдалы. Әгәр авызда даим чәйнәлсә, тамак авыруына вә бугаз авыруына бик файдалы була. Тавышны бик саф кылыр, хосусан, ике-өч бөртөк чәйнәп авызда тотып кичен йокларга ятылса, тавышка бик файдалы була вә бавырның вә талакның, аннан гайре тамырларның юллары томаланса, аларны ача. Бөөрдә вә сидек куыгында пәйда булучы ташларны бетерә. Мәтрүшкәне кайнатып, аның суына ошбу кәбабны салып эчелсә, сидек юлын чистарта, комнарны арчий. Кече йомышка утырган вакытта сидек әчетеп килсә, яки соңыннан әчетсә, сидек юлында ком булганлыктан әчетә, ул комнарны бу кәбаб әрчи. Һәрдаим чирек мыскал кадәрә эчсә сидек куыгындагы ташны чыгарып вә бөөрдәгә ташларны арчий. Янә һәркем бу кәбабны бер-ике бөртөк чәйнәсә, авызның исә хуш була. Әүвәл чәйнәгәч әчә кебек була, берәздән соң ике яки өч сәгатькәчә, бәлки, артыграктыр да, авызында чәйнәгәч хуш ислә була вә хуш тәмлә була. Һәркемнең хатыны, ирен сөймәсә, ире үбешкән вакыттан элгәрерәк бер-ике бөртөк чәйнәсә, бу кәбабның хуш исә вә хуш тәмә белән хатынына яхшы, мөлаем зәвыклы була. Янә һәркем жимагъ кылырга теләгәч өч бөртөк, яки артыграк кәбабны чәйнәп төкереген йотмыйча, авызда тотып зәкәрә, ягъни женес әгъзасы каим булгач-торгач, зәкәрәнең башыннан башлап, уртасынача буярга кирәк. Шул кәбабтан хасил булган төкөрәк белән моннан соң жимагъ кылса, ул кешене хатыны бик сөя, иреннән гайре беркемгә дә илтифат кылмый. Бәгъзе вакытта, яки һәрвакытта бу рәвешчә жимагъ кылса, бөтенләй өйрәнәп китә. Әбү Гали Синаның «Канун әкбәр»ендә һәм башка тыйбб (ягъни медицина — Ә. Х.) китапларында һәм фарсы тыйббында болай искә алынды.

В ә ж — төркичә дә, урысча да аир диелә. Һәркайчан чәй кебек кайнатып эчелсә, кабырга авыруларына, эчкә кату чыгуга вә чәнчүгә вә итләре кысылып яньчелгән кешегә кат-кат кайнатып эчерсәләр вә кайнаган суын шунда сөртсәләр файдалы булыр. Талак шешен бетерә вә елан һәм чаян чаккан кешегә кайнатып эчерелсә, файдалы була. Вә теш арасына куелса, теш авыруларына файдалы. Әгәр авызда һәрдаим чәйнәлсә, сакау кешегә вә теле авыру кешегә яхшы була. Һәрвакыт чәй кебек кайнатып кат-кат эчелсә, юешлек хасил булган буыннарда файдалы вә төснә күркәм кыла һәм шәһвәтне, ягъни женси дөртнә бик артырып вә аләтенә, ягъни женес әгъзасына файдалы. Сеңер тартышканга даим кайнатып эчелсә һәм шул суны тыштан тагын сөртсәләр, файдалы була. Хосусан, ошбу кайнаган суны кара борыч салып даим эчелсә, бик файдалы була вә эчәкләр авыруына да файдалы.

Р ә в ә н д — урысча рәвинд, яки ревень диләр. Аны чәйнәгәч төкөрәк сары була, зәгъфран төслә кәгазьне буйый, һәрвакыт эчелсә, эчтәгә усал жылләренә чыгарып вә эчнәң зәгъйфълегенә вә барча авыруларына һәм эч күпкәннән,

очкылык тотканнан, эчтәге катулардан, чәнчүлөрдән файдалы була. Бавыр вә талак һәм бөөр белән сидек куыгының, эчтәге әгъзаларның барчасына файдалы. Һәркайсы тамырларның юллары томаланса, аларны ача вә күкрәк авыруларына вә аналык авыруларына һәм талак шешләренә файдалы. Кан төкергәнгә вә сулу тарлыгына вә эчәкләрнең үлекле кабырчыкларына, елан вә чаян чакканга бик файдалы. Әгәр гарикун катнаштырып эчелсә, салкын тию белән бәйлә булучы баш авыруларын туктата. Баштагы усал юешлекләргә вә усал какырыкларны бетереп, тамакны, авызны бик чиста кылыр. Зиһенне вә гафылыны бик хуш кыла вә башның яртысы авыруын бетерә, бер мыскал гарикун, берәз дарчин катыштырып бүсерләргә вә тимерәүләргә, йөздәге сипкелләргә сөртсәң файдалы була. Сидеге тотылган кешегә вә күрәме тукталган хатыннарға, олы хажәте тотылган кешегә эчерелсә, файдалы була. Какырык күплегеннән пәйда булучы бизгәкләргә эчерсәләр, файдалы була. Вә моннан күп эчү — ике мыскал, аз эчү — авыруына күрә. Аракы белән һәм ачы бал белән эчелә. Боларны эчмәгән кеше куе ширбәт белән эчсә дә ярый:

Х ә л — төркичә серкә диелә. Эчнә йомшарта вә эчтәге сөт оешса вә оешкан табылса тарата, эчкә муафикъ. Тоз белән эчелсә, кешене үтерүче агулы күмияне ашауның зарарыннан саклай. Әгәр аны эчсәң, тамакка кадалган сөлекне суырыр вә даим булучы ютәлне бетерә. Юк ютәлне кузгатыр вә дәхи бер кешенең яткач сулуы кысылса, утырып сулу алырга мохтаж булса вә серкәне эссе кылып эчсә, файдалы була. Эссе кылып, авызга алып тотылса, тамак тишекләренәң ачылыгын бетерә вә тамак бакасына вә тамак шешенә файдалы була. Вә эссе кылып, авызга алып тотылса, теш сызлавын туктата. Болытка, ягъни губкага сәндереп шешләргә бәйләнсә бетерә. Вә хатыннарның аналығы чыгучан булса болытка яки бер кисәк йонга сәндереп аналыкка бәйләсәләр кире кертә. Әгәр авызга алып тотылса, теш итләрен ныгыта. Дәхи һәртөрле усал жәрәхәтләргә вә усал кутырларны вә «чуци» дигән кутырларны боларның тәнгә жәелүен туктата вә авыртуларны бетерә вә туктата. Дәхи серкәне эссе кылып берәз күкерткә катыштырып аяк сызлавына сөртсәләр, файдалы була. Серкәне гөл мае белән катыштырып болытка, ягъни губкага яки йонга сәндереп эссе һава суккан башка бәйләсәләр, файдалы була. Әгәр серкәне колакка тамызсалар, колактагы кортларны үтерә вә эссе кылып тамызсалар, колак шаулавын туктатыр вә ишетүне көчле кыла. Бу серкәне кан күп кешеләр вә чытык йөзлә (ягъни меланхолик — Ә. Х.) кешеләр даими ашаудан саклансыннар. Әмма салкын табигатьле кешеләр серкәгә торма, керән яки суган, я сарымсак салып ашасалар, серкәнең зарарыннан имин була. Дәхи авыздан тешне суырганнан соң серкәгә су кушып авызга алып тотылса кан агуны туктата.

М ә т р ү ш к ә — һәркем мәтрүшкәне су белән кайнатып, серкә катыштырып эчсә, эчтән кан китүне туктата. Башы авырткан кеше бу мәтрүшкәне төеп, арпа талканы вә гөл суы белән катыштырып башына я маңгаена бәйләсә, файдалы була. Каты авыртып торган телне мәтрүшкә белән уалар, шифасы була. Авырткан колакка моның суын тамызсалар, файдалы була. Бу мәтрүшкә шәрабы кан төкергән кешегә фәйда кыла һәм сөртсә дә. Хатыннар бу мәтрүшкәне пешекләп күкрәкләренә бәйләсәләр, сөт юллары ачылып, сөтләре күп була һәм күкрәк шешен бетерә. Бу мәтрүшкә очкылык тотуны туктата һәм сару кайнауны туктата. Су белән кайнатып бал белән эчсә, күңел болганып косуны туктата. Мәтрүшкә — сары төшкән кешегә файдалы. Хосусан, мәтрүшкәнең шәрабы бик файдалы һәм женси дәртне бик куәтле кыла. Бу мәтрүшкәне сарымсак белән кайнатып серкә белән катыштырып эчсәләр, эчтәге суалчан вә бүсерләргә һәм вак кортларны һәммәсен үтерә. Дәхи бу мәтрүшкәне тимер суырган су белән кайнатып һәм бал белән кайнатып эчсә, һәртөрле эч баруны туктата. Котырган эт тешләгәнгә файдалы һәм жәрәхәткә вә утта янган әгъзага сипсәләр, гаять файдалы була.

Х ә м ы с — төркичә ногыт борчагы диелә. Карасы — бик яхшы. Кеше йөзәндәге кара нәрсәләргә һәм шешләргә файдалы. Тавышны сафландыра. Арка авыруына файдалы. Истиска зәхмәте, ягъни водянка авыруыннан вә са-

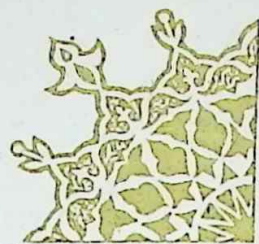
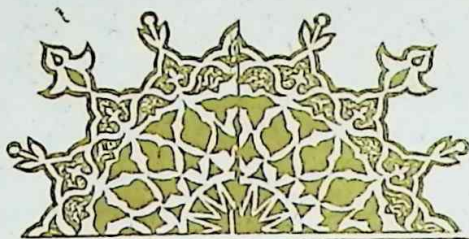
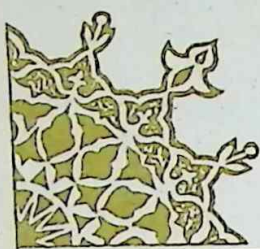
ры авыруыннан файдалы. Сидек куыгында булучы ташларны вә бөөрдә булучы ташларны чыгара. Шәһвәтне, ягъни женси дөртне бик куәтле кыла. Моңа серкә салып бүрткәнче торса һәм аны ач карынга ашасалар, эчтәге кортларны үтерә. Моны һәрвакыт ашау зәкәрне, ягъни женес әгъзасын бик тә каим, ягъни үрә торучан итә. Күзгә ак төшүнә бетерә. Тамактагы баканы (ягъни зобны — Ә. Х.) бетерә. Кайнатып тәнненә сөртсә, төк чыкмый. Хрустальны бик нык төеп, ногыт борчагының суы белән эчсә, эчтәге, ягъни бөөрдәге һәм сидек юлындагы ташны ватып чыгара. Кызыл ефәк тасма белән урап муенга бәйләсәң, бума зәхмәтен, ягъни астманы бетерә, мәжриб, ягъни сыналган.

Истиска зәхмәте (ягъни водянка — Ә. Х.) белән авырганда кешеләр бик сусыйлар, эчкән сулары чыкмый һәм сидеге белән дә чыкмый. Шунун өчен сусаган бавырның юлы бикләнгән була, бавыр эшкәртми. Ике мыскал сабырны (ягъни алоэны — Ә. Х.) жылы су белән эчсә, сары зәхмәтенә бик файдалы. Сабырны төк-чәч коела торган тәнгә сөртсә, төк-чәчне үстерә.

Сары зәхмәте өчен балны вә серкәне, берәз тоз кушып кайнатсаң һәм шунны эчсәң вә эт шомыртын кайнатып сөт белән кушып эчсәң һәм тере балык күзенә карасаң, сары зәхмәтенә шифасы тия. Барысы да сыналган.

1231 һижри, 1816 милади елның 2 февралендә Петербургда яздым. ГАБДЕЛВАХИД ибне СӨЛӘЙМАН ахун углы, гаеп итмәгез.

ТӨРЕК ТЕЛЕ ДӘРЭСЛӘР

(өченче дәрес)

7. Сузык авазлар гармониясе

Төрөк теле агглютинатив, ягъни сүз ясалышы һәм сүз төрләнеше сүз тамырының ахырына кушымчалар «ябыштыру» юлы белән барлыкка килә.

Төрөк нигезле сүзләрдә һәм аларның кушымчалар белән кушылуында сузык авазлар — сузык авазлар гармониясе законына яки сингармонизмга буйсыналар.

Бу закон сузык авазларның һәм кушымчаларның түбәндәге билгеләре белән тәңгәл килүеннән гыйбарәт:

I. аңкау авазлары булудан яки аңкау авазлары булмаудан.

II. ирен авазлары булудан яки ирен авазлары булмаудан.

Беренче тәңгәл килү — аңкау тартымы законы, икенчесе ирен тартымы законы дип атала.

I. Аңкау тартымы законы

(Палаталь, ягъни нечкә аттракция)

I. Аңкау тартымы законы буенча каты аңкау авазлары булмаганнарда соң каты аңкау авазлары булмаганнар килә. Мәсәлән:

а) «А» авазы артыннан «А» яки «I» килә.

Нигез сүзләрдә:

araba — арба;

ada — утрау;

ari — бал корты;

aci — ачы;

tarla — басу;

ara — урта;

kadin — хатын;

ağız — авыз;

Кушымчаларда:

attan (*at+tan*) — аттан;

arabalar (*araba+lar*) — арбалар;

aradı (*ara+dı*) — (ул) эзләп тапты;

babası (*baba+sı*) — (аның) әтисе;

adada (*ada+da*) — утрауда;

araya (*ara+y+a*) — уртага;

adayı (*ada+y+ı*) — утрауны;

anası (*ana+sı*) — (аның) әнисе;

Искәрмә: Кайбер төрөк нигезләрендә (ә кушымчаларда түгел) каты аңкау авазы булмаган «а» дан соң каты аңкау авазы булмаган «и» килә.

Мисаллар:

kabuk — кабык;
tabur — батальон;
pamuk — мамык;
çavuş — сержант;
kalbur — илэк;
hatun — хатын;

çabuk — тиз;
çamur — пычрак;
armut — груша;
avuç — уч;
yağmur — яңгыр;
pabuç — туфли;

б) «I» авазы артыннан «I» яки «A» килә.

Нигез сүзләрдә:

ışık — яктылык;
ılık — жылы;
kısa — кыска;
çıplak — шәрә;

yıldız — йолдыз;
yıldırım — яшен;
ırmak — елга;
kırbaç — чыбыркы;

Кушымчаларда:

kızı(kız+ı) — (аның) кызы;
fırıncı(fırın+cı) — икмәк пешерүче;
kırda(kır+da) — кырда;
ırmakta(ırmak+ta) — елгада;

kırdı(kır+dı) — (ул) кырды, ватты;
yıldızı(yıldız+ı) — йолдызны;
fırına(fırın+a) — икмәк пешерү йортына;
yıldızlar(yıldız+lar) — йолдызлар;

2. Йомшак аңкау авазларыннан соң йомшак аңкау авазлары килә. Мәсәлән:
 а) «E» авазы артыннан «E» яки «i» килә:

Нигез сүзләрдә:

ekmek ектөк — икмәк;
tekerlek — тәгәрмәч;
yedi — жиде;
demir — тимер;

erkek — ир;
dede — бабай;
yeni — яңа;
deniz — диңгез;

Кушымчаларда:

evler(ev+ler) — ойләр;
ekmekten(ekmek+ten) — икмәктән;
beni(ben+i) — мине;
dedim(de+dim) — (мин) дидем;

erkekter(erkek+te) — ирдә;
elden(el+den) — кулдан;
sensiz(sen+siz) — синсез;
geldi(gel+di) — (ул) — килде;

Искәрмә: Анатолиянең кайбер жирле сөйләшләрәндә әле күрсәтелгән хәл бозылган булып чыга, «i» урынына килә торган «e» урынына «ü» килә. Бу күренеш, нигездә хәл фигыл формасына карый.

Мисаллар:

gelüp — килеп;
sevüp — соеп;
gezüp — гизеп; Ләкин әдәби әйләнештә — *gelip, sevip, gezip*.

б) «i» авазы артыннан «i» яки «Е» килә:

Нигез сүзләрдә:

<i>iki</i> — ике;	<i>yirmi</i> — егерме;
<i>sivri</i> — очлы;	<i>diri</i> — тере;
<i>ipek</i> — ефәк;	<i>inek</i> — сыер;
<i>bilek</i> — беләк;	<i>direk</i> — терәк;

Кушымчаларда:

<i>birlik (bir+lik)</i> — берлек;	<i>ikisi (iki+si)</i> — икесе;
<i>ikinci (iki+nci)</i> — икенче;	<i>ikisini (iki+si+ni)</i> — икесен;
<i>dişler (diş+ler)</i> — тешләр;	<i>ite (it+e)</i> — эткә;
<i>iple (ip+le)</i> — жеп белән;	<i>itler (it+ler)</i> — этләр;

Аңкау тартымы законныннан чыгармалар бик сирәк һәм иң элек «i» сузыгы урынына «i» әйтелешенә кагылалар.

Бу закон түбәндәге төрек сүзләрендә сакланмый: *hanqi* (иске капгi яки hanгi урынына) — кайсы;

<i>hani</i> (иске капi урынына) — кайда;	
<i>dahi</i> (иске чыгтай телендәге	<i>dağı</i> урынына) — шулай ук;
<i>işbu</i> (иске чыгтай телендәге	<i>uşbu</i> урынына) — ошбу, бу;
<i>elma</i> (иске чыгтай телендәге	<i>alma</i> урынына) — алма;
<i>kardeş</i> (иске чыгтай телендәге	<i>kardaş</i> урынына) — ир туган;

şişman — юан; *inanmak* — ышанырга һәм *irak* — ерак сүзләрендә «i» дан соң көтелгән «е» урынына «а» ны күрәбез.

II. Ирен тартымы законы

(Ирен аттракциясе)

Ирен тартымы законы буенча ирен сузыклары артыннан тар ирен сузыклары (и, й) һәм киң аңкау авазы булмаган һәм аңкау авазы булган сузыклар (а, е) киләләр.

Күренгәнчә, ирен тартымы законы барлык ирен сузыкларына да түгел, ә фәкәть тар ирен сузыкларына гына кагыла. Әлеге күренеш беренчедән, төрек телендә киң ирен сузыклары — «О» һәм «О» ның фәкәть беренче ижекте генә очраулары белән аңлатыла. Бу кагыйдәдән чыгармалар бик зур түгел, мәсәлән:

— «хатын-кыз баш киеме». Бу кагыйдә, әлбәттә, (гр.) — «консул» кебек яңа алынма сүзләргә дә — сукырларча» — кебек һәртөрле жыелма сүзләргә дә (бик сирәк очрак булса да) кагылмый.

Икенчедән: күп кенә кушымчалар фәкәть ике генә аңкау сузыгы (а, е) белән киләләр һәм шунлыктан ирен гармониясе мәсьәләсә төшөп кала.

1. Ирен тартымы законы буенча каты ирен сузыкларыннан (о, у) соң каты — тар ирен сузыгы «и» яки каты-киң аңкау сузыгы булмаган «а» килә. Мәсәлән:

а) «О» сузыгы артыннан «и» яки «А» сузыклары килә:

Нигез сүзләрдә:

<i>çocuk</i> — бала;	<i>otuz</i> — утыз;
<i>ordu</i> — армия;	<i>oğul</i> — утыл, ул;
<i>orak</i> — урак;	<i>orman</i> — урман;
<i>orta</i> — урта;	<i>oda</i> — бүлмә;

Кушымчаларда:

<i>yolcu</i> (yol+cu) — юлчы;	<i>otu</i> (ot+u) — үләнне;
<i>topu</i> (top+u) — туйны;	<i>tozu</i> (toz+u) — тузан;
<i>otlar</i> (ot+lar) — үләннәр;	<i>dona</i> (don+a) — бозга;
<i>okumak</i> (oku+mak) — укырга;	<i>ummak</i> (um+mak) — ышанырга;

б) «U» сузыгы артыннан «U» яки «A» сузыклары килә:

Нигез сүзләрдә:

<i>uzun</i> — озын;	<i>ucuz</i> — арзан;
<i>sucuk</i> — колбаса;	<i>kutu</i> — тартма;
<i>uzak</i> — ерак;	<i>kulak</i> — колак;
<i>kumaş</i> — тукума;	<i>çuval</i> — капчык;

Кушымчаларда:

<i>ucuzluk</i> (ucuz+luk) — арзанлык;	<i>buzluk</i> (buz+luk) — бозлык;
<i>buzlu</i> (buz+lu) — бозлы;	<i>tuzlu</i> (tuz+lu) — тозлы;
<i>buzlar</i> (buz+lar) — бозлар;	<i>rusça</i> (rus+ça) — русча;
<i>tuzdan</i> (tuz+dan) — тоздан;	<i>uçar</i> (uç+ar) — очучы;

2. Йомшак ирен сузыклары «Ö» һәм «u» артыннан йомшак-тар ирен сузыгы «u» яки йомшак — киң аңкау сузыгы булган «e» килә. Мәсәлән:

а) «Ö» сузыгы артыннан «u» яки «e» сузыклары килә:

Нигез сүзләрдә:

<i>öküz</i> — үгез;	<i>köprü</i> — күпер;
<i>çökük</i> — эчкә баткан;	<i>qöğüs</i> — күкрәк;
<i>ördek</i> — үрдәк;	<i>köpek</i> — эт;
<i>böcek</i> — суалчан;	<i>börek</i> — катлы бөккән;

Кушымчаларда:

<i>öküzü</i> (öküz+ü) — (аның) үтезе;	<i>körü</i> (kör+ü) — сукырны;
<i>qölü</i> (qöl+ü) — күлне;	<i>dörtlü</i> (dört+lü) — дүртле;
<i>qözler</i> (qöz+ler) — күзләр;	<i>qörmek</i> (qör+mek) — күрергә;
<i>sözden</i> (söz+den) — сүздән;	<i>körde</i> (kör+de) — сукуйда;

б) «ü» сузыгы артыннан «ü» яки «E» сузыклары килә:

Нигез сүзләрдә:

<i>qümüş</i> — көмеш;	<i>üzüm</i> — йөзем;
<i>qümrük</i> — таможня;	<i>ütü</i> — үтүк;
<i>yüce</i> — биек;	<i>qüzel</i> — гүзәл;
<i>qüve</i> — көя;	<i>ülke</i> — ил;

Кушымчаларда:

<i>üçüncü</i> (üç+üncü) — өченче;	<i>ütülü</i> (ütü+lü) — үтүкләнгән;
<i>qüçsüzlük</i> (qüç+süz+lük) — көчсезлек;	<i>kürkü</i> (kürk+çü) — мехчы;

türkler (*türk+ler*) — төрекләр;
küçükler (*küçük+ler*) — кечкенә балалар;

üçer (*üç+er*) — өчәр;
sürme (*sür+me*) — дәвам итү;

И с к ә р м ә: фигыль формаларында сүз нигезенен ирен сузык авазларынан (о, ö, и, ü) соң, киң-ирен авазы булмаган сузыклар (а, е) «у» сузыгы алдыннан тар-ирен авазы булган сузыкларга (ı, i) алмашыналар һәм шуның белән ирен тартымы законы бозалар (бу хакта алдарак жентекләп аңлатылыр).

8. Тартыклар янында аңкау тартымы

Аңкау тартымы законы — сузык авазлар белән генә белдерелеп килсә дә, ул кайбер тартык авазларга да таяна.

Төрөк теленең тартык авазлары арасында берничә параллель аваз аерылып тора. Бигрәк тә: *q(г), k(к), l(л)* каты һәм йомшак *q(г'), k(к'), l(л')*

Өлеге тартыкларны куллану — сүз нигезенен һәм кушымчаның сузык авазларының аңкау сузык авазы булуы һәм аңкау сузык авазы булмавы белән багланышта тора. Шулай итеп,

а) каты, *q(г), k(к), l(л)* тартыклары саф төрөк сүзләрендә аңкау сузык авазлары (*a, ı, o, u*) булган нигез сүзләрдә һәм кушымчаларда гына очрыйлар.

Мәсәлән:

azgın (азгын) — ярсулы;
gocuk (гожук) — толып;
kırk (кырк) — кырык;
alalı (алалы) — алганнан бирле;
kol (кол) — кул;

yorgun — арыган;
karkı карак (капак) — капкач;
kapak (корку) — курку;
dolu (долу) — боз;
kalın (калын) — калын;

б) йомшак *q(г'), k(к'), l(л')* тартыклары фәкать аңкау сузыклары, *e i ö ü* булган сүз нигезләрендә һәм кушымчаларда гына очрыйлар.

gel (— гэл). — кил;
gör — күр;
kelebek — күбәләк;
kör — суқыр;
elli — илле;
ölçü — үлчәү;

git — кит;
göl — көл;
kim — кем;
kül — кол;
dil — тел;
bölük — рота;

И с к ә р м ә. Гарәп теленнән кәргән алынма сүзләрдә *l* тартыгы йомшак булып ишетелә һәм аңкау тартымына табан сузыклар гармониясен боза. Мәсәлән:

ihtilâl — революция;
hal — хәл;
istiklâl — бәйсезлек;
sual — сорау;

ihtilâli — революцияне;
halim — хәлем;
istiklâlimiz — бәйсезлегем;
sualer — сораулар;

9. Сузык авазларны өстәп кую

Өстәп куелган сузык булып, „*ı, u, i, ü*“ тар сузык авазларының фәкать берсе генә килергә мөмкин. Сузык авазларны өстәп кую түбәндәге очракларда булырга мөмкин:

1) берничә тартык бергә тезелеп килгән һәм фәкать алынма сүзләрдән гыйбарәт сүзләрнең иң башында куела. Бу хәл күбрәк «S» тартыгына башланган сүзләргә карый. Мәсәлән:

<i>istasyon</i>	— станция;
<i>istatistik</i>	— статистика;
<i>istim</i>	— пар, бу;
<i>ispirto</i>	— спирт;
<i>İsviçre</i>	— Швейцария;

Шулай да «S» тартыгына башланучы кайбер сүзләрнең иң башында өстәп куелган сузык куелмавын да әйтеп үтәргә кирәк. Бу очракта бер ижеккә ике тартык бергә янәшә килүе — бу тартыклар арасында гадәттәгегә караганда кыскарак әйтелүче һәм язуда күрсәтелми торган тар сузык аваз өстәп куела. Әлеге күренеш, яңа алынма сүзләрнең әле тулысынча фонетик эшкәртелүгә дучар ителмәве белән аңлатыла.

М и с а л л а р:

<i>spor</i>	(«сыпор» дип әйтелә) — спорт;
<i>staj</i>	(«сытаж» дип әйтелә) — стаж;
<i>stadyom</i>	(«сытад j ом» дип әйтелә) — стадион;
<i>stok</i>	(«сыток» дип әйтелә) — товар запасы;
<i>spekülasyon</i>	дип әйтелә (спекуляция);
<i>step</i>	(«сутеп» дип әйтелә) — дала, чүл;

Шул ук хәлне бер ижегендә берничә тартыкның бергә янәшә килә торган алынма сүзләрдә дә күзәтергә мөмкин. Мәсәлән:

<i>prensip</i>	(«пиренсип» дип әйтелә) — принцип;
<i>proje</i>	(«пыроже» дип әйтелә) — проект;
<i>proleter</i>	(«пырол этәр» дип әйтелә) — пролетарий;
<i>tren</i>	(«тирен» дип әйтелә) — поезд;
<i>Belgrat</i>	(«бэл гырат» дип әйтелә) — Белград;

И с к ә р м ә: Төрөк тамырлы сүзләрнең башында „/л,п,р“ тартыклары очрамылар, шунлыктан Анатолиянең кайбер жирле сөйләшләрнең әлеге тартыклар алдыннан (алынма сүзләрдә) тар сузык аваз өстәп куела. Мәсәлән:

<i>ilimon</i>	(гр. „limon“	нан) — лимон;
<i>ilâzim</i>	(гар. „lâzim“	нан) — лязим, кирәкле;
<i>inar</i>	(гар. „nar“	дан) — ут;
<i>iraf</i>	(фар. „raf“	тан) — киштә;
<i>iramazan</i>	(гар. „ramazan“	нан) — гарәп ай календаренең 9 нчы ае.
<i>irecep</i>	(гар. „recep“	тән) — гарәп ай календаренең 7 нче ае һәм ялгызлык исем;
<i>urum</i>	(гар. „rum“	нан) — грек;
<i>urus</i>	(гар. „rus“	тан) — рус;
<i>iraki</i>	(гар. „raki“	дан) — йөзем аракысының бер төре; раки.

Шулай да, әдәби телдә „/л,п,р“ тартыклары алдыннан әлеге өстәп куела торган сузык куелмый.

2) Төрөк һәм алынма сүзләрнең азагында ике тартык аваз бергә килсә (төрөк фонетикасы законнары буенча бу ярамаса да), бу ике тартык арасында, сузык авазлар гармониясе законы буенча алдагы сузыклар белән тәңгәл килүче тар сузыкларның берсе килеп чыга. Мәсәлән:

<i>aqiz</i>	(төрөк. „ağz“	дан) — авыз;
<i>oqul</i>	(төрөк. „oğl“	дан) — угыл, ул;

<i>akıl</i>	(гар. „ <i>akı</i> “ дан) — акыл;
<i>emir</i>	(гар. „ <i>emr</i> “ дән) — эмер;
<i>nutuk</i>	(гар. „ <i>nutk</i> “ тан) — нотык;
<i>şehir</i>	(фар. „ <i>şehir</i> “ дән) — шәһәр;

И с к ә р м ә. Ике тартыкның бер ижектә бергә янәшә килүе — аларның (*l, m, n, r*) берсе сонор тартык яки «S» булган очракта гына мөмкин. Мәсәлән:

<i>alt</i> — аскы як;	<i>semt</i> — як;
<i>ant</i> — ант;	<i>dört</i> — дүрт;
<i>üst</i> — өске як;	

3) Әгәр тамырының тартыклары һәм кайбер кушымчалар (алар турында алдарак аңлатылып) арасына сузык аваз өстәп куярга кирәк булса, ул вакытта тар сузык аваз өстәлеп куела. Мәсәлән:

<i>baş</i> — баш;	<i>baş+ı+m</i> — башым;
<i>sat</i> — сат;	<i>sat+ı+cı</i> — сатучы;
<i>ben</i> — мин;	<i>ben+i+m</i> — минем;
<i>on</i> — ун;	<i>on+u+ncu</i> — унынчы;
<i>al</i> — ал;	<i>al+ı+yor</i> — ала;

10. Сузык авазларның төшөп калуы

Барлык сүзләр дә, шул исәптән төрек һәм алынма сүзләр дә, сузык аваз арттыру сәбәпле тотрыксыз (өстәп куелган) сузыкны югалталар. Мәсәлән:

<i>ağız</i> — авыз;	<i>ağızı</i> — авызы;
<i>oğul</i> — угыл, ул;	<i>oğlum</i> — углым; улым;
<i>akıl</i> — акыл;	<i>akla</i> — акылга;
<i>ömr</i> — гомер;	<i>ömrümüz</i> — гомеребез;
<i>şehir</i> — шәһәр;	<i>şehri</i> — шәһәре;

И с к ә р м ә: Төрөк телендә барлыкка килгән сүзләрдәге сузык аваз, нигездә бик тотрыклы кисәк. Ләкин, шулай булса да кайбер сүзләрдә сузык авазның төшөп калуы күзәтелә, гәрчә бу күренеш һәрчак кабатланмаса да. Мәсәлән:

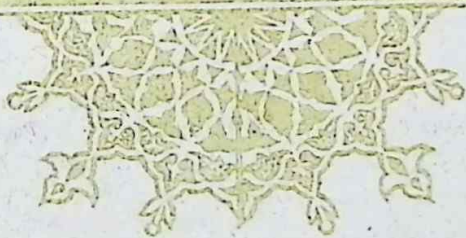
<i>burada</i> яки <i>burda</i>	— монда;
<i>şurada</i> яки <i>şurda</i>	— анда;
<i>orada</i> яки <i>orda</i>	— әнә анда;
<i>nerede</i> яки <i>nerde</i>	— кайда;
<i>yükarıda</i> яки <i>yukarda</i>	— югарыда;
<i>aşağıda</i> яки <i>aşağda</i>	— аста;
<i>ne için</i> яки <i>niçin</i>	— ни өчен?;
<i>pek iyi</i> яки <i>peki</i>	— бик яхшы;
<i>ey oğul</i> яки <i>ayol</i>	— әй, сөеклем!

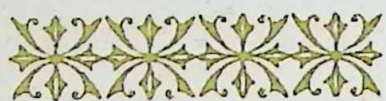
„imek“—*idi* (*dı, di, du, dü*); *imiş* (*miş, miş, muş, müş*); *ise* (*sa, se*); *iken* (*ken*) ярдәмче фигылъ форма-

лары һәм *için* (*çin, çün*); *ile* (*la, le*) бәйлекләре тартык авазларга тәмамланган нигезләр белән кушылып язылганда — кушылып язылучының беренче сузык авазы „i“ тошеп кала; һәм бу очракта аларның „*iken*“ һәм „*için*“ нәрдән калганнары — барысы да сузык авазларның гармониясе законына буйсыналар. Мәсәлән:

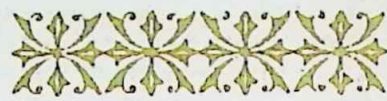
<i>onlardı</i>	(яки)	<i>onlar idi</i>	— алар иде;
<i>çocukmuş</i>	(яки)	<i>çocuk imiş</i>	— имеш ул бала булган;
<i>alırsa</i>	(яки)	<i>alır ise</i>	— (әгәр) ул алса;
<i>okurken</i>	(яки)	<i>okur iken</i>	— укыр икән;
<i>kız için</i>	(яки)	<i>kız için</i>	— кыз өчен;
<i>onunla</i>	(яки)	<i>onun ile</i>	— аның белән;

И с к а р м а. Әлеге — күрсәтелгән формаларның бергә кушылып язылуы мәжбүри түгел.

ХРОНИКА, ВАКЫЙГАЛАР, ФАКТЛАР

Татарстанның дәүләт мәстәкыйльлегә игълан ителгәннән соң, аның сәнгатен, мәдәниятен үстерү, тарихын тергезү буенча төрле чаралар күрелә. Шушы максатта, Татарстан Министрлар кабинеты махсус оешма—Татар халкының фольклорын жыю, саклау, өйрәнү һәм пропагандалау үзәге булдыру турында карар кабул итте. Моннан тыш Татарстан Министрлар кабинеты тагын жөмһүриятебездә мәдәният һәм сәнгатьне үстерү өчен махсус фонд булдыру турында карар чыгарды.

Мәскәүдә Землячка урамында ислам дине әһелләре өзерләү өчен мәдрәсә ачылды. Анда балалар һәм үсмерләр дә укый алачак. Әлеге уку йорты, исламны фәнни өйрәнү үзәгенә әверелер дип көтелә.

Габдулла Кариев—татар театры тарихында иң күренекле эшлеклеләрнең берсе. Ләкин аны шәхес култы елларында урынсыз онытып килделәр. Хәзер аның истәлеген мәңгеләштерү буенча шактый чаралар күрелә. Татарстан Министрлар Кабинеты театр эшлеклеләре берләшмәсенең Актерлар йортына Габдулла Кариев исемен бирергә карар кылды.

4—7 августта Голландиядә Вәкаләтсез милләтләр һәм халыкларның II Ассамблеясе булды. Аның эшендә Татарстаннан вәкилләр—Бөтенсоюз татар иҗтимагый үзәге президиумы әгъзасы, Казан педагогия институты доценты Х. Гарданов һәм Бөтен татар иҗтимагый үзәге Президенты, Татарстанның халык депутаты М. Мөлеков катнашты.

Башкортстан Министрлар Советы 22 августта Уфада «Нур» татар дәүләт театры ачу турында карар кабул итте. Уфа шәһәр Советы башкарма комитетына 1992—1993 елларда яңа ачылган театр өчен яңа бина проектлау һәм төзү, театр коллективын торак белән тәэмин итү мәсьәләсен тормышка ашыру бурычы йөкләнде.

Швейцариянең кечкенә генә Мион шәһәрәндә бөтендөнья нефть бизнесына кагыла торган «эпохаль мөһим» вакыйга булды. Кайчандыр Европа белән СССР арасында нефть промышленносте өлкәсендә ирешелгән иң мөһим килешүләрнең берсенә—Швейцария—Татарстан уртак ширкәте булдыру турындагы килешүгә кул куелды. Бу килешү 25 елга исәпләнгән. «Зәңгәр Кама» Татарстан жирендәге жиде ятмада чыгарыла торган нефть эшкәртү белән шөгыльләнәчәк. Аларның уртак оптималь көнлек житештерүчәнлегә 125 мең баррель «кара алтын» төшкил итәр, дип көтелә. Яңа уртак предприятие эшчәнлегеннән алынган табыш Татарстан жөмһүрияте, «Татнефть» һәм «Зәңгәр Кама» файдалана торган нефть ятамалары урнашкан районнар арасында бүленәчәк.

15 сентябрьдә Мәскәү мәчетенә, Мәскәү шәһәре һәм өлкәсе «Ислам» мәдәнияте өгъзалары жыелды. Имам Равил хәзрәт Гайнетдин үзенең чыгышында балаларын дингә өйрәтергә дип мәчеткә жыелган ата-аналарны яңа оешкан беренче мәдрәсә ачылу уңае белән котлады.

Сентябрь аенда Татарстан Министрлар Кабинеты күренекле татар композиторы Фәрит Заһидулла улы Яруллинның истәлеген мәңгеләштерү буенча байтак кына чаралар күрелде. Мәгълүм булганча, Фәрит Яруллин Мамадыш районының Кече Сөн авылында туып-үскән һәм анда белем алган. Шуңа күрә Кече Сөн авылында Ф. Яруллин музее оештырырга карар бирелде. Ф. Яруллин укыган мәдрәсәне дә реставрацияләү бурычы куелды. Мәдәният министрлыгына андагы мәдрәсә һәм мәчетне дәүләт карамагындагы архитектура истәлекләре исемлегенә кертергә кушылды.

Сентябрь аенда Казанда Иордания королә киңәшчесе, парламент министры Абдул

Бакый Жамо Шишани булды. Аны Татарстан Югары Советы рәисе Ф. Х. Мөхәммәтшин кабул итте. Кунак Мәскәүдәге Ислам мәдәни үзәгенең һәм Иордания халкының Татарстан белән җитди кызыксынуы турында сөйләде, республиканың мөстәкыйль үсеш курсын сайлап алуын яклады, ислам дәүләтләренең күп кенә илчелекләре Казанда үз вәкилләрен ачарга телиләр, диде, яшьләрнең җирле «Имам» үзәгенә кайбер оештыру бурычларын хәл итүдә булышуны сорады.

20 сентябрь көнне В. И. Ленин үзәк музееың Казан филиалында Мөхәммәд пәйгамбәрнең туган көне — Мәүлид кичәсе уздырылды. Аны «Иман» исемле ислам мәдәнияте яшьләр үзәге оештырды. Кичәдә Иордания короле Хөсәеннең киңәшчеләреннән берсе, ил парламенты әгъзасы шәех Абдул Бакый Жамо Шишани да чыгыш ясады. Ул ислам диненең дөньяда үз позицияләрен елдан-ел ныгыта баруына куануын белдерде. Советлар Союзында мөселманнарның үз диннәрен тотуга иркенлек алуларын да хуплавын әйтте.

Соңыннан кичәнең «Иман» исемле ислам мәдәнияте яшьләр үзәге оештырган концерт өлеше дә булды. Үзешчән артистлар анда халкыбызда элекке чорда киң таралган мөнәҗәтләренә, борынгы шагыйрьләребезнең шигырьләрен укыдылар.

7 октябрь көнне Мәскәүнең «Россия» үзәк концерт залында Мәүлид бәйрәме үз-

дырылды. Мөселман дөньясының бу үзәк бәйрәме болай зурлап беренче мәртәбә оештырылды. Бәйрәмгә килгән кунаклар арасында мөселман илләренең илчелек вәкилләре, илебезгә сәяхәт кылучылар, Шәрык дөньясының эшлекле даирәләре дә бар иде. Илебезнең төрле төбәкләреннән сәнгать осталары җыйлды.

Бәйрәмне Мәскәү һәм Мәскәү өлкәсе мөселманнарының Ислам Үзәге оештырды.

Республикада фундаменталь фәннәргә үстерүне тәмин итү, матди һәм рухи мәдәниятнең, халык хужалыгының актуаль проблемаларын хәл итүдә аларның ролен көчәйтү, фәнни-тикшеренү эшләрен координацияләү максатында Татарстан президенты М. Ш. Шәймиев 30 сентябрьдә Указ чыгарды. Бу Указ нигезендә Татарстан Фәннәр академиясе югары уку йортларының, академия һәм тармак фәнни-тикшеренү институтларының фәнни потенциал базасында булдырыла. Яңа Академия 30 хакыйкый әгъзадан һәм 50 член-корреспонденттан торачак.

7 октябрьдә Казанга АКШ президенты Дж. Бушның бүгенге көн тарихы буенча киңәшчесе, Калифорния университеты профессоры Роман Либа килде. Ул СССР турында китап язучы өчен материаллар туплый һәм Татарстанда милли хәрәкәт үсеше буенча фәнни мәкалә язарга уйлый.

Мәгълүматларны төрле чыганаклардан
ТӘНЗИЛӘ МУСИНА җыйды.

РЕЗЮМЕ

Журнал и в этом номере продолжает рубрику «Общественная трибуна». На вопросы редакции отвечают известные татарские ученые — академики Мирза Махмутов и Абрар Каримуллин.

Под рубрикой «Литературное наследие» публикуется продолжение знаменитой «Книги о Сайфул-мулюке» Маджлиси — поэта конца XV — начала XVI вв. Журнал продолжает печатать произведения классика татарской литературы Гаяза Исхаки. На этот раз мы предлагаем его повесть «Дорога домой», которая рассказывает о тяжелой судьбе татарских солдат, участвовавших в первой мировой войне в составе царской армии.

В феврале родился Гаяз Исхаки. Это знаменательное событие не осталось вне внимания редакции журнала. В этой связи печатаются еще статьи писателя «Вначале было слово» и «Будущее России». Здесь же дается статья современника Г. Исхаки Махмута Фуата «День рождения Гаяза эфенди Исхакова», увидевшая свет в начале XX века.

В рубрике «Из истории ислама» дается продолжение большого рукописного труда известного татарского ученого-философа Ризы Фахрутдинова «Что за религия ислам?» Под рубрикой «Татары за рубежом» публикуется статья кандидата филологических наук Илбариса Надирова «Татары Финляндии». Дискуссию, начатую статьей доктора исторических наук Салыма Алишева «Формирование татарского народа», продолжает ученый-исламовед Анвар Хайри. В рубрике «Архитектурное наследие» печатается статья кандидата архитектуры Нияза Халита «На каком языке говорит собор Василия Блаженного?» В рубрике «Исторические ценности» журнал продолжает знакомить читателей с уникальными памятниками архитектуры и материальной культуры татарского народа. Рубрику ведет фотожурналист Зуфар Баширов. В рубрике «История деревень» публикуется статья Фирдаус Гариповой. Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит читателей с древними приемами народного врачевания. Дается очередной урок турецкого языка.

В заключение журнал знакомит читателей с короткими информацией о значительных событиях в жизни татарского народа.

SUMMARY

The «Miras» will continue with the «Social tribune» rubric. Notable Tatar scientists such as Mirza Mahmutov-Acad and Abrar Karimullin. will answer the questions of the magazine.

The «Literary heritage» will go on with the famous «Book of Seiful-Muluk» by Mazhlisi.

The magazine will keep on publishing works by Aiaz Ishaki. This time we offer our readers his story titled «The Way Home». It relates of a hard destiny of the Tatar soldiers of the Czarist army captives of the First World war.

Aiaz Ishaki was born in February. The magazine will not stay aside of this significant event. It will publish two of his articles: the «Word was the first» and the «Future of Russia». Here also comes an article by Mahmut Fuat — contemporary of Aiaz Ishaki — «Aiaz Ishaki Efendis birthday» which was first published at the beginning of the 20th century.

In the «History of the Islam» rubric there comes continuation of a large manuscript by a Tatar philosopher Riza Fahretdinov — «Islam — what religion is it?»

In «The Tatars abroad» rubric an article by Ilbaris Nadirov — Cand. of Philol. «The Tatars in Finland» is placed.

The discussion on «Formation of the Tatars» started by Dr. of Hist. Selam Alishev is continued by a scholar of the Islam Anvar Hairi.

In the «Architecture heritage» an article by Niaz Halit-Cand of Archit. «What language does Vassili Blazhenni cathedral speak?» Will be published.

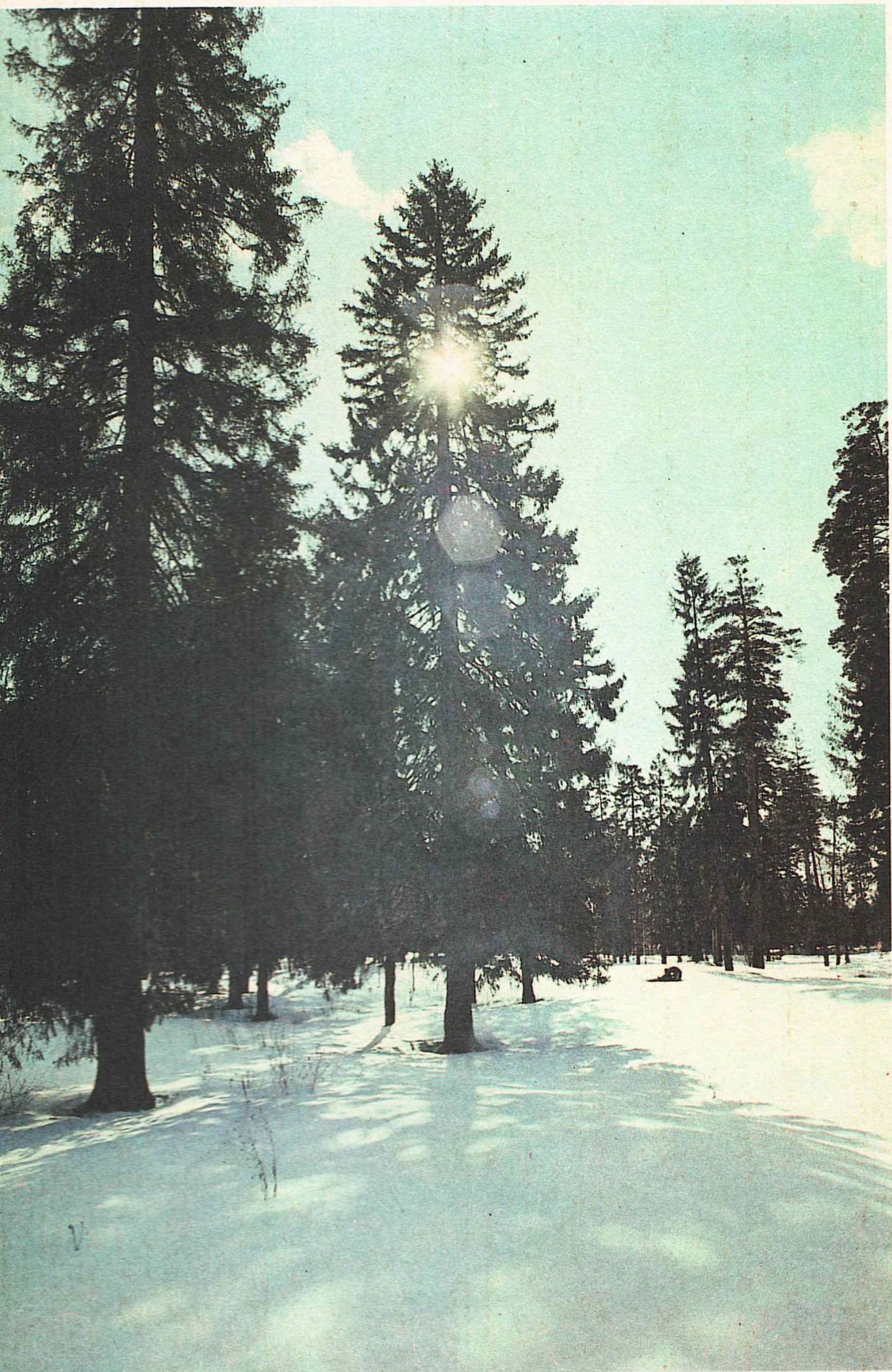
In the «Historic valuables» rubric the magazine acquaintsits readers with unique monuments of architecture and material culture of the Tatar people. The rubric is conducted by Zufar Bashirov — a photo-journalist.

Firdaus Garipova presents his article on the history of the Tatar villages.

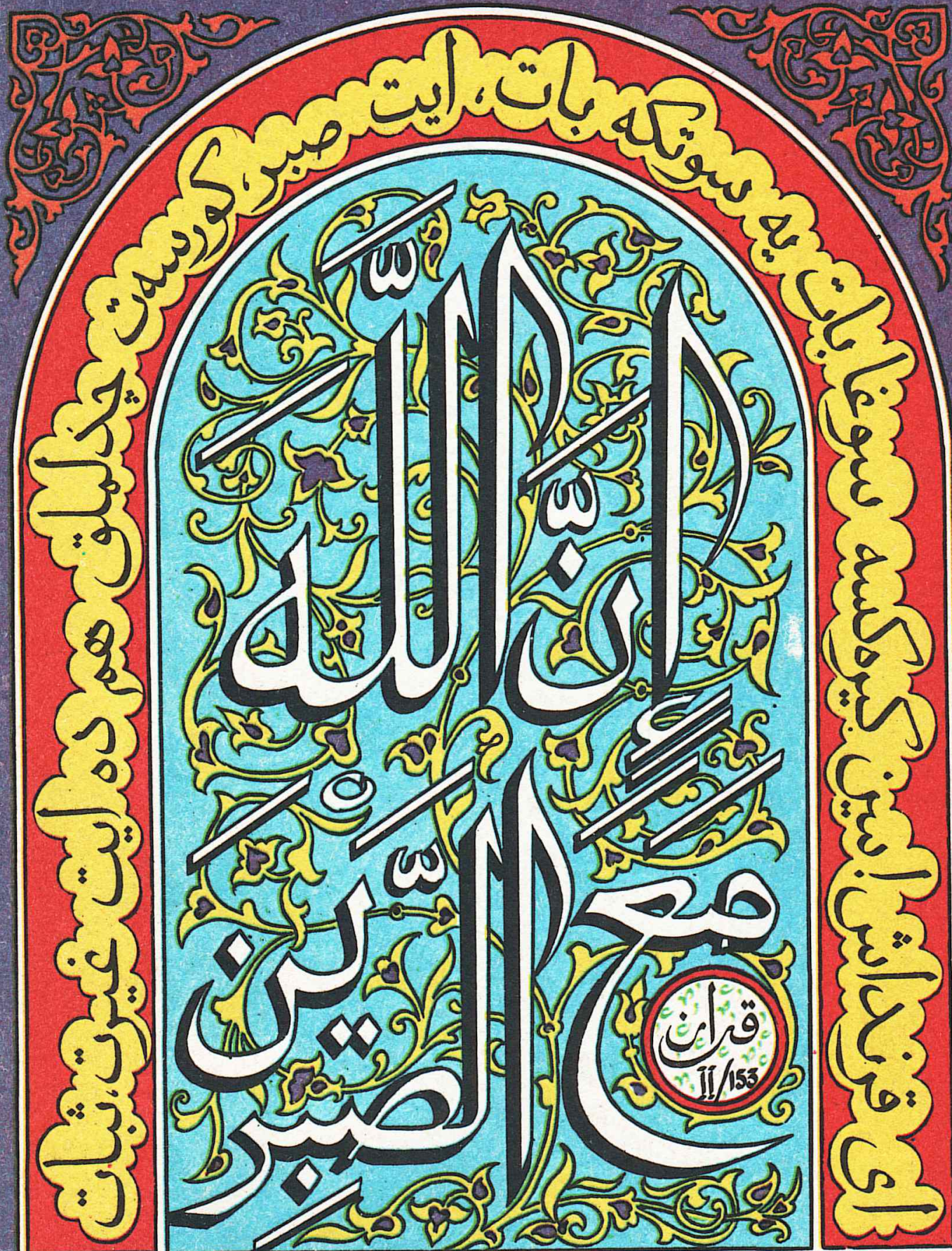
The «Folk medicine» rubric acquaints the readers with some old methods of treatment diseases. The magazine continues the «Turkish Lessons».

In conclusion it places short informations about important events in the life of the Tatar people.

The Editorial board thanks the readers and the authors for ther ideals and recommendations.

«Жидекүлле урманы» — ылыслы һәм киң яфраклы урманнарның известь ташлы тау битендә сакланып калган бер өлеше.
(Биектау районы, Зеленодол урман хужалыгы, Кызыл Октябрь урманчылыгы).

خطاط
نجیب
نقائش

И карендеш! Син кирәксә суга бат йә сәткә бат,
Ит сабыр, күрсәт чыдамлык һәм дә ит гайрәт, сәбат!
❖ ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ❖

عَبْدُ اللَّهِ
توقای